

Srpski narod u ustanku

Ustanci srpskog naroda - klasni, nacionalnooslobodilački
i egzistencijalni motivi

Ustanak u Srbiji razlikovao se od ustanka u Hercegovini, koji mu je prethodio, 13-julskog ustanka u Crnoj Gori, ustanaka u Hrvatskoj i Bosni. Narod u Srbiji nalazio se pod vojnom upravom, kao jedini narod u okupiranoj Jugoslaviji osuđen na vojni režim. Crnogorci su imali privilegovanu okupaciju, zahvaljujući dobrim delom dinastičkoj orodaenosti Savoja sa Petrovićima, u stvari ženidbi Viktora III Emanuela sa kneginjom Jelenom, kćerkom crnogorskog knjaza Nikole. Italijanska politika je preko grofa Galeaca Čana pokušavala da veže Crnu Goru, Hrvatsku i Albaniju putem personalnih unija za Italiju, videći u ovim kombinacijama najlakši način što dubljeg prodora na Balkan i Podunavlje. „Osakaćena" Crna Gora, na račun Velike Albanije i NDH, te Srbija skućena u granicama od pre 1912. godine, uglavnom su bile nacionalno homogene zemlje, za razliku od nacionalne heterogene strukture Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kojima se srpski narod našao pod udarom istrebljivačke politike ustaša u ime stvaranja nacionalno čiste velike Hrvatske, kao glavne katoličke države na Balkanu. Ustanke u srpskim zemljama organizovali su komunisti, sem u Hercegovini juna 1941. godine, gde su borbe počele spontano kao vid životne samoodbrane Srba od ustaških nasrtaja na život, čast i imovinu. Spontani faktor odlučujuće je delovao i na ustanke Srba u Hrvatskoj i Bosni jula 1941. godine. U Crnoj Gori ustanak je izbio iznenadno i silovito, nasuprot postupnosti u Srbiji. Spontanost se u drugom vidu izražavala i u Crnoj Gori ogromnom boraćkom masom, većom nego što su mislili i organizatori - komunisti, te razmerom ustanka, što nije moglo da ne izazove kolebanja ustanika. Za ustanak u Crnoj Gori karakterističan je potmul sukob interesa i pogleda u suštini heterogenih snaga, a u Srbiji između antiokupatorskih pokreta dolazi do suprotstavljanja dve strategije: ofanzivne, komunističke, i strategije atantizma, četničke. U Crnoj Gori su se u ustanku spontano našle snage komunista i unionista (ujedinitelja, nacionalista), dok je učestvovanje četničkih snaga u borbama protiv okupatora u Srbiji bilo dobrim delom iznućeno strahom da partizanske snage ne preotmu slavu i uticaj u borbeno raspoloženom narodu. Komunisti u Srbiji nisu

raspolagali vojnički obrazovanim kadrovima. KPJ je imala mali uticaj na srpskom selu, za razliku od Crne Gore, a i između svih krajeva Srbije nisu postojale stalne i koordinirane veze. Tamo gde je delovao CK KPJ i PK KPJ za Srbiju osećala se veća aktivnost na organizaciji borbi nego u krajevima gde su te veze bile slabe ili nestalne.

Prve manifestacije otpora posle kapitulacije Jugoslovenske vojske zapažene su u zapadnim krajevima Jugoslavije, na prostoru gde je bio srpski živalj i raspale jugoslovenske jedinice. Italijanski izvori beleže otpor na terenu Jadranske divizije, to jest u području Knina i Kninske krajine. Izraženiji spontani oblici otpora javili su se u Bosanskoj krajini i istočnoj Hercegovini, kao rezultat uspostavljanja NDH i zlostavljanja srpskog naroda.

Mesec dana od izbijanja aprilskog rata i 18 dana od kapitulacionog akta došlo je do sukoba srpskih seljaka iz okoline Sanskog Mosta, sela Kijevo i Tramošnja 6, 7. i 8. maja 1941. godine, poznatog kao Đurđevdanski ustanak sanskih seljaka. Na ustaška zlostavljanja seljaci su odgovorili vatrom i odbili ustaše od svojih sela. Čim su seljaci Kozice, Hazića, Stratinske, Obrovca i drugih susednih srpskih sela saznali za borbu s ustašama na Kijevoj gori, krenuli su u pomoć Tramošnjacima. „Zapovjednik dijelova hrvatske vojske u Bosanskoj krajini“ javio je „Zapovjedniku cjelokupne hrvatske kopnene vojske“ o borbi sa „četnicima kod Sanskog Mosta“. Ustašama je u tim borbama pristigla pomoć iz Prijedora, a 7. maja na pobunjene seljake krenulo je i jedno nemačko odeljenje iz 1. divizionu 132. puka stacioniranog u Prijedoru. U svitanje 8. maja ojačanom nemačkom bataljonu pošlo je za rukom da razbije položaje pobunjenih seljaka, bez čvrste i jedinstvene komande. Nemci su za svoje ubijene (odnos 10 Srba za jednog Nemca) streljali 27 Srba u Sanskom Mostu i zatim njihova tela obesili u Gradskom parku, kao zastrašujući primer i opomenu.¹ Majsku („đurđevdansku“) pobunu ustaše su iskoristile da pooštre teror nad Srbima.

Masovni spontani otpor ustaškim zločinima javio se prvo u istočnoj Hercegovini. Žarište se nalazilo u tradicionalno ustaničkom nevesinjskom kraju. Seljaci iz Donjeg Drežnja sprečili su 3. juna 1941. ustaše da uđu u selo, a na noge su se digli ugroženi srpski seljaci šire okoline. Ustaše su na otpor odgovorili masovnim zločinima nad nedužnim i nezaštićenim srpskim stanovništvom Mostara, Čapljine, Ljubinja. Dok je u prvoj fazi otpor bio vid samoodbrane od razularenih ustaša, posle napada Nemačke na SSSR pretvorio se u masovni ustanički talas. Spontani narodni ustanak izbio je 24. juna 1941. Narod Hercegovine se u ovoj borbi oslanjao na Crnu Goru, a na drugoj strani gledao na Istok odakle treba da dođe spas. Iracionalna vera srpskog čoveka iz Hercegovine u Rusiju održavala je nadu i razvijala samopouzdanje. Ustanicima su se od italijanskih bombardera priviđali sovjetski avioni.²

¹ B. Bokan, *Sanski Most*, I, Beograd, 1974, 271-285.

² Komunističke iluzije o brzom nemačkom slomu, prodoru ruske (sovjetske) armije preko Karpata, izbijanjem na Dunav ili spuštanjem padobranaca, mešale su se u svesti ugroženog srpskog naroda uopšte, naročito u dinarskom području, s jednim ekstatičnim stanjem duha koji je zamenjivao neprijateljske avione sa „ruskim“ - sovjetskim.

Iz odbrambene pozicije, naoružane seljačke čete započele su napade na ustaške garnizone. Pod pritiskom italijanskih trupa, krajem juna i početkom jula 1941, ustanici su prešli u defanzivu. Italijanske i ustaško-domobranske trupe početkom jula 1941. potisle su ustaničke snage sa oslobođene teritorije u planine, gde se u zbegove sklonilo neboračko stanovništvo. Na planini Sitnici (trebinjski srez) nalazilo se 20.000 izbeglica iz stolačkog, ljubinskog i bilečkog sreza. Drugi zbeg nalazio se na planini Viduši. Zbegovi su organizovani u vojnom pogledu formiranjem četa narodne vojske, zaduženih da brane prilaze zbegovima u planini. Istovremeno, organizovani su organi za uređivanje odnosa u zbegovima.³⁾ Zatišje je trajalo do polovine avgusta, kada su ponovo oživele borbe.

Odluka o pripremama za oružanu borbu u Srbiji, u duhu zaključaka Politbiroa CK KPJ, doneta je 23. juna 1941. na sastanku Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju kome su prisustvovali: Aleksandar Ranković, Spasenija Babović, Đuro Strugar, Moma Marković, Ivo Lola Ribar, Blagoje Nešković, Vukica Mitrović, Mirko Tomić, Miloš Matijević, Ljubinka Milosavljević, Vasilije Buha i Milovan Đilas. Na sastanku je došlo do rasporeda partijskih instruktora za pojedine krajeve Srbije. S obzirom na predstojeće zadatke rešeno je da se bez odlaganja pristupi obrazovanju naoružanih udarnih grupa, ubrza prikupljanje oružja i sanitetskog materijala, pojača budnost i konspiracija. Stvoreno je i uže rukovodstvo - Sekretarijat Pokrajinskog komiteta u koji su ušli Aleksandar Ranković, Spasenija Babović, Blagoje Nešković i Ljubinka Milosavljević, kao sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a.⁴⁾

Glavni štab NOPOJ - Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije obrazovanje 27. juna 1941. godine. Na čelu se nalazio Josip Broz, a članove su sačinjavali: Milovan Đilas, Edvard Kardelj, Ivan Milutinović, Aleksandar Ranković, Rade Končar, F. Leskošek, Sreten Žujović, Ivo Lola Ribar, Svetozar Vukmanović. Iz sastava ovog tela vidi se da su vojno vodstvo preuzeli isključivo rukovodeći komunisti. U datim uslovima stvorena je personalna unija između političkog i vojnog rukovodstva. Vojni zadaci postali su primarni, ali kako se radilo o vojnoj akciji i revolucionarnom procesu vojno-politički kompleks je ostao nerazdeljiv. Vojne funkcije bile su podređene političkim ciljevima. Sastav ovog tela, kao i drugih štabova, upućuje na to da je KPJ od prvog dana osiguravala političku prevlast u vojnim strukturama, izbegavajući militarizaciju revolucionarnog procesa i sukobe vojne i političke linije. Vojno rukovodstvo u ovoj fazi je bilo bez vojnih lica, stručnjaka, pa i ljudi s ratnim iskustvom, ukoliko izuzmemo Josipa Broza Tita, koji je bio učesnik prvog svetskog rata i aktivno sudelovao u borbama austro-ugarske vojske na srpskom ratištu, a kasnije na frontu protiv Rusa, gde je bio i ranjen.

³⁾ Dr D. Živković, Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941-1942, Beograd, 1969, 88.

⁴⁾ V. Glišić, KPJ u Srbiji 1941-1945, knj. 1, 39.

Prvih dana jula obrazovan je i Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Srbiju u sastavu: Sreten Žujović, Filip Kljajić, Branko Krsmanović, Nikola Grulović i Rodoljub Čolaković. Partijsko rukovodstvo Srbije radilo je u senci operativnog rukovodstva KPJ Jugoslavije, s Titom na čelu, što je izazivalo pozitivne i negativne posledice. Pozitivne su se ogledale u tome što je bilo u središtu centra koji je kreirao generalnu liniju borbe, a negativne što je zbog koncentracije ovlašćenja u Titovim rukama sužavana samostalnost odlučivanja i širih inicijativa koje su faktički pripadale telu koje se vodilo kao CK KPJ i predstavljalo operativno jezgro Politbiroa CK KPJ.

Instruktori Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju krenuli su posle sastanka PK u unutrašnjost Srbije. Moma Marković je do kraja juna 1941. održao sastanke sa okružnim komitetima u Svetozarevu, Nišu i Zaječaru; Mirko Tomić je bio zadužen za Kruševac, Vasilije Buha je otišao u Niš, Milan Mijalković u Užice i Čačak, Miodrag Ivković u Šabac; Miloš Minić je već bio u Valjevu, a Petar Stambolić u Pomoravlju.⁵

Komunisti su se bez premišljanja odlučili za borbu protiv najsavremenije i najjače vojske sveta 1941, kojoj se niko uspešno nije suprotstavio na kopnu sve do Smolenska i Moskve. Odluka za borbu bila je izraz shvatanja o proleterskom internacionalizmu, koji se svodio na imperativ podrške „prvoj zemlji socijalizma“. Ulazak SSSR-a u rat ulio je samopouzdanje ugroženim narodima, pre svega srpskom narodu, izloženom ustaškom divljanju i nemačkoj srbofobiji, razvijajući osećanje da u borbi za opstanak nisu usamljeni, da je uz njih „velika sovjetska zemlja“, osećanje koje je izviralo iz svesti naroda a koje su podsticali komunisti.

Sednici Politbiroa CK KPJ od 4. jula 1941. prethodili su direktiva Kominterne od 1. jula 1941. i Staljinov govor od 3. jula. U direktivi Kominterne je stajalo: „Otečestveni rat koji vodi sovjetski narod protiv razbojničkog napada sa strane Hitlera jeste divovska borba na život i smrt od čijeg rezultata ne zavisi samo sudbina Sovjetskog Saveza, već i sloboda vašeg naroda. Kucnuo je čas kada su komunisti dužni podići narodnu otvorenu borbu protiv okupatora. Organizirajte, ne gubeći niti jedne minute, partizanske odrede i raspirite u neprijateljskom zaleđu partizanski rat“. Staljinov govor o borbi protiv okupatora u pozadini Istočnog fronta smatran je direktivnim za komuniste. Josip Kopinič zamerio je hrvatskim komunistima što su propustili da promene bilo šta u pogledu akcija i posle Staljinovog govora.⁶ Više nije smelo biti

⁵) Isto, 39MO.

⁶) Čim je Nemačka napala SSSR, Kopinič je od CK KP Hrvatske zatražio najšire akcije, izvođenje sabotaža, diverzije, partizansku borbu, organizaciju obaveštajne službe za Kominternu. Smatrao je da „ide borba na život i smrt, da je ustao sav SSSR, da ne postoji front samo na granicama SSSR-a nego i u dalekom zaleđu neprijatelja, i da su komunisti dužni, ako treba da daju život za pobjedu SSSR-a i slobodu jugoslovenskih naroda, odbacujući svako oklevanje“. Kopinič je 1. jula 1941. predao direktivu Kl svim partijskim forumima u kojoj je, između ostalog, stajalo: „Kucnuo je čas kada su komunisti dužni podići narod u otvorenu borbu protiv okupatora, organizirajte, ne gubeći niti jedne minute, partizanske odrede i raspirite u neprijateljskom zaleđu partizanski rat“. - ACKSKJ, Fond CK KPJ, Josip Kopinič o događajima iz 1941.

kolebanja i oklevanja. Za komuniste nije postojao samo sovjetski front na granicama SSSR-a, nego i front u dalekom zaleđu neprijatelja. Komunisti su bili dužni da daju život za pobjedu SSSR-a i slobodu jugoslovenskih naroda.

Posle 5. jula 1941. pojavio se proglas PK KPJ za Srbiju, u kome se srpski narod poziva na borbu protiv okupatora, jer je pitanje „biti ili ne biti“. Srpski narod nije smeo da okleva, morao se setiti svoje slavne prošlosti i ne slušati „kukavice i malodušnike“ koji su pozivali na čekanje; komunisti su tražili da se stane na stranu „nepobedive slovenske Rusije“, na čijem je čelu „veliki sin ruskog naroda - Staljin“. U okružnici PK KPJ za Srbiju početkom jula 1941. isticalo se da je kucnuo čas kada su komunisti dužni da povedu otvorenu borbu protiv okupatora, da se organizuju partizanski odredi, u zaleđu neprijatelja raspiruju partizanske borbe, potpaljuju ratne fabrike i skladišta, ruše železnice i telefonsko-telegrafsku mrežu, uništavaju aerodromi, organizuje seljaštvo za skrivanje žita u šumi.⁷⁾

Izlaskom udarnih grupa iz gradova počelo je formiranje prvih partizanskih jedinica, koje su u julu i avgustu prerasle u partizanske odrede. Cirkularom br. 1 od 20. jula 1941. PK KPJ je od svih organizacija zahtevao da odmah počnu s akcijama, a oni koji nisu spremni da stupe u „otvoren boj“ da napuste redove Partije, kojoj nisu potrebni kukavice i strašljivci. Direktive su praćene naređenjem o uvođenju čelične discipline u partijskim organizacijama po cenu prepolovljivanja članstva. Svaku „antipartijsku rabotu“, svaki neprijateljski istup protiv Partije i njene linije ili njenih funkcionera, u bilo kojoj formi, trebalo je osuditi i „neprijatelja na licu mesta likvidirati zauvek“. ' Svim komitetima u čijem su akcionom radijusu borbe zaostajale PK je upućivao direktivna pisma, zahtevajući da se odmah krene u veće akcije. Tokom jula 1941. izostajale su akcije u kragujevačkom, čačanskom, užičkom i požarevačkom okrugu, kao i u južnoj i istočnoj Srbiji.⁹⁾ Ubrzavanje akcija bilo je uslovljeno zahtevima Kominterne, govorom Staljina i odlukom CK KPJ od 4. jula 1941. godine da borbe otpočnu. Sovjetski Savez bio je u ratu i rukovodstvo KPJ je smatralo da ne sme biti odlaganja akcija protiv fašističkih sila. Istovremeno se govori o stvaranju nacionalno oslobodilačkog narodnog pokreta.

Ustanak u Srbiji je bio usmeren, organizovan, septembra-oktobra u porastu, karakterističan po narastanju boračke mase i ukрупnjavanju odreda.

U Srbiji je 7. jula 1941. u mestu Bela Crkva, gde su komunisti nameravali da održe zbor koji su ometali žandarmi upotrebljeno vatreno oružje. Komanda žandarmerije izvestila je da se to zbilo u selu Zavlači, srez rađevski, 7. jula oko 15 časova i da su tom prilikom ubijeni vođa

⁷⁾ Zbornik NOR, I, dok. 1, 30.

⁸⁾ Isto, I, 2, 30-2.

⁹⁾ Isto, I, 2, 39[^]0 - Zbog ove neravnomernosti akcija Pokrajinski komitet je „opominjao, pretio i podsticao... okružne komitete“ - V. Glišić, n.d., 50.

žandarmerijske patrole narednik Bogdan Lončar i njegov pratilac žandarmerijski kaplar Milenko Braković. Zanimljivo je da je događaj shvaćen kao slučajno delo, da se ubica vodi kao nepoznat,^{10'} a još danas raspravlja da li je Žikica Jovanović pucao iz pištolja, krateža - skraćene puške ili iz karabina. Tek događaj sa koje god strane posmatran ne zaslužuje da bude označen kao markantni kamen-međaš ustanka tako velikih razmera kakav je bio ustanak srpskog naroda septembra 1941, kada su se u borbi našle obe antiokupatorske struje, partizanska i četnička. Ustanak u Srbiji se, međutim, mora gledati u postupnosti od početka jula do razbuktavanja ustanka na tlu Srbije, pre svega zapadne Srbije i stvaranja velike slobodne teritorije od Uvea do Beograda, sa oko milion stanovnika.

Datum srpskog ustanka - 7. jul 1941 - manje je određen istorijskim značajem događaja koji se zbio tog dana u Beloj Crkvi, selu Rađevine, a daleko više činjenicom što je trebalo obeležiti sednicu Politbiroa na kojoj je 4. jula doneta odluka o početku borbi, vezati početak ustanka za lokaciju generalnog sekretara KPJ, označiti prednost komunista, te pri tome još i komuniste - Španca. Značajniji vojni događaj zbio se 31. avgusta, kada je nezavisni vojnočetnički odred potpukovnika Veselina Misite zauzeo Loznicu, zarobio 93 Nemca i tom prilikom poginuo, ili početkom i polovinom septembra kada se zapadna Srbija sa Šumadijom našla u ustaničkom zamahu. Mada je Misita stajao na čelu nezavisnog vojnočetničkog odreda, ipak se pojavljuje kao izaslanik Mihailovića. Samu akciju izveo je da bi preduhitrio partizanski napad na Loznicu.^{11'} U literaturi na srpsko-hrvatskom u inostranstvu Misita se tretira kao „mučenik“, govori o njegovoj „mučeničkoj smrti“. Ostaje činjenica da je na Loznici došlo do najozbiljnijeg sukoba između četnika i Nemaca. Događaj od 7. jula 1941. u Zavlači, Bela Crkva, neuporediv je, usputno rečeno, sa narodnim ustankom 13. jula 1941. u Crnoj Gori, kada je protiv okupacije, najblaže u Evropi, ustalo protiv italijanske imperije 30.000 Crnogoraca, što predstavlja jedinstven fenomen u porobljenoj Evropi.

Dragoljub Jovanović je bio nezadovoljan „partizanskim načinima“ u Srbiji, pod kojima je podrazumevao ono što su komunisti nazivali „levičarenjem“: nošenje crvenih zastava, petokrakih zvezda i drugih sličnih znamenja. Jovanović je zamerao i izrazu „partizan“. Zalio je što je, inače „simpatični“ Žikica Jovanović, ubio srpskog žandarma jer je takav početak nagoveštavao „da će se glavna borba voditi između samih Jugoslovena, čak najviše između Srba i Srba“.^{12'}

Iako je žandarmerija bila u službi kvislinga Aćimovića, „ustanički pucanj“ je ipak bio neadekvatan kasnijem rasplamsavanju ustaničkih

¹⁰⁾ J. Marjanović, n.d., 102.

¹¹⁾ Borba za Loznicu je najveći oružani sukob sa Nemcima do tada u Jugoslaviji - Dr I. Avakumović, Mihailović prema nemačkim dokumentima, London, 1969, 21 - V. Glišić (Užička republika, Beograd, 1986, 188), navodi da napad četnika D. Račića na Bogatić nije uspeo.

¹²⁾ A.J. D. Jovanović, Političke uspomene, Memoari, tom VI, 264.

borbi karakterističnih za obe osnovne političke snage u srpskom narodu - slobodarske, antifašističke i antigermanske orijentacije. Pucanjem Srbina u Srbina ipak se trajno simbolizovala borba između različito opredeljenih snaga u srpskom narodu, umesto da se slavila akcija protiv okupatorske sile kakvo je zauzimanje Loznice.

No, bitno je, čini nam se, da je srpski narod kao i 27. marta 1941, tako i u leto 1941, još jednom stavio do znanja Nemačkoj da ne prihvata ropstvo, fašizam i „novi poredak“. Vrhovna komanda Vermahta tada je ponovo pokrenula na nepokorenu Srbiju svoje operativne divizije.

Tokom juna - avgusta 1941. štampani su mnogobrojni proglassi rukovodstva Partije i SKOJ-a, s pozivom na oružanu borbu protiv okupatora. Jovan Marjanović navodi 23 proglassa CK KPJ, CK SKOJ-a, PK KPJ za Srbiju, okružnih partijskih komiteta, sreskih komiteta i povereništava. Njima se komunisti i ostali Srbi pozivaju na borbu, a u nekima od njih komunisti se potpisuju kao „prvoborci radnog naroda“. ¹³⁾

Komunističke grupe su početkom jula 1941. presekle telegrafsko-telefonske veze na pruzi Niš - Leskovac; u Beogradu je 4. jula presečen glavni vod Beogradske radio-stanice; udarne grupe u Beogradu izvršile su „mnoštvo demonstrativnih i sabotažnih akcija“ (paljenje štampe, zapaljena je garaža „Prišić“, presecane ptt veze, paljeni nemački kamioni, izazvan požar u garaži „Ford“ u Grobljanskoj ulici, paljeni vagoni sa senom na železničkoj stanici itd.). Ministarstvo unutrašnjih poslova Milana Aćimovića registrovalo je u julu 220 sabotaža. Napadane su policijske i žandarmerijske patrole, seoske opštine i sreska načelstva, železničke pruge, a 22. jula 1941. oslobođeno je sresko mesto Valjevska Kamenica. Feliks Beneier izvestio je 22. jula 1941. Ministarstvo inostranih poslova da razne grupe „odlučnih komunista u jačini od oko 60-100 ljudi koji, delom dobro naoružani ... preduzimaju teroristička dela prema srpskom stanovništvu, odvođe ili ubijaju srpske činovnike, vrše sabotaže“ itd. Bender napade na nemačke vojnike navodi kao pojedinačne slučajeve (ubistvo jednog nemačkog natporučnika kod Topole; ubijeno je, kaže, i 8 nemačkih vojnika-pionira; napadani su vozovi i kamioni, izvršeno nekoliko sabotaža na vojnim objektima). Nemački predstavnik saopštava da je srpska žandarmerija nanela gubitke komunistima, ali da ih je i sama pretrpela. ¹⁴⁾ Bender je 28. jula javio da se komunistički napadi nastavljaju, a nekoliko dana kasnije čak govori o opasnosti od opšteg komunističkog ustanka. Za srpske kolaboracioniste opasnost se uvećavala i zato što je, uporedo sa komunističkom akcijom u Srbiji, otpočela i komunistička aktivnost u Banatu. Žandarmeriji je to nametalo razvlačenje snaga, sve do ugroženih područja od Petrovgrada do Velike Kikinde. ¹⁵⁾

Prvi partizani bili su isključivo komunisti, članovi SKOJ-a, simpatizeri KPJ, uglavnom radnici, studenti i đaci. Partizanske grupe počinju

¹³⁾ J. Marjanović, n.d., 99-100.

¹⁴⁾ Isto, 104.

¹⁵⁾ Isto, 106.

da se formiraju odmah posle napada Nemačke na SSSR. Glavni organizatori su partijska rukovodstva - okružni i sreski komiteti. Do sredine avgusta u Srbiji je obrazovan 21 odred. U dosadašnjoj literaturi prve grupe su se vodile kao „odredi“, iako najnovija istraživanja pokazuju da su se oni kao takvi uobličili tek posle 4. jula 1941. godine, to jest sednice Politbiroa CK KPJ na kojoj je odlučeno da započnu borbe. Od kraja juna 1941. do kraja avgusta 1941. među tim grupama i odredima pominju se: Valjevski, grupa partizana na Goču, Posavsko-kosmajski, Prvi šumadijski, Drugi šumadijski, Užički, Boljevački, Čačanski, Mačvanski, Kopaonički, Rasinski, Pomoravski, Kraljevački, Posavski, Ozrenski, Požarevački, Toplički, Kragujevački, Zaglavski (Timočki), Kukavički (Leskovački), Krajinski i Vranjski partizanski odred.¹⁶⁾

Za razliku od četnika, koji su na čelu odreda imali uglavnom profesionalne oficire, komunisti su starešinski kadar stvarali iz redova članova KPJ rezervnih oficira i aktivnih oficira Jugoslovenske vojske koji su izbegli zarobljavanje, a bili simpatizeri KPJ ili osvedočeni rodoljubi (u Crnoj Gori pukovnik Savo Orović, kapetan Arso Jovanović, kapetan Velimir Terzić, kapetan Niko Vučković, poručnik Pero Četković i drugi, a u Srbiji poručnik Radivoje Jovanović, poručnik Ratko Martinović i drugi). Posebnu kategoriju starešina činili su španski borci koji su se većinom nalazili na rukovodećim položajima u ustanu.¹⁷⁾ Ustanak je izbacio na površinu mnogobrojne starešine i organizatore iz naroda, proslavljene komandante i vođe, o kojima je narodna uobrazilja ispredala legende (Dragojla Dudića, Dušana Jerkovića, Mladena Stojanovića, Simu Šolaju i druge).

Ni u partizanskim niti u četničkim odredima seljaci nisu bili raspoloženi da se odvajaju od svog rodnog kraja. Naglo narasli partizanski odredi brzo su se osipali prilikom vojnih neuspeha, znajući preko noći da se prepolove ili čak svedu sa 1.000 na 150 boraca. Mačvanski odred je posle opsade Šapca spao na polovinu boraca. Oko 85% boračkog sastava činili su od septembra 1941. seljaci, što je samo po sebi pokazivalo da je srpsko selo ustalo na noge i ušlo u borbu protiv okupatora ali, istovremeno, da ono nije bilo ni vojno niti politički pripremljeno za žestoke okršaje koji su usledili, pogotovu za razumevanje složenih političkih odnosa i bratoubilačkih sukoba, posebno u uslovima povlačenja posle poraza u Zapadnoj Srbiji, novembra 1941. godine.

Tok borbe u svetskim razmerama posle ulaska SSSR-a u rat vodio je ka redukciji svih snaga na fašističke i antifašističke snage. Samim

¹⁶⁾ Isto, 101 - U stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji učestvovalo je 13 partizanskih odreda: Valjevski, Mačvanski (Podrinjski), Posavski, Kosmajski, Prvi i Drugi šumadijski, Pomoravski, Kragujevački, Vrnjačko-trstenički, Kopaonički, Kraljevački, Čačanski i Užički NOP odred - V. Glišić, n.d., 75 - Odredi od nekoliko desetina ljudi narasli su u velike vojne formacije: Užički NOP odred na 2.500, Čačanski na 3.000, Kragujevački na 1.500 boraca. Partizanski odredi imali su tada oko 25.000 boraca - Isto, 77.

¹⁷⁾ J. Marjanović, n.d., 101.

tim nije bilo mesta otvorenoj socijalnoj revoluciji kao u prošloj epohi. Faktički ratni savez Velike Britanije i SSSR-a uticao je i na komunističke partije da više naglašavaju antifašističku i nacionaloslobodilačku stranu borbe. Tako se jedino mogu razumeti i novi pogledi u proglasima CK KPJ od 12. i 25. jula 1941. godine.^{18'} Probijanje sovjetskog fronta takođe je postepeno uticalo na oslobođenje od iluzija o brzom završetku rata. Počelo je da preovlađuje stanovište da borba neće biti laka i kratka i da svako mora da da svoj doprinos na svojoj deonici fronta.^{19'} Napuštala se, samim tim, i barikadna koncepcija borbe sa središtem u gradovima, prenošenjem težišta na selo.

Sreten Zujović je sprovodio u delo ideju Josipa Broza Tita o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, na koju je trebalo da se prebaci CK KPJ (Politbiro) iz Beograda sa Titom na čelu.^{20'} Već početkom avgusta 1941. bilo je završeno formiranje partizanskih odreda koji su stupali u akcije i brojno se povećavali. I vojna i politička (partijska) rukovodstva na prvo mesto stavljala su stvaranje i jačanje partizanskih odreda, manjih i pokretljivijih, koji bi se naoružavali razoružavanjem žandarma i nemačkih vojnika, napadima na neprijateljske transporte i slagališta.^{21'} Stvaranje partizanskih odreda upućivalo je na pripremanje ustanka kao glavni cilj, o čemu govori i kritika stvaranja seoskih desetina koje bi čuvale sela i ostajale kod kuća. Glavni štab NOPO Srbije, 8. avgusta, ovakve je tendencije nazivao „oportunističkim”.^{22'} Svakodnevno izvođenje akcija smatrano je najboljim putem da se odredi učvrste i omasove.^{23^}

U koncepciji Josipa Broza početno borbeno područje bilo je vezano za zapadnu Srbiju, koja bi kasnije postala kao baza ustanka. Zapadna Srbija odgovarala je topografijom tla, brdovitim i šumom obraslim terenom, a na drugoj strani bila je naseljena življem koje je bilo borbeno, naklonjeno slobodi i koje je svakom okupatoru dalo jak otpor. Radilo se o slivu Zapadne Morave, pa do pojasa Drine.

Četnici nisu nameravali da otpočinu neprijateljstva s Nemcima i Italijanima, ali ni s komunistima, kao što se vidi iz Naređenja komandanta četničkih odreda Jugoslovenske vojske od 9. septembra 1941. godine. Trebalo je sačuvati narod, pripremati se i naoružavati, čekajući povoljan trenutak. To je ostala njihova trajna koncepcija. Oficirska organizacija za zaštitu naroda Crne Gore predviđala je krajem 1941. ustanak u strogo određenim slučajevima: desanta saveznika ili jugoslovenskih trupa, spuštanja savezničkih ili jugoslovenskih padobranaca radi zajedničke akcije, naglog sloma okupatora; ako savezničke i jugoslovenske trupe ne budu stigle da zavedu red, da uzmu vlast u svoje ruke; ukazanog momenta za opšti ustanak naroda; samoodbrane

^{18>} Proleter, mart-april-maj 1941, br. 3-4-5; ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1941/28.

^{19'} S. Vukmanović Tempo, Revolucija koja teče, Memoari, 1, Beograd, 1971, 184-5.

²⁰⁾ Zbornik NOR, I, knj. 20, dok. 2.

²¹⁾ Isto, knj. I, dok. 3.

²²⁾ AVII, NOR, K-1641, Reg. br. 9-1.

²³⁾ Zbornik NOR, I, knj. 20, dok. 5.

srpskog naroda u Hercegovini, izazvane progonom Srba od „hrvatske države”. Strateška orijentacija četnika izmenjena je pod okolnostima koje im nisu odgovarale: mreža partizanskih odreda prekrila je Srbiju jula - avgusta; osećalo se da partizanska strana pojačava otpor okupatoru i njegovim saradnicima i da u narodu postoji borbeno raspoloženje; partizani su posedali varoši koje su nemačke posadne jedinice u zapadnoj Srbiji napuštale. Počelo je i silaženje četnika sa planina i poseda pojedinih varoši. Slava nosioca antiokupatorskog pokreta nije smela pripasti komunistima. To pogotovu nisu mogli dozvoliti oficiri koje je narod od aprilskog rata nazivao „svilenim”, jer bi njihov ugled do kraja bio doveden u pitanje. Profesionalci nisu mogli dozvoliti da borbom rukovode golobradi mladići, laici iz redova radnika, studenata i seljaka. Borba koju su forsirali komunisti bila je isuviše veliki izazov, koji se nije smeo propustiti, iako nije odgovarao Mihailovićevim shvatanjima o načinu ostvarivanja otpora u okupiranoj Srbiji.

Tako rano, na samom početku druge faze drugog svetskog rata, određene napadom Nemačke na SSSR, nigde u porobljenoj Evropi nije došlo do takvog ustanka kakav je bio 13-julski ustanak u Crnoj Gori. Odlikovala ga je eruptivnost, silovitost udara, masovnost, razmere i intenzitet borbi, odlučna kontraofanzivna reakcija okupatora. Stoga se i bitna razlika između 13-julskog ustanka i ustanaka u Jugoslaviji i drugim zemljama Evrope sastoji u tome što je ustanak u Crnoj Gori izbio, tako reći, na samom početku okupacije, i to privilegovane okupacije, dok su se sile Osovine nalazile na vrhuncu svoje moći, nasuprot ustancima u drugim evropskim zemljama do kojih dolazi posle italijanske kapitulacije u završnoj fazi rata ili u poslednjim danima nemačkog sloma.²⁴

²⁴) Napuljski ustanak protiv Nemaca, poznat inače u istoriji pokreta otpora Italije kao „četiri napuljska dana” (27-30. septembar 1943), iznudio je nemačku evakuaciju grada, a ustanički talas se razlio i po drugim gradovima juga (Kapua, Nola, Matera, Lančano i drugi). Nemačka reakcija je bila krajnje okrutna: od paljenja sela do ubijanja talasa i deportovanja hiljada Italijana.

Varšavski ustanak, pod generalom Borom Komorovskim, trajao je 63 dana (1. avgust - 2. oktobar 1944. godine), odneo 200.000 žrtava i doveo do sravnjivanja sa zemljom poljske prestonice. Iza tzv. londonske struje ustanika stajala je težnja da se u Varšavi uspostavi vlast pre nego što u nju uđu jedinice Crvene armije. Pogibija varšavskih ustanika produbila je krizu između snaga Nacionalne armije u Poljskoj i SSSR-a, jer su ustaničko vodstvo i emigracija optužili Crvenu armiju da se namerno zaustavila na obalama Visle, prepuštajući Nemcima da dovrše jedinice Nacionalne armije.

Masovni ustanak izbio je 29. avgusta 1944. i u Slovačkoj, sa centrom u Banskjoj Bistrici, koju su Nemci zauzeli tek 28. oktobra 1944. godine. Boračka masa od 60 do 120 hiljada ljudi sastojala se od partizana, vojnika kvislinške slovačke armije, raznih pomoćnih i pozadinskih grupa, politički gledano, sastavljena od komunista i tzv. građanskog tabora.

Invazija Normandije juna 1944. dala je podsticaj pokretima otpora u okupiranim zemljama na zapadu Evrope. Nastupio je dugo očekivani trenutak. Borbe su se razvile tek kada su pokreti otpora, koji su dotle živeli svoj „strasni život” u podzemlju, kako bi rekao Šari De Gol, izašli na otvorenu scenu, pomognuti dobrovoljcima i narodom. Pariški ustanak, avgusta 1944, protekao je u znaku barikada, osvajanja opština, upravnih ustanova i radio-stanice, pre nego što su savezničke trupe ušle u francusku prestonicu.

Evropski ustanci bili su nesumnjivo izraz različitih koncepcija antiokupatorske borbe, svodeći se na dejstva pokreta otpora, vezanih za centrale svojih protektora, dejstvujući uz pomoć spuštenih padobranaca (u Slovačkoj), otvarajući put savezničkoj i francuskoj vojsci (2. oklopnoj diviziji generala Leklerka u Parizu); bili su određeni hvatanjem veza sa Crvenom armijom u Karpatima (Slovačka), prodorom sovjetskih snaga u Rumuniju i Bugarsku, ili propuštanjem Staljina da Crvena armija pomogne ustanike, kao u slučaju Varšave.

Ustanak u Crnoj Gori 13. jula započeo je i tekao u punoj strateškoj blokadi, bez pomoći sa strane, blokadi koja je inače bila karakteristična za narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji sve do jeseni 1943, kada je delimično probijena uspostavljanjem veza sa zapadnim saveznicima, a potpuno septembra 1944. godine susretom korpusa NOVJ sa „frontovima“ Crvene armije. Pomoći nije moglo biti ni sa koje strane, sem ako se nije verovalo iluzijama da će Crvena armija izbiti preko noći na Karpate i Dunav, kao ruska vojska u davna turska vremena. Osovina je držala celu Evropu, sem neutralnih zemalja (Švajcarske i Švedske) i evropskog dela Turske, a zemlje mediteranskog fašizma - Španija i Portugalija stajale na njenoj strani. Usamljena Velika Britanija je od sloma Francuske iščekivala invaziju, Ruzveltova Amerika nalazila se van rata, kojem su se suprotstavljale moćne izolacionističke struje, a Crvena armija, umesto da smrvi Vermaht na svojim granicama, kao što se iracionalno verovalo, nalazila od prvog dana napada u tzv. strategijskom povlačenju.

U Crnoj Gori se radilo o klasičnom ustanku koji oružanim putem nastoji da promeni određeno stanje uspostavljeno okupacijom, dejstvom narodne sile, koja otvoreno negira postojeće stanje, nezavisno od prvobitnog htenja komunista. Otuda se ocene ustanka kao „pobune“, istina retke, kao ona Draže Mihailovića iz 1943,²⁵ ne potvrđuju u istorijskoj proverbi događaja, pa samim tim su neodržive i u klasifikaciji političke teorije. Za pobunu se obično vezuje kratkotrajnost akcije (ustanak se, međutim, pretvara u gerilu i narodnooslobodilački rat i revoluciju), parcijalnost (ustanak je deo šire, jugoslovenske akcije, antifašističke uopšte), nedovoljna politička zrelost (zna se, i te kako, čemu se teži, na širem planu, od strane organizatora), nedostatak jasne perspektive ako se izuzme „akt negodovanja“ (iako se na nivou vođa zna što je krajnji cilj).

Istoričari i politički pisci analiziraju ustanak i sa stanovišta koliko je bio organizovan ili spontan. U svim autentičnim pokretima naroda

nacionalnoj historiografiji nazivani ustancima, jer su bitno bili određeni poredama sovjetskog oružja.

Ustanak u Pragu izbio je 4. maja 1945, pet dana pre nego što su trupe Crvene armije zauzele čehoslovačku prestonicu, 9. maja 1945. godine. Počev od 1. maja izbio je više lokalnih ustanaka, koji su se sa praškim ustankom slivali u opštenarodni majski ustanak. - B. Petranović, Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939 - 1945, Skopje, 1985, 123, 133-137.

²⁵) Ocena je proizlazila iz uverenja da je u pitanju isključivo odbacivanje Petrovdanske skupštine i njene odluke o nezavisnoj Crnoj Gori.

teško je razdvojiti elemente organizovanosti i spontanosti, te istisnuti spontanost kao prateću pojavu svakog ustanka. Stihijni element pojavljuje se u vidu iznenadnog prihvatanja borbe ili izlivanja stihije kada je borba već pokrenuta. Poznato je koliko su u 13-julskom ustanku pokret naroda i borbe prevazišle zamišljene ciljeve, razmere i način borbe. Izvori pokazuju da je organizator nastojao da učvrsti i stabilizuje i vojnu i političku organizaciju, obezbedi komandu i poštovanje naređenja, učvrsti uticaj u narodu. Milovan Đilas je izričit da je narod „preplavio naše vodstvo” i „premašio predviđanje” komunista.²⁶

U svim pomenutim ustancima rukovodeću snagu predstavljaju komunisti ili građanske snage status quo, koje za razliku od Jugoslavije i Albanije, gde teče proces revolucionarne smene vlasti u uslovima rata i okupacije, donekle i Grčke, postoje i deluju paralelno, bez većih trvenja i sukoba, pogotovu oružanih, ili dramatičnih socijalno-političkih obračuna. Homogenost ustaničke mase u Crnoj Gori je samo prividna, izbijajući delimično i lokalno u jeku ustanka u vidu pokušaja suprotstavljanja „komunističkoj organizaciji” jakom „nacionalističkom organizacijom”, stvaranja vojnih jedinica kao jedinstvenih i to na nacionalnoj osnovi, pretnji o otvaranju dva fronta i izazivanja „unutrašnjeg krvoprolića”, razlaza oko komande, kao vida prestiža. Nacionalističke snage u ustanku nisu voljno spremne da se pokoravaju komunistima i njihovim direktivama. Komunisti i nacionalisti imali su i različiti redosled neprijatelja: Arnauti, Italijani i komunisti (nacionalistički redosled) i okupator i njegovi saradnici (redosled komunista). Nacionalno-unionističke snage u ustanku zahtevale su obustavu borbe i likvidaciju komunističke vlasti i oslobađanje naroda iz komunističkih ruku, obustavljanja izazvane avanture.²⁷

Komunistička premoć osećala se u svim onim pokretima koji su bili pod kontrolom Moskve, za razliku od tzv. londonske struje. Prva je imala ofanzivnu antiokupatorsku akciju, a druga strategiju antantizma. Ta strategija objašnjavala se težnjom da se narod sačuva od nepotrebnog prolivanja krvi. No, zar slučaj Varšave 1944. ne pokazuje kako je rukovodstvo lako žrtvovalo stotine hiljada ljudi u operaciji stavljanja SSSR-a pred politiku svršenog čina, otkrivajući na drugoj strani i Staljinov cinizam, u stvari sračunati politički pragmatizam da se ne pritekne u pomoć snagama koje su Nemci osudili na smrt samo zato što su se borili protiv pada Poljske pod vlast SSSR-a. Ako izuzmemo ovaj slučaj, svi zapadnoevropski pokreti otpora, pa i bugarski, proklamovali su da vode brigu o egzistencijalnom momentu, to jest iščekivali rasplet na velikim frontovima. Izrazit primer daje naredba Šarla de Gola, oktobra 1941, da se obustave napadi na okupatore zbog masovnih represalija, ili ona iz avgusta 1944. da se spasu mostovi na Seni u vreme ustanka i oslobode ratni zarobljenici.

²⁶) M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, 54.

²⁷) Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2, 198.

Titovo „levo istrčavanje“ (klasno skretanje) poznato je kako 1941, tako i 1942, i 1943, sve do prihvatanja politike kompromisa ili usvajanja real-politike pod uticajem stranog faktora. Titovim zabraždivanjem ulevo, praktično odustajanjem od suspenzije tzv. druge etape (ili socijalne revolucije), a na drugoj strani postojanjem drugog pokreta otpora pod Dražom Mihailovićem koji se izjašnjavao za legitimnog nastavljača kontinuiteta Jugoslovenske vojske, branioca monarhizma i status quo, nosioca dijametralno drugačije nacionalne politike i strategije iščekivanja, onemogućeno je postizanje modus vivendi na antiokupatorskoj, antifašističkoj osnovi. Milovan Đilas je u tome izričit: „Naše pripreme protiv okupatora bile su istovremeno i pripreme protiv snaga starog poretka“.²⁸ Stoga u Jugoslaviji, pa i u Crnoj Gori, nije moglo ni doći do paralelnih antifašističkih pokreta. Šta više, došlo je do osobenog građanskog rata („rata u ratu“, „revolucionarnog rata“), najpre na tlu zapadne Srbije i Šumadije u jesen 1941, sa trajnim posledicama za sav srpski prostor u Jugoslaviji, i u Sloveniji, uključujući internacionalizaciju jugoslovenskog pitanja.

Jedinstvo u 13-julskom ustanku bilo je samo trenutak iza koga se javljala potmula borba oko vodstva, obustavljanja operacija, politika stišavanja, dočekivanja Italijana bez otpora u vreme oseke ustanka. Građanske snage u ustanku sa zebnjom su gledale komuniste kao novu snagu, s homogenom organizacijom, celijom gotovo u svakom selu, organizacijom koja je još uoči rata izukrštala Crnu Goru.

Protiv okupacije spontano su se izjašnjavale i komunističke i unionističke snage, s tim što su komunisti bili otvoreni za sve alternative do 22. juna 1941, a građanske isto tako iščekivale i procenjivale situaciju. Obe ove struje bile su neprijateljski raspoložene prema malobrojnima separatističkim snagama.

Dve teze koje se nalaze rasprostranjene u literaturi na srpsko-hrvatskom jeziku u inostranstvu nemaju izvorno pokriće. Prva, po kojoj je ustanak izbio isključivo kao reakcija na Petrovdansku skupštinu, što je jednostrano gledište jer su se komunisti odranije pripremali. Druga teza, da je nad ustankom „lebdeo duh legendarnog vođe“ pukovnika Draže Mihailovića je propagandističko-mitomanska, samim tim što je Mihailović polovinom jula 1941. bio nepoznat i za učesnike građansko-unionističke orijentacije, uključujući oficire, sve do uspostavljanja veza između Crne Gore i Ravne Gore, u jesen 1941. godine.²⁹

U Crnoj Gori je, za razliku od ostalog srpskog prostora, bilo više nego jako izraženo jugoslovenstvo. Mihailovića je, pak, odlikovao u nacionalnoj politici „srbizam“, koji se napušta tek pri kraju rata, pod kraj 1943. i januara 1944. na Kongresu u selu Ba, pod uticajem razmaha

²⁸) M. Đilas, n.d., 34.

²⁹) U toku julskog ustanka - prema izveštaju kapetana Vladimira Kontića D. Mihailoviću od 18. februara 1943 - u Crnoj Gori je postojala tek „jedna mala grupa oficira“, antikomunistički orijentisana, koja je počela sa radom „na nacionalnoj organizaciji i podizanju naroda na oružani sukob protiv komunista“. - AVII, Ča, K-133, Reg. br. 4/6.

„partizanskog jugoslovenstva“, pritiska Britanaca i pristupanja Mihailovićevoj pokretu socijalista sa Zivkom Topalovićem. Nezavisno od jugoslovenskih oznaka pokreta i njegovih organizacija, kao i učešća Mihailovića u jugoslovenskoj vladi Slobodana Jovanovića od januara 1942, Mihailović je davao prednost rešavanju srpskog pitanja u Jugoslaviji. Na osnovu našeg poznavanja problema, mislimo da je britansko napuštanje Mihailovića bilo više određeno njihovim saznanjem da on nije više kohezivni činilac Jugoslavije (mada to nije bio ni od početka) nego borbenim defetizmom četničkog pokreta.

Jednu od sastavnica raspoloženja za 13-julski ustanak čini odnos obeju antifašističkih struja u Jugoslaviji, posebno u Srbiji i Crnoj Gori, prema odbacivanju kapitulacije 24-26. marta 1941. godine, odnosno 27-martovskom prevratu. Ovu pojavu nemamo u evropskim zemljama u kojima su izbijali navedeni ustanci, jer držanje komunista i građanskih snaga prema ratu u toku nije bilo istovetno. Za francuske komuniste radilo se o imperijalističkom ratu; oni su nosioci defetizma izraženog u formuli: „Za koga“ i „Zašto“? Poljske građanske snage su u SSSR-u gledale snagu „socijalnog imperijalizma“ koji po četvrti put u istoriji učestvuje u deobi Poljske. General de Gol plašio se komunista i pre 22. juna i posle 22. juna, gledajući u njima „armiju revolucije“.

U Jugoslaviji su i komunisti i građanske snage antifašističkog smera bile na stanovištu otpora prodoru Osovine i kapitulacije pred njom, komunisti od polovine 1940, znači od pada Francuske, iako ni posle nisu odustajali od osuda rata kao imperijalističkog i odbacivanja revolucionarne retorike. U zapadnoj literaturi ima i teza da su bili filonacisti, ali se one ne mogu dokazati. To ne znači da nisu zabeležene manifestacije defetizma u prvoj polovini 1940. godine, posebno u Crnoj Gori.

Građanske i komunističke snage u Jugoslaviji 27. marta definitivno su se opredelile za front svetske demokratije i antifašizma. Neki istoričari kod nas čak govore o „zarobljenicima“ 27. marta. Za te snage izbor je bio izvršen i više nije bilo povratka. Taj izbor doveo je do uloga Jugoslavije u svetskoj antifašističkoj koaliciji, ali je za posledicu imao i izgubljen rat, slom države koju su Crnogorci osećali kao svoju (sa svom kritičnošću prema njoj), što je u krajnjoj liniji izazvalo genocidnu sudbinu Srba u NDH i na Kosovu i Metohiji. Na sceni su se 27. marta pojavili i komunisti kao polulegalizovana snaga, novi subjekt, nespreman da se sa nje povlači, sa svojim antifašističkim opredeljenjem, čekajući signal iz Moskve. Profašistički pisci su kasnije pisali da su „nacionalne samoubice“ svojim hazarderskim ponašanjem 27. marta potpisali komunistima menicu koju su ovi i te kako skupo naplatili.³⁰

³⁰ M. Spaljoković je u pobedi narodnooslobodilačkog pokreta gledao izgubljen rat za sebe „novo Kosovo“, čime je menica hazardera od 27. marta 1941, tih „vodviljskih junaka“, bila skupo naplaćena. - Navedeno prema Đ. Slijepčević, Jugoslavija uoči i za vreme drugog svetskog rata, Minhen, 1978, 796.

Crnogorci su 27. marta na pozornici zbivanja imali predstavnike od jugoslovenskog značaja: patrijarha Gavriila Dožića, Jovana Đonovića i Marka Dakovića, na jednoj strani, te Milovana Đilasa, Svetozara Vukmanovića i druge na drugoj strani.

Veliki protivnik kapitulacije pred Nemačkom bio je, pre svega, partijarh Gavriilo Dožić. U vladi od 27. marta nalazio se i Marko Daković. Komunisti su demonstrirali sa drugim građanima 25-27. marta, pa i u manifestacijama toga dana. Partijarh Gavriilo je 24. marta 1941. dobio depešu podrške sa zbora na Cetinju da „u ovom času narodnog iskušenja" Crnogorci mole „da Srpstvo tim putem do kraja povedete". Iz Pljevalja su mu javljali da u njemu vide „čuvara časti nacije", tražeći da izvrši svoju dužnost jer „sav srpski narod" to od njega očekuje. Pozdravljao ga je narod Andrijevice u otporu, kao i narod iz Berana da vodi brigu „o integritetu naše moćne otadžbine Jugoslavije". Građani Cetinja su 24. marta manifestovali kralju, Jugoslaviji i vojsci, dok su „levičari", kako stoji u jednom izvoru, klicali Rusiji i savezu sa Rusijom, te dizali parole protiv Hitlera i Musolinija. Posle prevrata, manifestacije oduševljenja prekrile su Cetinje, Podgoricu, Kotor i druge varoši i sela Crne Gore. Sa Cetinja je 27. marta javljano da je „narod vanredno oduševljen današnjim događajima".³¹

Izbor 13. jula suštinski se nije razlikovao od onog 27. marta, šta više, činio je njegovu posledicu. Crna Gora je 1941. sa Srbijom branila Jugoslaviju. Iz dubina crnogorske istorije potvrđivao se kontinuitet duha slobode. Crna Gora je tog jula poistovećivala svoju istorijsku sudbinu i sa Rusijom, što je bilo karakteristično za obe struje crnogorskog društva, od kojih je građanska tek kasnije u zemlji i emigraciji, pod uticajem komunističkih aberacija, počela da pravi razliku između Rusije i SSSR-a, pravoslavlja i komunizma, demokratije i boljševizma.

Italijani su lomili ustaničku silu koristeći metode nemilosrdnih represalija, perfidne politike podvajanja i odvođenja Crnogoraca u logore. Zbila se nova internacija Crne Gore. No, neprijatelj, koji je spajao vojne sa diplomatskim metodama, nije mogao da ne misli i na buduće planove i balkansku konfiguraciju odnosa, naginjući naslanjanju na Srbe i Crnogorce pre nego na Albance i Hrvate. Srbija, kao brana NDH, trebalo je da osigura italijanski prodor na Balkan i Podunavlje. Sve je rezimirano jednim zaključkom: da padom „Rusije" Srbe treba dovesti u sferu Rima.³² Kao da su odjekivale ideje iz vremena providura i austrijskih namesnika.

Ustanicima jula 1941. nije nedostajalo slobodarstvo, masovan i aktivan otpor, sa političkim oznakama, kao i ustanicima u drugim evropskim zemljama, ali, podvucimo, daleko kasnije. Masovnost ustanka u Crnoj Gori ipak nema pandana, čak i u završnoj fazi rata, jer se radi o ustajanju celog naroda. U Crnoj Gori postojala je psihološka

³¹) B. Petranović, N. Žutić, n.d., 427.

³²) Zbornik NOR, tom XIII, knj. 1, 260.

prinuda da se iz borbe ne izostane. Komponenta „Rusije” i saznanje da je ona u ratu, uticala je na svest Crnogoraca. Kako bi se Rusija mogla ostaviti da vodi bitku bez Crnogoraca? Masovnu oznaku nalazimo i u Varšavi i u Slovačkoj, u Parizu i Pragu, ali u pitanju su ustanički talasi u poststalinjgradskoj fazi, kao prelomnoj hronološkoj odrednici drugog svetskog rata. Ustajanje celog naroda, koji odbacuje povlašćeni režim koji mu nudi osvajač, pojava je bez primera. Srpski narod u NDH dizao je ustanak radi spasavanja života, u nužnoj odbrani; Srbi u matici još jednom su morali osetiti srbofobiju nemačkog vrha, a Poljaci ustajati da se spasu od uništenja i germanizacije, pri čemu je za londonsku struju karakteristična i politika odbrane status quo pred nadiranjem Crvene armije. Obe osnovne struje društva Crne Gore potvrdiće te istorijske julske zore svoje antifašističko opredeljenje. Rascep započet u ustanku dovršiće se na pitanju daljeg nastavljanja antiokupatorske borbe, ofanzivne strategije i socijalnih promena, ili iščekivanja klonuća velikih okupatorskih sila u ime egzistencijalnog opstanka srpskog naroda, koji će se na ovom području završiti u kolaboraciji ili „borbenom antikomunizmu”, kako se ta pojava naziva u delu literature u inostranstvu.

Nasuprot postupnom i organizovanom pripremanju ustanka u Srbiji, gde su ideološko-politički različite snage antiokupatorske borbe imale dva sasvim različita pristupa, a na drugoj strani ustanku u Crnoj Gori kao jedinstvenom jugoslovenskom i evropskom fenomenu u Hrvatskoj i Bosni - u okviru NDH - srpski narod našao se egzistencijalno ugrožen od klerofašističkog režima koji je koristeći slom jugoslovenske države, okupaciju i Hitlerovu podršku išao na stvaranje nacionalno čiste katoličke države na Balkanu. Odupreti se ili nestati, treće alternative nije bilo. Taj otpor, ustanci i njihov tok nisu bili linearni i ravnomerni u raznim regijama NDH u kojima su živeli Srbi.

Suočeni sa ostrvljenošću ustaša, srpski prvaci iz starih građanskih stranaka Samostalne demokratske stranke i državno-režimskih jugoslovenskih stranaka, Jugoslovenske radikalne zajednice i Jugoslovenske nacionalne stranke, tražili su saradnju s Italijanima kao jedinim mogućim zaštitnicima, koji su i sami bili zainteresovani za takvu saradnju, kao uporište za učenjivanje Hrvata - ustaša. Iz takvog italijanskog diplomatsko-političkog manevrisanja izvodio se srbofilijski stav Italijana. Oni su jednostavno koristili staru devizu mnogih osvajača: „Zavadi, pa vladaj”. Srpski domaćini prebegavali su i u Srbiju. Srpski političari, kao faktički reprezententi srpskog naroda u Lici, Dalmatinskoj Zagori, naročito, ali i na Baniji i Kordunu, pokušavali su pomoću italijanskog okupatora da smanje uticaj ustaške NDH i teritoriju južno od Kupe i Save stave pod vlast Italije. Bivši senator Niko Novaković Longo još maja 1941. tražio je priključenje ovih krajeva Italiji u ime „100 hiljada Srba Dalmacije i Like”, na čemu su radili i drugi srpski političari i ugledni građani u izbeglištvu: pop Sergije Urukalo, dr Desnica, Stevo

Rađenović i drugi. Među izbeglicama iz Kninske krajine izdvajao se uticaj popa Momčila Đujića i Steve Rađenovića.³³

Izbijanjem ustanka, ovaj deo srpskog građanstva izjasniće se za mir sa Italijanima, koji pokazuju prijateljstvo prema srpskom narodu, a za rat sa ustašama. Ustaničko rukovodstvo tražilo je da se Italijanima pruži otpor, suprotno Srbima - četnicima u gerilskim odredima koji su smatrali da postoji samo jedan neprijatelj - ustaše. Ustanički front razaran je propagandom da su Italijani prijatelji a ustaše krvnici, da se Italijani kao srpski zaštitnici propuštaju, jer oni svojim prisustvom obezbeđuju povratak srpskih izbeglica na svoja ognjišta i sprečavaju ustaško samovlašće. Italijanski interes naročito se iskazivao u zaleđu dalmatinske obale i na tromedi Dalmacije, Like i Bosanske krajine.³⁴

Masovni ustanak u Lici 27. jula 1941. godine izbio je pod uticajem iz Drvara, šireći se u tri pravca: prema Dalmaciji, području Gračac - Gospić i Donji Lapac - Udbina - Korenica. Od 28. do 30. jula 1941. ustanak je zahvatio čitavu Kninsku krajinu i delove Bukovice, kao i Vrliku iz Cetinske krajine. Početkom avgusta izbio je ustanak u kotarima Udbina i Korenica, a polovinom meseca u Brinju i Otočcu. Na području Gospića ustanici su se rvali sa snažnim ustaško-domobranskim posadama. Malobrojni komunisti nosili su se sa narodnom stihijom usmerenom protiv ustaša, koja ih je sve više prevazilazila, pokušavajući na drugoj strani da parališu italijanski uticaj pridobijanja srpskih ustanika na svoju stranu. Komunisti su septembra 1941. odlučili da dignu „novi ustanak protiv Italijana i domaćih slugu”. Osnovno pitanje razgraničenja je bilo: borba protiv Italijana ili njihovo mirno prihvatanje kao „zaštitnika” progonjenih Srba od ustaša. Na jednoj strani učvršćivale su se partizanske jedinice, a na drugoj pojavljivali prvi četnički odredi u Medaku, između kojih su marta 1942. započele nemilosrdne borbe koje se nisu prekidale do kraja rata. Dok su tekle borbe između ovih sada nepomirljivih protivnika, ustaše su neprobojnim zidom ograđivale hrvatska sela od uticaja partizana i odmazde četnika. Polovinom 1942. četnici su ovladali u krajevima severne Dalmacije, za razliku od Banije, Korduna i Like gde su nadvlađivale partizanske snage. Partizanske snage u ustašama su videle protivnika u službi okupatorske politike, s kojima su vođene nemilosrdne borbe, ali nisu dozvoljavale da se ova borba shvati kao borba protiv hrvatskog naroda u celini. Šta više, nastojale su da iskoriste kolebanja među domobranima za razrivanje NDH i prelazak mobilisanih na partizansku stranu, za razliku od ustaša koji nikada nisu pozivani na predaju, smatrani su ideološkim protivnikom, partijskom vojskom, fašistima i likvidirani bez milosti. Četnici su za glavnu metu imali ustaše, ali ne i okupatore, koji su ih podržavali, italijanski prvenstveno, ne praveći razliku između ove zlikovačke grupacije i hrvatskog naroda, iako se ovaj nije oglašavao

³³) Đ. Stanisavljević, Nastanak i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj (1941-1942), Istorija XX veka, Zbornik radova, IV, Beograd, 1962, 18-19, 32.

³⁴) Isto.

protiv ustaškog terora nad susedima, pritisnut totalitarnim nadzorom i strogim kaznama. Mržnja protiv partizana, komunista, do kraja je zaslepila četnike, pa su oni postajali glavni neprijatelj kojega je trebalo trebiti „kao gubu iz torine”.³⁵⁾

Ustanak na Kordunu, izazvan ustaškim krvološtima, brzo je zaustavljen snažnim represalijama protiv ustanika. Jenjavanje ustanka zaustavio je Okružni komitet KP Hrvatske za Karlovac, pomognut od rukovodećih komunista iz CK KP Hrvatske. Partizanski odredi stavljeni su pod strogu kontrolu komunista, a srpske nacionalističke snage, koje je predvodio poslanik Samostalne demokratske stranke Miša Napijalo, krajem 1941. su poražene. Početkom 1941. i 1942. došlo je do pojedinačnih streljanja nacionalista, koji su se suprotstavljali kursu narodnooslobodilačke borbe. Kordun je narednih meseci doživio više ustaških ofanziva.

Srbi Banije, izbegli pred ustaškim terorom na Šamaricu, njih nekoliko hiljada, avgusta i septembra 1941. preduzimali su akcije protiv ustaša u kotarima Dvor, Kostajnica, Petrinja i Glina. Na aktiviranje boračkih snaga u zbegovima uticali su komunisti, ali su one izvođene pod rukovodstvom Vasilija Gaćeše. Krajem jula i u toku avgusta obrazovane su partizanske grupe (logori) i u Gorskom kotaru, naročito u kotaru Ogulin, Delnice, Čabar i Vrbovsko. Oktobra 1941. izbio je masovni ustanak u Drežnici kod Ogulina.³⁶⁾

Za ove akcije karakteristično je da su nastale iz samoodbrane, posle krvavih pokolja, da su vodile žestokoj konfrontaciji progonjenih i žrtava, Srba i ustaša. Komunisti su uticali da ustaničku energiju prevedu na kolosek borbe protiv ustaša i okupatora. Komunistička politika je bila antiteza bratoubilačkom ratu, nastojeći da spreči obostrano klanje posle kojeg više nije bilo povratka. Ustaničke redove od početka je razbijala italijanska politika ustupaka Srbima, puštanjem oficira Jugoslovenske vojske iz italijanskih zarobljeničkih logora, kao i drugim koncesijama i obećanjima zaštite od raspojasanih i krvoločnih ustaša. Srpski građanski vođi obrazovali su pod italijanskim pokroviteljstvom centar u Sušaku, koji je održavao vezu s Italijanima, gradio politiku, pregovarao, zahtevao zaštitu od ustaških progona. Na području Plaskog i Ličke Jesenice četničke snage išle su na politiku odmazde nad ustašama, uspostavljanja prijateljstva s Italijanima i oštrog razgraničenja sa partizanima. One će se vojno organizovati u proleće 1942. u Plaćanskoj dolini i na području Srpskih Moravica, zadržavajući se na tom prostoru sve do svog uništenja u Moravicama i Gomirju, posle italijanske kapitulacije.

Ustanak u Bosni i Hercegovini bio je uslovljen ustaškim terorom i ustaničkom tradicijom borbe za opstanak i slobodu, koja je živela u svesti srpskog naroda. Komunisti, mada njihova organizacija u Bosni

³⁵⁾ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2, 262-3.

³⁶⁾ Isto, 263-4.

nije bila jaka niti njen uticaj podjednak u svim krajevima, stali su na čelo borbe, otvarajući perspektivu ugroženom srpskom stanovništvu. U Bosni i Hercegovini ocrtavale su se 1941. četiri ustaničke oblasti, svaka sa svojim osobenostima: Bosanska krajina, tuzlanska oblast, sarajevska oblast i Hercegovina. Ustanak je započeo napadom gerilskih odreda na Drvar, ujutru 27. jula 1941. godine, na osnovu plana koji je izradio Štab gerilskih odreda za Bosansko Grahovo i okolinu. Za borcima su se kretali seljaci, naoružani „hladnim oružjem”: vilama, kosama, sekirama. Ustanički talas se od Drvara i Bosanskog Grahova razlio prema Livnu i Glamoču, na ključki i mrkonjički srez, na područje Janje i Pljeve, a 29. jula prekrpio je sav Podgrmeč. Do prvih borbi na Kozari došlo je 30. jula. Čak i u onim krajevima gde je ustanak bio najbolje pripremljen - kao u Drvaru, na Kozari, u Bosanskom Petrovcu - dolazilo je do probijanja stihije, jer su revanšističke snage zahtevale obračun sa Turcima, podrazumevajući pod ovima Muslimane.

Krajem jula i početkom avgusta došlo je do prvih akcija ustanika u Podlugovima (kod Sarajeva), na Romaniji, Trebeviću, u predelu Birča (u tuzlanskoj oblasti). Ustanak je naglo izbio i brzo se proširio u srpskim naseljima oko Han-Pijeska, Vlasenice, Srebrnice, Bratunca, Drinjače. U tuzlanskoj oblasti izdvajali su se ustanički rejoni Birča, Majeвица sa Semberijom i Ozrenom, a u sarajevskoj oblasti Semizovac, Romanija i Kalino vik.³⁷¹

Ustanci srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini otkrivali su autentičnu ustaničku tradiciju, odbrambenu snagu naroda osuđenog na smrt od ustaša, trajnost kada su već jednom izbili. Svako posustajanje moglo je značiti egzistencijalnu ugroženost. Nezavisna Država Hrvatska na početku svog postojanja suočena je sa snažnim ustancima u Bosanskoj krajini, Lici, na Kordunu i Baniji, na Romaniji, Majeвици i Ozrenu, u Hercegovini. Svi ti ustanci skoro istovremeno su izbili i potresli i onako slabe temelje klerofašističke države. Srpski narod plebiscitarno je svojom borbom odbacio ustašku vlast i njihovu državnu tvorevinu. Pokazalo se da je hrvatsku državu nemoguće konstituisati protiv volje srpskog naroda, pogotovu posle njegove osude na smrt.

Ustanci su, takođe, otkrili da su ustaničke snage heterogene. Komunisti su bili za borbu protiv okupatora i ustaša, ali bez svođenja borbe na srpsko-hrvatske obračune. I na ovom području sukobiće se politika iščekivanja događaja i ofanzivne antiokupatorske borbe, okretanja oružja protiv okupatora i njegovih saradnika ili samo protiv Hrvata i Muslimana. Četničke snage u Bosanskoj krajini (pod vodstvom Lazara Tešanovića, Vukašina Marčetića i Uroša Drenovića) podrivale su moral ustanika, uticale na osipanje boraca, slabile političko jedinstvo, skretale borbu na teren nacionalnog obračuna, u čemu su im pomagali italijanska vojna sila, oskudica i surova zima 1941/1942. godine. Pribli-

³⁷¹ Z. Antonie, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Tuzla, 1983, 133-185.

žavanjem proleća četnici su započeli otvorenu borbu protiv partizanskih snaga.³⁸⁾

Neuspeh ustaša da slome ustanak u Bosni imao je za posledicu intervenciju Italijana, koji su iskorišćavali živu ideju o srpskoj autonomiji, kao i u Lici, Dalmaciji, Kninskoj krajini. Po povratku u drugu okupacionu zonu, avgusta 1941. Italijani su razvijali propagandu u prilog Srba, što je dovelo do raspadanja frontova prema Bosanskom Grahovu, Livnu i Glamoču. Italijanski uticaj pojačao se reokupacijom oslobođene teritorije, krajem septembra i u prvoj polovini oktobra 1941. godine.

Jugoslovenska - internacionalistička politika KPJ sukobila se u ovim nacionalno i verski mešovitim krajevima sa četničkom revanšističkom politikom protiv Hrvata i Muslimana, kao uzvrat za ustaške zločine nad srpskim življem. Još nije bilo prestalo zatiranje Srba od ustaša, a novi frantovi će suprotstaviti partizane i četnike. Građanski rat, započet u zapadnoj Srbiji, preneo se na ostale delove Jugoslavije u specifičnoj formi borbe antiokupatorskih snaga protiv snaga kolaboracije.

Suparnički pokreti u Srbiji - različite strategije i suprotne nacionalne politike

Komunisti su bili revolucionarna struja koja je težila onemogućavanju vaspostavljanja predratnog stanja. Za njih je drugi svetski rat, u kojem je od juna 1941. učestvovao i Sovjetski Savez, bio idealna prilika da se izmeni društveni poredak. Oni su jezgro ustaničke armije, snaga patriotske vokacije i antifašističkog opredeljenja van sumnje, ali je revolucionarna dimenzija najuticajnija komponenta koja je u suštini opredeljivala njihovo ponašanje. To da komunisti nisu želeli obnovu Kraljevine Jugoslavije više je nego razumljivo sa stanovišta komunističkog programa, koji se nije menjao, iako se znao prilagođavati u narodnofrontofskoj fazi 1935-1939. godine, jer su sanjali i zalagali se za „republiku sovjeta“ od Vukovarskog kongresa juna 1920. godine.³⁹⁾ Ne odstupajući od revolucionarnog programa, formulisali su narodnooslobodilačku strategiju. Nisu ustuknuli ni pred represalijama, čak kada su one dobile najmasovnije razmere, što je bilo u skladu sa njihovim uverenjem da su žrtve u antiokupatorskoj borbi nužne, da se narod neće njima zaplašiti već, nasuprot, još više mobilisati, te da je borba do kraja, bez obzira na žrtve, usvojeni kurs svetske antifašističke borbe. Instruktori izveštavaju Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju 24. i 30. oktobra 1941. da je krvavi pokolj u Kragujevcu uspeo da ulije strah

³⁸⁾ Četnički komandanti (Lazar Tesanović, Vukašin Marčetić i drugi) počeli su da prave sporazum s ustašama, opravdavajući saradnju napadima partizana. - Tajna i javna saradnja četnika i okupatora (priredio J. Marjanović), Beograd, 57-60.

³⁹⁾ U programu KPJ usvojenom u Vukovaru juna 1920. izneto je da se KPJ bori za sovjetsku republiku koja sprovodi „vladavinu radnog naroda, ona daje svu vlast - zakonodavnu, izvršnu i sudsku - radnom narodu, koji je organizovan u radničkim, vojničkim i seljačkim većima“. - Istorijski arhiv KP, tom II, Beograd, 1950, 35.

kod naroda, ali ne i da izazove udaljavanje od narodnooslobodilačkog pokreta.^{40'}

Ima istoričara koji naprosto jadikuju što se na sceni pojavio subjekt sa drukčijom strategijom od one Mihailovićeve. Po njima, da nije bilo komunista „prošla” bi strategija Mihailovića kao najkorisnija za srpski narod. Takvo razmišljanje upadljivo odaje antiistorijski pristup. Komunisti nisu spoljna interpolacija, veštački element, koji se slučajno našao na poprištu 1941. godine. Postali su najizrazitiji subjekt otpora kao oblika ostvarivanja svoje revolucionarne perspektive. Legitimisali su se kao patriotska snaga 27. marta, zalagali za otpor u aprilskom ratu, bili spremni na nastavljanje rata, svesni da ugovor Moskve i Berlina nije trajnog karaktera. Drukčije gledište odgovaralo bi nacionalnim dogmaticima koji smatraju da komunisti ne pripadaju organskom tkivu nacije. Činjenice, međutim, pokazuju da su borbeni stav 1941. zauzeli jedan nacionalni pokret, sastavljen od Srba, četnički i jedan jugoslovenski, internacionalistički, čije su vojne snage takođe uglavnom bile srpske.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, sa svojim instruktorima i partijskim rukovodstvima širom Srbije, sprovodio je praktično liniju i direktive Politbiroa CK KPJ, čije se sedište do izlaska na slobodnu teritoriju zapadne Srbije polovinom septembra 1941. nalazilo u Beogradu. Postojanje ratne koalicije u svetskim razmerima, nakon ulaska SSSR-a u rat, uticalo je i na rukovodstvo KPJ da u svojoj liniji više ne naglašava imperijalistički karakter rata već, nasuprot tome, da su se u borbi protiv fašizma kao najvećeg neprijatelja slobode ujedinili svi demokratski narodi sveta. Pokrajinski komitet početkom avgusta 1941. podstiče širenje oružanog ustanka, zahtevajući istovremeno da se njegova narodna osnova što više proširuje, posebno da se ulože naponi i za zajedničku akciju pridobiju četnici.^{41'} Partija traži da se u borbi angažuju svi rodoljubi koji su spremni za borbu protiv okupatora, da se stvaraju odbori Narodnooslobodilačkog fronta (NOF-a) i da se partijski komiteti povezuju sa pristalicama ranijih građanskih partija koje se izjašnjavaju protiv fašizma.^{42'} Na pojedinim područjima, kao u šabačkom okrugu, došlo je do saradnje sa četnicima Draže Mihailovića koji su se nalazili na Ceru, ali uz uočljive razlike u taktici.^{43'} Tokom avgusta nastavlja se sa naglašavanjem značaja sticanja saveznika u tekućoj borbi, sa stanovišta uspeha daljih operacija protiv neprijatelja. Iznošene su kritičke refleksije na račun pojedinih partijskih rukovodstava koja nisu razumevala liniju KPJ da se podigne narodni ustanak, a na drugoj strani usaglasila svoja strategija sa međunarodnim odnosima u vrhu antifašističke koalicije. Neprekidno su izbijala sektaška nerazumevanja i otpori. Ostvariti ovu liniju nije bilo nimalo lako, jer Partija

^ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 60 i 66.

^{41'} Isto, knj. 20, dok. 4.

^{42')} Isto, tom IX, knj. 1, dok. 1.

^{43')} Isto, tom I, knj. 1, dok. 4.

je verbalno i praktično bila za saradnju sa svim snagama koje su se izjašnjavale za borbu protiv okupatora i kolaboracionista, ali uz faktičko zadržavanje svoje vodeće uloge, neprikosновенost političkog i ideološkog integriteta Partije. Partijska rukovodstva držala su sve konce akcije u gradovima pod kontrolom, a u odredima preko komunista koji su u njima imali glavne komandne pozicije, vojne i političke. Iz predratnog perioda zadržavale su se rezerve građanskih prvaka prema komunistima, ali i komunista prema građanskim vođama. KPJ u Srbiji 1941. nije uspela da na svoju stranu privuče nijednog istaknutijeg građanskog prvaka. Obezbeđena je saradnja sa levim demokratima Ivana Ribara, ali oni su bili bez uticaja u društvenom i političkom životu Srbije, kao i sa lokalnim prvcima ranijih stranaka u formi dogovora, pristupanja NOF-u, ulaženjem u organe narodne vlasti. Pokrajinsko rukovodstvo Partije insistiralo je na tezi Josipa Broza Tita da partizanski odredi nisu partijska vojska, pa ni KPJ, iako su oni to u suštini bili. Uzaludne su bile poruke rukovodstva da komunisti shvate odnos između KPJ i partizanskog pokreta, kao fluidne strateške varijante u srpskim i jugoslovenskim uslovima, uz puno zadržavanje odlučivanja i usmeravanja pokreta od strane KPJ. Izdaja Koste Pećanca i njegova saradnja sa pristalicama Ljotića trebalo je da se iskoristi, njenim razotkrivanjem („raskrinkavanjem“), za uspešnije povezivanje odreda sa narodom.^{44'} Početkom septembra partijska rukovodstva su usmeravana da se saradnja s četnicima, svuda gde četnici žele i pristanu, uspostavi što pre. Bitno je bilo proširiti ustanak kao narodni. PK KPJ za Srbiju u Proglasu „Srpskom narodu“, povodom stvaranja vlade Milana Nedića, od 5. septembra, obraćao se posebno srpskim oficirima i četnicima.^{45'} Koliko je Partija napadala Nedića, Ljotića i Pećanca, toliko je zahtevala stvaranje vojnih saveza sa „poštenim četnicima“ koji žele da se bore protiv okupatora.^{46'} PK KPJ za Srbiju je 16. oktobra 1941. tražio da se pređe preko činjenice što namere četnika nisu jasne i da se oni prihvataju radi stvaranja čvrstog fronta protiv okupatora, uočavajući da i širina „narodnog ustanka“ utiče na četnike da se i oni aktiviraju i traže saradnju s narodnoslobodilačkim pokretom.^{47'}

U Biltenu Glavnog štaba NOPOJ od 10. avgusta 1941. partizanski odredi označeni su za borbene odrede naroda Jugoslavije, u kojima bi trebalo da se bore svi rodoljubi nezavisno od političkog uverenja.^{48'} Prema tome, oni se nisu tretirali kao odredi nijedne partije ili grupe, pa ni KPJ, iako su u suštini bili pod rukovodstvom komunista koji su se nalazili i u prvim borbenim redovima. Novostvorena faktička koalicija između SSSR-a i Velike Britanije uticala je i na shvatanje o partizanskim odredima kao odredima naroda. Komunistička partija

M) Isto, tom I, knj. 20, dok. 7.

⁴⁵⁾ AVII, NOR, k-1961, Reg. br. I - 1.

⁴⁶⁾ Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. 48.

⁴⁷⁾ Isto, knj. 2, dok. 49.

⁴⁸⁾ Bilten Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (NO-POJ), 10. avgust 1941, br. 1.

Jugoslavije usaglašavala je svoju liniju u započetoj borbi novim odnosima u svetskoj antifašističkoj koaliciji, koja je isključivala komunističku radikalizaciju borbe u smislu otvorenog revolucionarnog osvajanja vlasti. Od osnovne zamisli osvajanja vlasti nije se nijednog trenutka odustalo u vrhu rukovodstva KPJ u toku celog rata, ali je ona sprovedena u strateškoj formi narodnooslobodilačke borbe kao najadekvatnija forma u jugoslovenskim uslovima i stvorenoj svetskoj antifašističkoj koaliciji.

Komunisti su postali alternativa drugim pokretima koji su se pojavili ili mogli pojaviti, pre svega srpskim građanskim snagama oličenim u četničkom pokretu, razbijenom HSS-u, zapravo njegovom Središnjem delu, pa i Slovenskoj ljudskoj stranci. Oni su bili malobrojni, sa odijumom anacionalne snage, ekspanzivni i borbeni, izvanredno dobro organizovani, sa gvozdenom disciplinom i jugoslovenskom oznakom. Bili su spremni za borbu da pomognu SSSR-u ali i da ostvare svoj revolucionarni cilj. Oktobar im je bio inspiracija i opšti istorijski uzor, ali su za razliku od drugih komunističkih partija bolje analizirali novu istorijsku situaciju, koja je bila bitno izmenjena u odnosu na onu iz 1917. godine i vlastitu stvarnost.

Četničke snage pod vodstvom Draže Mihailovića osećale su da im suparnički narodnooslobodilački pokret, koji su nazivali komunističkim zbog rukovodeće uloge KPJ u njegovoj strukturi, dovodi u pitanje lični, nacionalni, društveni i međunarodni prestiž, a na drugoj strani, da između dva pokreta na sceni postoji ogromna politička i ideološka provalija.

Mihailovićev pokret imao je jaču tradiciju, uporište u Srbiji, legitimitet nastavljača rata; nastupao je u ime kralja, stekao međunarodnu podršku. Mihailović je ulaskom u vladu januara 1942. uzdigao lični autoritet, legalizovao svoju poziciju i dobio međunarodnu tačku oslonca, ali je, na drugoj strani, time suštinski sebi oduzeo mogućnost samostalnog delovanja. Sa prvobitno prihvaćenom strategijom iščekivanja, kao i mnogi evropski pokreti otpora (atantizam), Mihailović je rano postao zavistan od Britanaca, kao i emigrantska vlada, čak i u poslovima radio-veze zahvaljujući britanskoj kontroli.⁴⁹ Umesto samostalnog vođe na čelu četničkog pokreta, pretvorio se u vođu koji je zavisio od volje stranog činioca. U upoređenju sa narodnooslobodilačkim pokretom, u tom pogledu nije bilo razlike formalno gledano, jer je i Tito kao Mihailovićev suparnik zavisio od Moskve, održavao s njom tajne veze, primao instrukcije, direktive i obaveštenja. Živeo je, za razliku od Mihailovića, mada i ovaj nije bio od toga imun, od iluzija da će se rat završiti munjevitim slomom Vermahta na granicama SSSR-a i započeti svetska revolucija koja će izazvati slom kapitalističkog sveta.

⁴⁹) Mihailović je preko M. Sekulića dostavio D. Simoviću šifru za vezu s Vladom, ali su je Britanci kao „primitivnu“ odbacili. Oni nisu dozvoljavali slanje poruka bez njihovog znanja. - Referat Ž. Kneževića - St. Jovanoviću, 26. januar 1942 - AVII, k-162, Reg. br. 34, 1/1.

Sovjetski historičari zastupaju tezu da su se u glavama jugoslovenskih komunista „vrtele“ ideje Šestog i Sedmog kongresa Kominterne, oličavajući dve sasvim suprotne strategije: jedne o svetskoj revoluciji i slomu kapitalističkog sveta i druge, o imperativu koncentracije svih demokratskih snaga u borbi protiv fašizma kao najljućeg neprijatelja čovečanstva. Ovih ideoloških nanosa je svakako bilo, jer se radilo o svesti kao realnoj istorijskoj činjenici, koja ne može nestati preko noći, kada su već i ranijih godina postojali kod starijih komunista. Međutim, neistorično je neuviđati samostalne korekture komunističkog subjekta na osnovu loših iskustava stečenih revolucionarnim prezagrevanjem odnosa, a na drugoj strani ne videti doprinos moskovske centrale da se linija pokreta spolja i formalno usaglasi sa stanjem odnosa u antifašističkoj koaliciji i vitalnim interesima SSSR-a. Ideološka komponenta pokreta nije mogla da se ne prilagođava novoj konstrukciji odnosa, nastalih posle juna 1941, te stvaranju ratne koalicije SSSR-a i Velike Britanije. U pitanju su nagli obrti u međunarodnom pregrupisanju, sa stanovišta procene velikih sila o svojim sadašnjim i budućim interesima, kao što pokazuje i konsternirajuća situacija u komunističkom i demokratskom svetu nastala sporazumom Moskve i Berlina avgusta 1939. godine.

Drugi faktor koji je bitno uticao na osamostaljivanje KPJ proizilazio je iz činjenice da se narodnooslobodilačka borba odvijala u strateškom zaokruženju, bez kontakta i pomoći Crvene armije. Do susreta NOVJ i Crvene armije došlo je tek septembra 1944. na obalama Dunava. U pravu su sociolozi koji ističu da je to sada velikim delom bio susret mladih komunista koji su u ratu naučili da diviniziraju SSSR, kao člana svetske koalicije, ali koji nisu baš ništa znali o predratnoj istoriji SSSR-a, Staljinovom termidoru, likvidaciji kadrova, izrasloj diktaturi koja je po mnogim svojim totalitarnim oznakama naličila na fašizam. Naravno, stari komunistički kadrovi koji su živeli i radili u SSSR-u (Tito, Kardelj i drugi) nisu zaboravili proces uzdizanja Staljina i cenu koju je sovjetski narod i oni sami morali da plate. Pred novima je pak 1944. godine bila svemoćna ruska vojska, moćni sovjetski frontovi koji su gazili svoje fašističke protivnike, vojska bratskog naroda, sinovi i kćeri slovenske Rusije s kojom se u svesti učesnika narodnooslobodilačkog rata izjednačavao SSSR. KPJ je u ideološkoj i organizacionoj orbiti Kominterne do 1943. godine, SKP(b) i Staljinovog režima, ali je ona samostalnom snagom u pozadini Hitlerove tvrđave izgradila svoju vojsku, svoj starešinski sastav, novu vlast. U godinama 1941-1943. nije se moglo ponoviti špansko iskustvo da se na borbenom poligonu Srbije ili bilo kog dela Jugoslavije pojave sovjetski stručnjaci, kontrola NKVD-a, partijski instruktori koji bi u malome, još međunarodno neafirmisanome pokretu i te kako ubili tek probuđeno osećanje samo-svesti.

Ima historičara koji su veoma rano zapazili ambivalentnost četničkog pokreta Draže Mihailovića.⁵⁰ Četničkom vođi i njegovom pokretu nije

⁵⁰ O tome je u nas prvi pisao J. Marjanović u studiji Mihailović između Britanaca i Nemaca, Zagreb-Beograd 1979.

pošlo za rukom da spoji i slije u jedinstvenu, pa makar i protivurečnu celinu svoju politiku, savlađujući njene protivurečnosti u uslovima jednog antifašističkog rata, te sa stanovišta interesa srpskog naroda i Jugoslavije u dužem trajanju. Sukobljene strane Mihailovićeve strategije neprestano su se sudarale da bi na kraju probile one koje su pokret i njegovog vođu vukle na dno događaja i ka istorijskoj egzekuciji pobjednika. Mihailović nije uspevao da izmiri patriotizam naroda i saradnju jednog dela svojih odreda sa okupatorom; brigu o spasavanju srpskog naroda od demografskog kolapsa i masovne kolektivne odmazde protiv tog istog naroda; stajanje u antifašističkom frontu i kontakte dela svojih starešina sa snagama okupacije i fašizma; strogu vojnu disciplinu profesionalnih vojnika sa totalnim odsustvom poštovanja te discipline od strane najvećeg dela regionalnih i lokalnih starešina, određenu najraznovrsnijim motivima; istupanje za Jugoslaviju i razvijanje koncepta velike Srbije, sa neuvažavanjem autonomnih raspoloženja u delu srpskog naroda; vojnu i političku stranu organizacije; značaj međunarodnog faktora i njegovo ignorisanje u ime nedostižne samostalnosti; radikalne i pomirljivije demokratske struje u pokretu; istrajavanje na defanzivnosti umesto na ofanzivnom nastupu; nerazumevanje da istupanje u odgovarajućem kritičnom trenutku iskrcavanja pretpostavlja prethodnu vojnu spremnost za završni čin ratne drame; nerazumevanje da je drugi svetski rat i okvir u kome treba kritički prići prethodnom istorijskom iskustvu sa novim socijalno-ekonomskim i političkim idejama, nasuprot upornom istrajavanju na starim idejama i status quo.

Proglašavanje klasnog blic kriga za KPJ 1941. bilo je jednako porazu zbog socijalne stratifikacije jugoslovenskog tla, višenacionalne strukture Jugoslavije, nacionalnih podela, nacionalističkih isključivosti i početnih pogroma, antijugoslovenskih raspoloženja u delu naroda, a na drugoj strani svetske konstelacije fašističkih i antifašističkih snaga na koje je od juna 1941. godine bio sveden svetski sukob u toku. Stoga su komunisti strategiju nacionalnog oslobođenja stavili u funkciju socijalne revolucije, sa predratnim saznanjem da revolucionarna smena vlasti može uspeti samo ukoliko prizna pravo naroda na samoopredeljenje. Do takve komunističke strategije narodnooslobodilačke borbe nije se došlo odjednom i bez skretanja. Da bi se ta strategija usvojila trebalo je prevazilaziti dogmatske ostatke u svesti komunista i razornu politiku okupatora u razdeljenoj zemlji i snaga koje su ga podržavale, nacionalne podele i verska podvajanja, barijere isparcelisane Jugoslavije. Nacionalistička isključivost ustaša, koje su silom nastojale da reše srpsko pitanje u NDH, sinhronizovala se sa antijugoslovenskom, antisrpskom pre svega, politikom separatističkih nacionalnih manjina i denacionalizacijom mađarske i bugarske politike. Jugoslovenska politika komunista bila je 1941. sasvim usamljena. U Hrvatskoj, Makedoniji, na Kosovu i Metohiji preovlađivale su iluzije o nacionalnom oslobođenju sa vojnim porazom Kraljevine Jugoslavije i ustanovljenjem okupacionog sistema. Na tlu vojno poražene i izdelfjene Kraljevine Jugoslavije trijumfovale

su koncepcije nacionalno čistih država NDH i „Velike Albanije“, koje je trebalo ostvariti na račun srpskog naroda i prisvajanja njegove teritorije ili anektiranjem jugoistočne Srbije Bugarskoj i dela Vojvodine Mađarskoj. Nemačka narodonosna grupa je u celini stala na nemačku stranu. Ekonomski snažna, nacionalno autarhična u Kraljevini Jugoslaviji, uključila se celinom i bez izuzetaka na stranu pobedničkog Trećeg rajha kao svoje matice. Druga snažna etnička grupa, mađarska, prihvatila je takođe Mađarsku kao svoju domovinu. Proglasi PK KPJ za Vojvodinu odisali su 1941. antišovinizmom i internacionalističkim odnosom, obraćajući se 1941. uzaludno Nemcima, mađarskoj manjini i drugim pripadnicima manjina u Vojvodini.⁵¹ Stavljajući do znanja da je borba koju komunisti pokreću opštejugoslovenska i antifašistička, komunisti su jasno iskazali da im je obnova Jugoslavije ravnopravnih naroda okosnica revolucionarne strategije, iako su jedno vreme u Makedoniji, NDH, na Kosovu i Metohiji sužavali borbenu osnovu zbog mržnje prema Jugoslaviji i svemu onom što je na nju podsećalo. Jasno i masovno nacionalističko opredeljenje 1941. paralisisalo je napore komunista da utiču na podele unutar ovih etničkih homogenih struktura gotovo u periodu celog rata. Komunisti su, na drugoj strani, morali da sprečavaju bratoubilački rat u nacionalno mešovitim krajevima Hrvatske, Bosne i Hercegovine. Na jednoj strani trebalo je sprečiti uništavanje srpskog življa, a na drugoj, svojom oslobodilačkom akcijom onemogućiti srpske ustaničke mase da ne skrenu na politiku odmazde protiv Hrvata i Muslimana u celini, dovodeći u pitanje opstanak svih, međusobnim istrebljenjem.

Koalicioni simboli komunista, njihove taktičke varke i mistifikacije svih naroda, suparnika, velikih zapadnih saveznika nisu u stanju da raspletu suštinu pojava dubinskog značenja u spletu unutrašnjih i međunarodnih uslovljenosti. Površinskim registracijama znakova ne možemo razjasniti stvarno biće pokreta koji predvode komunisti i njegovu politiku. Sve te, nesumnjivo brojne taktičke varijante, objektivno su determinisane sukobom snaga fašizma i antifašizma, koji određuje ponašanje, skrivanjem suštinskih revolucionarnih ciljeva kao strateških. Ako je Jugoslavija jedna od osnovnih orijentacija KPJ na početku borbe, onda je neostvariva politika odmazde na nacionalnoj osnovi, jer onda nema pokreta ni Jugoslavije. Komunistička politika je i internacionalistička i načelno joj je strana politika nacionalnog konfrontiranja. KPJ ima izgrađen koncept nacionalne politike, koji počiva na negaciji srpskog hegemonizma u njenom viđenju, koje nije istorijski adekvatno i naučno prihvatljivo. Koncept „velike Srbije“ pogotovu nije bio prihvatljiv za KPJ, o čemu svedoče svi partijski izvori o unutrašnjem uređenju pre rata. Stoga od ranije utvrđena nacionalna politika nije mogla biti i napuštena početkom rata i pokretanjem

⁵¹) Građa za istoriju Vojvodine, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941-1945 (priredila Ljubica Vasilčić), Novi Sad - Sremski Karlovci), 1971, (u daljem tekstu: Lj. Vasilčić, 3-7, 14-21, itd.

narodnooslobodilačke akcije. Nepoverenje prema srpskim snagama antifašističkog nadahnuća prisutno je od prvog dana, jednako kao što je i komunistička akcija bila za ove snage jednaka uzurpaciji, avanturističkoj politici, ignorisanju srpske egzistencijalne tragedije. Za istoričare je tzv. politički paritet kao politička kategorija neprihvatljiv, jer duguju da raščlane okolnosti koje su uslovile razlike u procesima opredeljivanja za narodnooslobodilačku borbu. Zar se može previđati nezadovoljstvo nesrpskih naroda Kraljevinom Jugoslavijom, jačanje nacionalističko-klerikalističkog uticaja, iluzije u nacionalno oslobođenje 1941, opredeljenje manjina za matice; masovna i jedinstvena, izrazita antijugoslovenska orijentacija kvislinga svih redom i bez razlike? KPJ nije mogla ignorisati neravnomernost revolucije, a na drugoj strani odstupiti od svog internacionalističkog kursa i ranije utvrđenog koncepta nacionalne politike i obnove Jugoslavije. Od toga koliko će svi narodi Jugoslavije uzeti učešće u narodnooslobodilačkoj borbi zavisio je i uspeh njenog nacionaloslobodilačkog i revolucionarnog projekta. Uloga Srba u borbi protiv fašizma otkriva upravo istorijski neparitet u odnosu na druge narode Jugoslavije, ako se ima u vidu 27. mart, ustanak u Srbiji ujesen 1941. godine, srpska većina NOVJ, koja se ne može ni tada niti kasnije prikrivati političkim paritetom, iako ne zaboravljamo hrvatske komuniste i druge antifašiste, narod u Dalmaciji, slovenačku Osvobodilnu frontu kao „državu u državi”.

U srpskoj istoriji pretezala je demokratska komponenta, koja se ogleda u brojnim seljačkim ustancima 19. veka za samoupravu, protiv birokratije, stajaće vojske i drugih „kancelarijskih” institucija, sukobljavajući se sa drugim, suprotnim autokratskim tradicijama i nadvlađujući ih. Stoga se i 1941. ne može operisati srpskim narodom kao kompaktnom celinom, bez obzira na Damoklov mač koji visi nad njegovim opstankom. Izbor srpskih rodoljuba i antifašista 1941. da stupe u borbu protiv okupatora ne zamračuje i postojanje snaga kolaboracionističkog smera, kao jedne od struja akcije i ponašanja. Milan Nedić je pod maskom egzistencijalnih razloga, kao i maršal Filip Peten u Francuskoj u ime nacionalne obnove, kolike god bile razlike u položaju ova dva naroda, prevideo podelu na snage fašizma i antifašizma kao glavne vododelnice svetskog sukoba.

Komunistička politika nije mogla na nacionalistički način iskorišćavati tragediju srpskog naroda 1941. godine, jer je u suštini bila antinacionalistička, jugoslovenska, internacionalistička i sa strategijom koja je u biti paralizovala planove neprijatelja o međusobnom uništavanju naroda. Ona je već u vreme kada je uobličavana bila bitno različita od koncepcije velike Srbije u projektu srpskih građanskih snaga.

U izvorima KPJ od aprila 1941. najveći deo dokumentacije, ako izuzmemo organizaciono-političko-kadrovske probleme, odnosi se na prevladavanje bratoubilačkog rata u Jugoslaviji. Međutim, ovi izvori zahtevaju korektiv, uočavanjem nekih premisa na kojima se zasnivaju analize i ocene, koje su određene opštom linijom KPJ kao internacio-

nalističkom, klasnim pristupom, ideologizacijom problema, uprošćenim i jednostranim shvatanjem nedavne prošlosti, svojim užim ciljevima koji su neostvarljivi u uslovima prevladavanja bratoubilačkog rata, te izvođenjem poduhvata obnove Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda. Mada je od 1935. odustala od razbijanja Jugoslavije u skladu sa instrukcijama Kominterne celu jednu deceniju, KPJ je zadržavala shvatanje da je u pitanju versajska državna tvorevina. Otuda se u dokumentaciji ovog karaktera nailazi na dosta stereotipa te vrste, uključujući i shvatanje o velikosrpskoj hegemoniji. Na savetovanju KPJ maja 1941. govori se o „zločinačkoj nacionalnoj politici“, napada „velikosrpska vladajuća klika“ koja pod firmom jugoslovenstva želi da zadrži svoju „pljačkašku hegemoniju“. Socijalno i nacionalno izrabljivanje uzima se kao uzrok slabosti i propasti „versajske Jugoslavije“. „Ali srpski narod predobro zna da je glavni krivac sadašnje njegove tragedije, kao i tragedije svih naroda Jugoslavije, baš srpska reakcionarna vladajuća buržoazija i nju će u prvom redu pozvati narod na odgovornost kada za to kucne čas“. „Ona je glavni krivac svega zla koje je zadesilo kako srpski tako i ostale narode Jugoslavije“. „Zulume bivših velikosrpskih žbira sada ispašta nedužno srpsko stanovništvo“. Govori se o izrabljivanju i ugnjetavanju Slovenaca, što je neodrživo, jer je upravo slovenački narod doživeo priznanje svoje nacionalne samosvesti, jezika i kulture u Kraljevini Jugoslaviji. '

Komunisti su povezivali u jedinstveni revolucionarni koncept saznanje da okupatori raspiruju mržnju da bi lakše ugnjetavali porobljene narode, s jasnom predstavom da nacionalizam propoveda i „reakcionarna buržoaska klika“ kako bi skrenula mržnju naroda „zbog današnjeg zla sa sebe na pojedine narode“.

Politbiro CK KPJ je krajem aprila 1941. u Zagrebu ustao u odbranu zemlje i protiv bratoubilaštva. „Razne malobrojne razularene frankovačke horde u Hrvatskoj, Bosni itd. divljački teroriziraju radni narod i narode drugih vjera“. „Protiv srpskog i slovenačkog naroda razuzdala se jedna nezapamćena šovinistička i bratoubistvena kampanja sa strane marionetske vlade u Zagrebu koja nema masovne potpore u narodu...“ „No ta gospoda ne samo da su dovela u zemlju tlačitelje nego sada nastoje svim silama da hrvatski narod učine poslušnim robom novih gospodara, hoće da u srce hrvatskog naroda usade mržnju prema braći Srbima i Slovencima, naročito onim koji žive stoljećima u Hrvatskoj“. Govori se o „krvavim Pavelićevim banditima i njihovim gospodarima - njemačkom i italijanskom okupatoru“; „izdajniku Paveliću“, „krvniku Paveliću“ itd. Tito je javio KI, krajem maja 1941, da je samo u Zagrebu uhapšeno preko 5.000 Srba, komunista i Jevreja. Streljanja su masovna. Po selima je streljano na stotine Srba, seljaka i radnika bez ikakvog razloga. „To je tobože osveta za zločine prijašnjih srpskih režima nad Hrvatima. U Hrvatskoj su svega jedna trećina stanovništva - Srbi.

⁵²⁾ Zbornik NOR, tom II, knj. 2, Beograd, 1954, 7-23.

Njima su kao i Jevrejima oduzeta sva prava. Hrvatski narod je ogorčen zbog toga". Nije isključeno da dođe do sukoba između ustaša i naroda.⁵³⁾

Četnici su smatrani „srpskim ustašama". Oni su „gurali" srpski narod na istrebljivanje Muslimana, a „bandit Pavelić" Muslimane protiv Srba.

Stav KPJ prema četnicima iritirao je sovjetsku vladu sa stanovišta neverice u narodnooslobodilački pokret, a na drugoj strani, zbog ugrožavanja međunarodnog jedinstva antifašističke koalicije. Sovjetska vlada iz državnog pragmatizma nije želela da zbog revolucionarnih snaga pokreta u Jugoslaviji pod njenim uticajem zaoštava odnose sa Velikom Britanijom koja je bila patron druge suparničke strane. No, Staljinu je takav odnos komunista prema četnicima mogao i odgovarati, jer je u njima video eksponente srpskog građanstva koje je opet smatrano stubom „versajske Jugoslavije". Tim pre, što su se njegovi predstavnici poistovećivali sa britanskom politikom u zemlji, uprkos svim rezervama druge prirode, a emigrantska (kraljevska) vlada našla utočište na Ostrvu.

Komunistički izvori iz 1941. nedvosmisleno kazuju da su pokolji srpskog stanovništva uticali na izbijanje ustanaka u nacionalno i verski mešovitim krajevima, ali isto tako i da su protivakcije na nacionalnoj osnovi dovodile do razornih posledica na čvrstinu ustaničkih frontova i sigurnosti pozadine.

Tito je 19. avgusta u članku „Zašto se narodni partizani bore" optužio ustaše kao vinovnike ubijanja srpskog stanovništva u Hrvatskoj. Doslovno: „*Najpre* (podvukao B.P.), su počela nezapamćena gonjenja i ubijanja srpskog stanovništva u Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini od strane ustaških hordi na čelu s Pavelićem, najkrvoločnijim i najodvratnijim zločincem kakvog do sada nije rodila ni jedna hrvatska majka". Međutim, nema razlikovanja između raznih kvislinga.⁵⁴⁾ Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu obraća se „radnom narodu Bosne i Hercegovine" polovinom juna 1941, gde, između ostalog, kaže da „Okupatorske trupe i njihovi agenti frankovci metodama srednjevjekovne reakcije hoće da unište srpski narod u našim krajevima". Ali je istovremeno, robujući stereotipima, optuživao „velikosrpsku gospodu" za pljačku Bosne i Hercegovine; što je ugnjetavala narode Jugoslavije, raspirivala šovinističku mržnju, izazivala bratoubilačke pokolje, izdala zemlju tuđinu; „ta gospoda iz Beograda su vas 20 godina varala".⁵⁵⁾ Josip Broz Tito je 8. septembra 1941. pisao o „zvjerskom istrebljivanju Srba, Hrvata i Slovenaca" koje se nastavlja. Nema narodnooslobodilačke borbe ukoliko ona ne bi prevazilazila nacionalne obračune, bratoubilački rat, zbog čega se KPJ isprečila 1941. protiv bratoubilaštva. Ona je razdrobljenoj Jugoslaviji suprotstavila koncepciju jedinstvene

⁵³⁾ J. B. Tito, *Sabrana djeia*, tom 7, 20. - Iz poslednje rečenice proizilazi tendencija da se preцени otpor naroda ustašama i njihovoj strahovladi.

⁵⁴⁾ Bilten GŠ NOPOJ, 19. avgust 1941, br. 2.

⁵⁵⁾ Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941-1945, knj. 1, 1985, 357-361.

Jugoslavije ravnopravnih naroda i nacionalnih manjina. Njeno rukovodstvo je svesno da narodnooslobodilačke borbe nema na negaciji Jugoslavije i nastavljanju bratoubilaštva. Na takvoj politici nastalo je njeno najveće delo u drugom svetskom ratu - obnova Jugoslavije. Njena politika 1941. može proći samo ako se spreči započeti rat „svih sa svima” određen nacionalnim sukobima. Rukovodstvo KPJ poziva na rat protiv bratoubilaštva od prvog dana, kao strategije koju inspirišu okupatori i njihovi saradnici iz svih jugoslovenskih nacija. Glavnu udarnu snagu u toj borbi predstavlja srpski narod - narod žrtva, iako je rukovodstvo svesno da je u tome slabost narodnooslobodilačke borbe, jer su hrvatske i muslimanske mase još van te borbe.

Prema Josipu Brozu Titu, na savetovanju predstavnika štabova i komandanata narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, „propao je pokušaj ustaških Pavelićevih bandita i okupatora da raspirivanjem nacionalne mržnje i međusobnog istrebljivanja srpskog, muslimanskog i hrvatskog stanovništva onemogućće oslobodilačku borbu naroda Bosne i Hercegovine ... Srpsko stanovništvo sve više uviđa da mu nije neprijatelj muslimansko i hrvatsko stanovništvo, već ustaške Pavelićeve bande i da mu je glavni neprijatelj njemački i italijanski okupator ... Krvave zulume nad srpskim stanovništvom iskorišćavale su razne pljačkaške bande da pod imenom četnika pljačkaju i ubijaju nedužno hrvatsko i muslimansko stanovništvo ... U tome je velika zasluga partizanskih odreda, pa je to i ubuduće najvažniji zadatak komunista i partizana da potpuno likvidiraju zločinačke planove okupatora i njihovog krvavog sluga Pavelića, da u borbi za oslobođenje stvaraju bratstvo i jedinstvo naroda u Bosni i Hercegovini, na Kordunu i u Lici... Slabost partizanskog pokreta u Hrvatskoj leži u tome što on uglavnom obuhvata srpsko stanovništvo na Kordunu, u Lici itd., a međutim, vrlo mali broj Hrvata - seljaka... Sve zavisi od samog hrvatskog naroda. Zavisi od toga da li će on tolerirati i trpeti Pavelićevu strahovladu, zavisi od toga da li će stajati pasivno ili će aktivno stupiti, rame uz rame sa srpskim narodom, u borbu protiv Pavelićevih bandi i okupatora. Hrvatski narod ima sve mogućnosti da opere sramotu sa svog imena, koju mu je nanio ogavni hrvatski izdajnik. Ta se sramota može oprati samo s oružjem u ruci, uništavanjem izroda Pavelića i njegove krvave rulje pljačkaških bandita. Ona se može oprati ustankom hrvatskog naroda i njegovim stupanjem u partizanske odrede, ona se može oprati borbom protiv okupatora, vođenom rame uz rame sa srpskim i ostalim narodima Jugoslavije”.⁵⁶

U politici KPJ održavali su se internacionalistički, jugoslovenski i nacionalni pristupi i naglasci. Manifestacije ovog internacionalizma ogledaju se naročito u upućivanju proglasa nemačkim i italijanskim vojnicima, kao i nemačkoj, mađarskoj i drugim manjinama u Vojvodini - iako su se Nemci izjasnili 1941. za nemačke državljane, a pripadnici

⁵⁶) Bilten Vrhovnog štaba NOPOJ, 1. oktobar 1941, br. 7 i 8.

mađarske manjine listom za svoju maticu. Time se sužavala jugoslovenska platforma komunista, ali KPJ od nje nije odustajala, rukovođena jugoslovenskom perspektivom i klasno-doktrinarnim predstavama i iluzijama da će klasna strana nadvladati nacionalizam manjina i odnos prema maticama.

Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu obraća se narodima Vojvodine, 14. juna 1941: „Vi ne smete dopustiti da vas navedeni zločini odvedu na put šovinizma, da omrznete radne mase Mađara, Nemaca, koje se uveliko razočaravaju u svoje „oslobodioce“ i same osuđuju počinjena zverstva. Vi ne možete da zbog nekoliko lumpenproletera i propalica iz redova nemačkih i mađarskih radnika i seljaka, koji su direktno učestvovali u pomenutom zločinu, osudite i omrznete široke slojeve radnika i seljaka mađarske i nemačke narodnosti. Naprotiv, dužni ste da se zajedno borite protiv nemačkih i mađarskih imperijalista, koji će pljačkati i obespravljavati i same njihove narode u Vojvodini. Ne povezujte se sa zaslepljenim šovinistima bilo kojeg naroda u borbi protiv drugog naroda”.⁵⁷⁾

U mnogim izvorima KPJ može se naići na vezivanje nacionalnog uništavanja za klasnu notu („gospoda protiv radničke klase”). Ova nota je naročito izražena do 22. juna 1941. godine, kada dolazi do promena u politici KPJ, s obzirom na faktički ratni savez SSSR-a i Velike Britanije, što će naći izraz u proglasima KPJ iz jula 1941. godine, kao i u periodima klasnog radikalizma u zimu 1941–42. godine. Tako se kaže: „... hrvatski kapitalisti i bogataši i muslimanski begovi. Oni su neprijatelji ne samo Srba nego i hrvatske i muslimanske sirotinje, kao god što se i srpske gazde i seoski zelenaši i neprijatelji i gulikože srpske sirotinje... Partizani hoće da se sva sirotinja, srpska, muslimanska i hrvatska ujedini da bi se zajednički oslobodili od svih zajedničkih neprijatelja”.⁵⁸⁾

KPJ je, kada je reč o tom internacionalističkom prilazu, stajala na strani nacionalno ugnjetenih i izrabljivanih; govori se o „krvnicima radnog naroda”. Bilo je i internacionalističkog oponašanja, upućivanjem proglasa okupatorskim vojnicima i upozoravanjem da se bore za „grupicu njemačkih velikih kapitalista, kao što su: Krup, Simens, Gering i drugi, koji iz vaše krvi i znoja njemačkih radnika zgrću sebi milione... Za koga se vi borite? Za familiju Musolini-Čano i jednu grupicu kapitalista - parazita koji su talijanskom radnom narodu stvorili tamnicu...”⁵⁹⁾

Ima izvora u kojima se nemački rasizam i totalitarni poredak nacional-socijalista i fašista optužuju za ratne zločine i uništavanje celih nacija.

Zbog politike nacionalnog bespravlja pre rata, pripadnici nekih manjina nisu razlikovale komuniste i četnike, njihovu nacionalnu

⁵⁷⁾ Kao pod 17, 351-357.

⁵⁸⁾ „Muslimani, ne dajte se zavesti od muslimanske frankovačke gospode koja vas izlaže strahovitim opasnostima”. - Isto, 357-361.

³⁹⁾ Isto, 13-18.

politiku, iako je ona bila dijametralno različita. Ustajali su protiv Srba i obnove Jugoslavije. Ali Sukrija izveštava Oblasni komitet KPJ za Kosmet novembra 1941: „2. Sporazum između Arnauta i četnika da se ne biju među sobom, već zajednički protiv komunista - to je sporazum ne po želji ni jedne ni druge strane, već Nemaca da bi oštricu uputili prema ovoj strani otkuda im preti najveća opasnost. Jer, Arnauti ne misle mnogo na to koji su komunisti u Srbiji a koji četnici i drugo. Za arnaut(ske) mase Srbi su Srbi, neprijatelji Arnauta, bez razlike kako ih krste, komunistima ili četnicima.⁶⁰“

Analiza izvora komunističke provenijencije iz 1941. jasno otkriva težnju da se prevaziđe bratoubilački rat. Odbacuje se ustaška propaganda, koja razvija besomučnu šovinističku kampanju protiv srpskog i slovenačkog naroda. Usvaja se teza, inače stalno prisutna u komunističkoj politici o odgovornosti „velikosrpske buržoazije“, ali istupa protiv prebacivanja odgovornosti na srpski narod. Šovinistička politika „frankovaca“ posmatra se u funkciji „imperijalističkih gospodara“, koji teže da zavade srpski, hrvatski i slovenački narod, kako bi sprečili njihovu zajedničku borbu protiv „imperijalističkih tlačitelja“. Uspeh te borbe vidi se jedino u ujedinjenju hrvatskog i srpskog naroda. Istovremeno, razgraničavaju se ustaše od hrvatskog naroda, isticanjem da je i on sa drugim narodima pao u nacionalno i kolonijalno ropstvo.

Ovakva politika bila je uslovljena nizom faktora koji se neizostavno moraju identifikovati. Poduhvat komunista u datoj situaciji nije bio moguć, sem pozivom na prevazilaženje bratoubilačkog rata, ne samo zbog naglašavanja da bez zajedničke borbe i ujedinjenih nacionalnih napora nema perspektive narodnooslobodilačke borbe, već ni obnovljene Jugoslavije. Na takvu politiku bitno je uticalo više činilaca: jugoslovenski karakter partije i njena organizacija rasprostranjena u svim krajevima Jugoslavije, suprotstavljanje podeli Jugoslavije, dotadašnjoj nacionalnoj politici utvrđenoj još pre rata, posebno na Petoj zemaljskoj konferenciji, jugoslovenska platforma borbe i internacionalistička ideologija. Ova politika nije se razlikovala od politike velikih antifašističkih sila koje su se, takođe, izjašnjavale za obnovu Jugoslavije kao subjekta, ako izuzmemo prolaznu suspenziju odnosa u sovjetskoj terminologiji, praktično prekid odnosa maja - jula 1941. godine, pod uticajem Berlina sa kojim je Moskva još održavala ugovorni odnos iz avgusta 1939. godine. Njevodstvo KPJ svesno je da nema borbe protiv okupatora i ostalih njegovih saradnika na negaciji Jugoslavije i na nastavljanju bratoubilaštva.

U izvorima, koje smo namerno opširno izložili, na ravni „buržoazija“ povremeno izbija jedan vid egalizacije ili daleko češće prvenstva i odgovornosti srpskog građanstva za slom države, za saradnju s

Šovinistička mržnja albanske kolaboracije prema Srbima i srpskom narodu ostala je konstanta u toku celog rata, jer su Albanci ostali na stanovištu pripajanja Kosmeta Albaniji; nacionalistička komponenta nadjačavala je socijalnu i nacionalnu politiku KPJ na kojoj komunisti nisu uspevali da prodru među „Arnaute“.

okupatorima i nove zavere protiv naroda. Nije reč o davanju oprostajnica ni jednom niti drugom subjektu nacionalne građanske politike pre rata ili u ratu, već zahtevu za dezideologizacijom izvora i stroge analize prilikom ispitivanja korena zločina i posledica koje su nastupile. Istoriografski je neuobičajeno i nedozvoljeno izjednačavanje reakcija politike naučnim sudom, ustaškog genocida i srpskog revanšizma, jer je u elaboraciji neophodno egzaktno utvrđivanje uzroka, pojava oblika, nastupanja zločina, vremenski sled i posledice, vrednovanje štete ili njeno nagoveštavanje, plan i stvarnost, namera i neposredno sprovođenje akcije neljudskog čišćenja celih grupa, verbalni nagoveštaj i primena. Stoga je odbacivanje simetrije „etničko-nacionalnih totalitarizama“ u istoriografskom prilazu zakon istraživanja. Ovaj prilaz ne može se brkati sa humanističkim odbacivanjem svih nacional-šovinizama u njihovom supstancijalnom vidu, kao politike uništavanja celih etno-konfesionalnih grupa u ime šovinističkog etnocentrizma Srba, Hrvata, Muslimana ili drugih naroda i narodnosti. Istovremeno, istorijsko istraživanje ne podnosi apriorno politički nametnute ili propagandno sračunate ekvivalencije između položaja hrvatskog naroda u Jugoslaviji do 1939. godine i erupcije ustaškog krvološtva 1941. godine. Ovakav prilaz su u vreme dešavanja odbacivali i nemački predstavnici u NDH kao neodrživ.⁶¹⁻¹

Polazeći od svoje nacionalne politike, komunisti su spontani pokret nacionalno ugroženih Srba skrenuli na put aktivnog otpora okupatorima, i pored pokušaja - inspirisanih i od strane okupatora - da se oštrica usmeri isključivo protiv ustaša. Posledice ove politike su bile od odlučnog značaja za pobedu jugoslovenske revolucije, jer se obuhvatanjem seljačkih masa srpske nacionalnosti, životno ugroženih od ustaša, preseklo i sprečilo bratoubilačko uništavanje. U Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini stvoreno je snažno i borbeno jezgro, pretežno srpsko, s komunistima na čelu, koje je moglo da pruži organizovan i trajan otpor okupatorima i ustašama. Bosanska krajina, Kordun, Banija sa Šamari-com, pojedine oblasti Like postaju trajna žarišta narodnooslobodilačke borbe. Okupatori i srpske građanske snage u najvećem delu nacionalno mešovitim područja izgubili su bitku u procesu razgraničavanja ustaničkih srpskih masa, a samim tim četnici su bili lišeni potencijalnog saveznika. U tim središtima dobijena je najvažnija unutrašnja bitka narodnooslobodilačkog rata, jer je produbljivanje bratoubilačkog rata presečeno i borbeno aktivnost usmerena protiv okupatora, čime je borba dobijala nacionalno-oslobodilački karakter, nezavisno od toga što je prokomunistička struktura pokreta kroz borbu u toku vršila faktički i revolucionarnu smenu vlasti. Socijalnoj strukturi narodnooslobodilačkog pokreta pogodovala je kritika građanskog društva, obećanje bolje sutrašnjice, društveno-emancipatorske ideje koje „prikriveni“

⁶¹⁾ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 1, 88.

komunisti u pokretu izražavaju i faktički sprovode u organizacijama oružane sile i organima privremene vlasti.

U historiografiji i politologiji odavno je poznato razlikovanje real-gradanske svesti na jednoj strani, a na drugoj revolucionarne svesti koju ne sputavaju nepremostive smetnje i zamračeni horizonti, nezavisno od toga što se oni kasnije mogu krstiti i na drugi način, kao „politički realizam“ i „borbeni ekstremizam“. Isto tako, od ranije se pojavio pojam antifašističkog deklarisanja građanskih snaga, kome je suprotstavljen u suštini istovetni, terminološki tek nešto drugačiji pojam „defetističkog antifašizma“. Mir je bio primarni nacionalno egzistencijalni zahtev u četničkom viđenju, preduslov da se preživi, obezbedi modus vivendi i stekne slava pobednika sa najmanje žrtava. Srpski narod koji je već doživeo jedno teško krvoliptanje mogao se, smatralo se, sačuvati od nesrazmernog ratnog naprezanja. Ali, ako se već na sceni pojavio suparnik sa suprotnom ideologijom, trebalo gaje onemogućiti ili uništiti na vreme, tim pre što je iskustvo srpskih krajeva Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srema pokazivalo da je postojao i drugi način srpskog nacionalnog spasavanja. Komunisti, sve dok se izjednačavaju s narodnooslobodilačkim strujanjima, tradicijama slobodarstva, otpora zavojevačima nisu snaga koja nema veze sa osnovnim tokovima savremene srpske istorije. O sukobu takve prirode mogli bismo da govorimo tek u posleratnoj strukturi jugoslovenskog i srpskog društva koja skreće doktrinarnim putevima vulgarizovanih koncepcija staljinske i Kardeľeve samoupravne doktrine. Nisu se ni slučajno pojavili na sceni 1941, ukoliko se ima u vidu njihovo antifašističko opredeljenje, bar od sloma Francuske. Seme borbenog angažmana pada na plodno tle Srbije i Crne Gore, gde se narod ne miri sa okupacijom, nezavisno od žrtava, i sa propašću države preko noći. Srpsko tle je i izabrano za početak borbe na osnovu istorijskih i stvarnih postaprilskih saznanja, ako se apstrahujemo prethodno od iluzija da će - s obzirom na blizinu Dunava - Srbija biti posednuta od trupa Crvene armije. Polazeći od doslednog antiokupatorskog stava, komunisti ne odustaju od borbe nezavisno od represivnih mera okupatora koji želi da napravi stratišta i zgarišta od Srbije. Time oni ne žele da zaviju Srbiju u crno u skladu sa zaverom, već na njenom tlu - s izvešnošću tragičnih posledica - nastavljaju borbu dok druga strana traži smirivanje u ime egzistencijalnih razloga. Iskustvo je pokazalo cenu komunističke ofanzivne strategije, koja će ih dovesti na vlast 1945. godine, te bacanje četnika u defanzivni odnos od kojega do stvarne saradnje s okupatorima nije bio ni jedan korak. Time je istovremeno iskazana nesposobnost četničkog vodstva da pronikne u smisao faktičkog antifašističkog opredeljenja, kompromitacije svoje linije, gubitka ugleda, nesposobnosti samostalne međunarodne legitimacije, nerazumevanja da se front protiv okupatora ne sme napuštati, pa makar se paralelno zadržavao i nepoverljiv ili neprijateljski odnos prema drugoj antifašističkoj snazi. Za četnike su u krajnjoj liniji radili Nemci, uzdižući ih kao neprijatelja, nezavisno od kojeg su stepena imali

nepoverenje u njih kao prosrpski probritanski pokret, dok su im Britanci davali mandat jedine legitimne snage, pod njihovom kontrolom naravno. Protiv sebe radili su maksimalno oni sami, diskreditujući se na pitanju partizanske ofanzivne strategije, nalazeći osnovu svoje međunarodne zaštite u SSSR-u, koji ih je mogao podržavati i favorizovati u odnosu na drugu suparničku silu, Britance. Ovaj bilateralni odnos, preko prethodne internacionalizacije jugoslovenskog pitanja 1941, dovešće do politike kompromisa u Jugoslaviji s kojom je četnička politika bila sasvim poražena.

Četnička politika i strategija pokazale su se kao potpuno inferiorne u odnosu na komunističku. Proklamovanjem kolektivne nacionalne odmazde nad celim narodima, uskraćivala je sebi jugoslovensku oznaku, prisvojenu od komunista. Komunisti se nisu mogli odreći stava o velikosrpskoj hegemoniji između dva rata koja želi da se nastavi preko politike građanskih snaga u zemlji i inostranstvu, srpske orijentacije, kao ni četnici svog u obratnom smislu, da su komunisti anacionalna, antisrpska snaga koja radi za račun stranog centra, u interesu svetske prevlasti komunizma. Četnici su u komunistima gledali glavne suparnike, jednako kao što su komunisti u četnicima videli po sebi najopasniju snagu u ratu i posle pobeđe nad fašizmom. Oni su i nominalno bili priznati kao legitimna snaga Kraljevine Jugoslavije, koja uživa status savezničke snage, za razliku od komunista koji su prejudicirali sistem vladavine u iregularnim ratnim uslovima. Za četnike je bilo važno da ostvare svoju dominaciju i u severozapadnim delovima države da bi kao i 1918. dočekali kraj rata kao apsolutni pobednici, s obzirom na fašističku vladavinu u NDH, dok su komunisti išli da razgore narodnooslobodilačku borbu naroda Jugoslavije uključujući u nju i hrvatske i muslimanske slojeve. Obračun s njima, zbog genocida nad srpskim življem, značio bi slom narodnooslobodilačkog pokreta i smrt jugoslovenskom projektu, uvlačenjem zemlje u vrtlog još krvavijeg i zapletenijeg građanskog rata. Takav prilaz bio je neprihvatljiv i za ideologiju KPJ i njenu raniju nacionalnu politiku. Šta više, KPJ je - što prelazi na teren taktike - posle gubitka istočnih delova Jugoslavije, koji su se našli pod četničkim uticajem, naglašavala zlu sudbinu hrvatskog naroda i Muslimana u slučaju da pobeđi četnička politika. Iz istih razloga rukovodstvo KPJ će 1944. tražiti da se obustave napadi na HSS u vreme dok se vodi odlučujuća bitka za Srbiju.

Zbog povezanosti četnika sa antifašističkim snagama u inostranstvu, koje su ih prihvatile i stavile pod svoju međunarodnu zaštitu, oni su u projekciji komunista bili najveća opasnost ili glavna sutrašnja opasnost, neuporedivo veća od ostalih i kolaboracionista koji trpe sudbinu Nemaca i Italijana u ratu koji se vodi. CK KPJ javlja CK KP Sloveniji početkom 1942. da su „Nedić - četnici - Draža Mihailović - londonska vlada - (to je) neprekinuti lanac velikosrpske hegemonističke reakcije i za uspostavljanje velikosrpske hegemonističke reakcije i za uspostavljanje velikosrpske hegemonije u najterorističijem smislu". U

Bosni oni su bacili lozinku da su glavni neprijatelj „Turci“, to jest Muslimani, i Hrvati. Oni su označeni za „londonsku frakciju“, čije snage ulaze u kolaboraciju da bi pomoću okupatora mogli da unište partizane. „Ustaške i četničke bande“ koje idu sa okupatorom maja 1942. označavane su kao „krvavi psi“ okupatora. Poraz u Srbiji, prihvatanje Mihailovića od strane Engleza i dominacija četnika u istočnim delovima Jugoslavije pojačavali su napade na četnike, vodili identifikaciji ustaša i četnika, podsticali strani centar da demistifikuje Mihailovića i njegove oružane snage kao kolaboracioniste. Četnici su tretirani kao „srpske ustaše“. ⁶²

U partizansko-četničkom sukobu, novembra 1941, pored pitanja vlasti, starešinstva, jedinstvene (ili zajedničke) komande, različitih strategija prema okupatoru, značajno mesto imaju suprotne nacionalne politike. Četničko izjašnjavanje za Jugoslaviju imalo je u vidu njeno prihvatanje u međunarodnoj zajednici u nepromenjenom obliku, kao i komunističko. Četnici su u komunikaciji sa saveznicima zastupali program obnove Jugoslavije. Prema ravnogorskoj propagandi, „jugoslovenstvo“ je samo kroz srpstvo moglo dobiti realnu sadržinu. Jugoslavija je zamišljena kao država koju će voditi Srbija i u kojoj će biti ujedinjeni svi Srbi i sve zemlje u kojima su Srbi živeli. Antijugoslovenski stav četničkog pokreta iskazivao se, međutim, u šovinističkom odnosu prema drugim jugoslovenskim narodima i nacionalnim manjinama, a na drugoj strani u isticanju Srba kao vodećeg naroda u Jugoslaviji. Ovakvi stavovi imali su u pozadini teško iskustvo izdaje ustaša i drugih desničarskih snaga u Hrvatskoj u aprilskom ratu, pre svega Seljačke i Građanske zaštite koja je razoružavala vojnike Jugoslovenske vojske, a na drugoj strani genocidne akte ustaša prema srpskom narodu. U četničkim listovima 1943. prihvata se Jugoslavija, ali posle osvetničkog uzvratanja Hrvatima. Nije moglo biti ravnopravnog razgovora dok se ne otkotrlja 700.000 hrvatskih glava. ⁶³ Ustaški zločini davali su antihrvatski podstrek četnicima. Na etnocentrizmu ustaške politike stvarana je psihološka osnova radikalnog šovinizma.

Srpska politika u četničkoj interpretaciji počivala je na hegemoniji Srbije, s osloncem na većinu stanovništva, istorijsku tradiciju, državotvorni smisao, duhovne odlike, ulogu u stvaranju Jugoslavije i borbu za njen vaskrs. Srbi su živeli u nezavisnoj državi pre Jugoslavije, a bez Srbije ne bi ni bilo Jugoslavije. Što se tiče unutrašnjeg uređenja, jake četničke struje napadale su federativni koncept državnog uređenja, nalazeći da bi organizovanje države na federativnom principu pogodilo Srbe, pre svega jer bi izgubili narodnu dinastiju poistovećivanu sa srpskim narodom i pravoslavljem. Dopuštali su, ipak, „plemensku federaciju“ u krajnjoj liniji, grupisanjem plemena u celinu putem opcije plemenskih pripadnika.

⁶²) B. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, Beograd, 1984, 448.

⁶³) „Glas Cera“, 19. novembar 1943. i 8. januar 1944.

Četnička koncepcija Velike Srbije bila je neostvarljiva dok se ne ostvari „čišćenje“ Hrvata i Muslimana, kao i svih manjina. Izvestan broj četničkih ideologa i starešina ipak je uviđao da bi Velika Srbija, mada jača formacija od Jugoslavije, bila okružena Bugarima, „Arnautima“, Mađarima, Rumunima, Grcima, Hrvatima, sa teritorijalnim pretenzijama i opterećena političkim netrpeljivostima. Ona ne bi bila ni iznutra homogena, bar u „perifernim oblastima“ i u prvo vreme dok ne „svari“ stotine hiljada nacionalno neopredeljenih u „Južnoj Srbiji“ i Bosni, bila bi bez pravog izlaza na more i odlučnog uticaja na Balkanu. Ostala bi to mala država, vazalna, usmeravana direktivama iz Moskve i Londona, dok se Evropa gradila u znaku velikih ekonomskih i političkih formacija da bi se obezbedila od versajske razdrobljenosti.

Jugoslovenske integralističke struje među četnicima insistirale su na srpstvu, koje treba da odigra istorijsku ulogu u stvaranju unitarne Jugoslavije. Dužnost srpstva sastojala se u tome da svojom inicijativom pomogne da se obrazuje nacionalno-politička individualnost na bazi jedinstva, jednakosti, bratstva, sinteze svega što je pozitivno i u srpstvu i u hrvatstvu oko Beograda i unitarne Jugoslavije. Jedinstvena Jugoslavija oko čvrste nacionalno-političke okosnice srpstva i Beograda bila bi jezgro veće balkanske formacije, koja bi joj omogućila da ne postane kolonija jedne od zapadnih ili istočnih velikih sila. Smatrali su da i istorijski zakon deluje u smeru skupljanja podunavskih Slovena u jednu veliku političku i nacionalnu celinu. Dalmacija je trebalo da odigra istorijsku ulogu i prirodnu „kopču“ između Panonije i Balkana, između Srba i Hrvata.⁶⁴

Postoji shvatanje da su samo komunisti imali izrazito koherentnu ideologiju, što je nesumnjivo tačno ako je reč o njenoj celovitosti i konzistentnosti jer se, uostalom, radi o ideologiji komunističkog pokreta i marksističkoj doktrini, nesumnjivo staljiniziranoj, ali ništa nije pogrešnije nego pretpostaviti da je četnički pokret kao vojnički, ratni pokret, dakle privremen, bez svojih ideoloških dogmi, pre svega u sferi nacionalne politike, koja je za nas u ovom slučaju i najznačajnija jer se dve nacionalne politike suparnika suštinski razlikuju. Četnička nacionalna ideologija je u sferi velike Srbije ih Jugoslavije sa prevagom srpskog faktora u njoj i te kako živa, postojeća, izgrađena, u svim programima srpskih nacionalističkih organizacija, grupa, iskustvom prisutna, svešću jasno naznačena. Uostalom, oko Mihailovića na Ravnoj gori nalazili su se ideolozi Srpskog kulturnog kluba, koji su preko „Srpskog glasa“ razradili osnovne postavke ove politike u vreme razgrađivanja jugoslovenskog prostora 1939. godine i nedefinisanog srpskog područja posle konstituisanja Banovine Hrvatske. Koliko je ova činjenica tačna najbolje pokazuje to što su neposredno po aprilskom vojnom slomu formulisani prvi nacionalni programi srpskih prvaka i ravnogorskog pokreta.

Četnički programi nisu do 1944. bili usvojeni na nekom opštersrpskom ili jugoslovenskom četničkom skupu. Reč je o programskim

⁶⁴) B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2, 97.

dokumentima pojedinaca - ideologa, izrađenim na svoju inicijativu, kao što je slučaj sa spisom Stevana Moljevića o „homogenoj Srbiji“, programu beogradskog nacionalnog komiteta Draže Mihailovića, Mihailovićevim instrukcijama.^{65'}

O „velikoj Srbiji“ govori se po prvi put u projektu Stevana Moljevića, napisanom krajem juna 1941. godine, rađenom pod direktnim uticajem vojnog sloma, rasula države, ustaškog terora nad srpskim življem. Reč je o velikoj Srbiji u obnovljenoj Jugoslaviji. Veliku Srbiju činili su Srbi na celokupnom etničkom području koje se uzimalo za srpsko. Srpske zemlje morale su dobiti izlaz na more. Pod istočnom srpskom oblašću podrazumevale su se: Srbija, Južna Srbija (Makedonija), pojačane u Bugarskoj Vidinom i Custendilom, Crna Gora i Hercegovina, Dubrovnik s posebnim statusom, severni deo Albanije, ukoliko ova ne bi dobila autonomiju. U zapadnu srpsku oblast trebalo je da uđu, pored Vrbaske banovine, Severna Dalmacija, srpski deo Like, Korduna, Banije i deo Slavonije. Za ovu oblast trebalo je obezbediti Zadar s okolinom i ostrva radi izlaska oblasti na more. Severnoj srpskoj oblasti dala bi se Dunavska banovina sa Vukovarom, Šidom i Ilokom, opštinama vinkovačkog sreza i srez i grad Osijek. Ovoj oblasti pripale bi Baranja i Pečuj, na račun Mađarske, te istočni Banat s Temišvarom i Rešicama, na račun Rumunije. Središnja srpska oblast obuhvatila bi Drinsku banovinu. Dalmacija bi dobila autonomni položaj.

Moljević je smatrao da je najveća greška učinjena 1918. zato što u Kraljevini nisu udarene granice Srbije. Ovako proširena Srbija činila bi jednu od tri federalne jedinice, od kojih su dve bile osakaćene - Hrvatska i Slovenija. Granice je trebalo postaviti u toku rata. Prilikom razgraničenja došlo bi do preseljenja i „čišćenja“. Bio je to put „omeđavanja“, zapravo nacionalne integracije Srba u Jugoslaviji u uslovima drugog svetskog rata, kada je za budućnost trebalo iskoristiti zločine ustaša nad srpskim življem i pogrešnu, fašističku stranu NDH u ratu. Kažnjavanjem je trebalo obuhvatiti neposredne krivce. Autor projekta je za unutrašnje čišćenje predviđao da iskoristi srpske izbeglice.

Na nešto širem skupu usvojena je Rezolucija od 17 tačaka doneta u Šahovićima kod Bijelog Polja, od 30. novembra do 2. decembra 1942. u prisustvu Mihailovićevih oficira (Z. Ostojića, Đ. Lašića, P. Đurišića) i predstavnika četničke intelektualne omladine. Ovom regionalnom dokumentu neki pisci pripisuju karakter ustavnog akta, iako je imao neformalni i lokalni nivo. Budući da se krajem 1942. sedište Mihailovića nalazilo u tom kraju, logično je pretpostavljati da je s tačkama Rezolucije bio upoznat i Mihailović. Sahovića rezolucija počiva na unitarističkom konceptu. Sa stanovišta uređenja bitno se razlikuje od Rezolucije Svetosavskog kongresa u selu Ba kod Ljiga, januara 1944. godine, jer se u njoj govori o monarhističkoj trijalističkoj federaciji. Zavisí od trenutka kada su ovi dokumenti donošeni, jer su u nekima preovlađivale vojničke (oficirske) snage kojima je pečat davao Mihailović, koji je inače svoj pokret obeležavao kao vojni, pun averzije prema političarima, kojih se ipak nije mogao rešiti, ili se radi o prevazi intelektualaca ravnogorske orijentacije, koji su počeli da preovlađuju tek u završnoj fazi rata, 1944. godine. Tek sa te tačke gledišta mogla bi se donekle opravdati kvalifikacija Sahovićeke rezolucije kao ustavnog akta reprodukcijom odredbe Oktroisanog ustava o unutrašnjem uređenju, iako je taj Ustav s pozivom na čl. 116 Ustava bio izmenjen 1939. godine stvaranjem Banovine Hrvatske.

Primat Srbije u Jugoslaviji bio je vezan za njenu vodeću ulogu na Balkanu, polazeći od toga da su se Srbi proverili kao prvi balkanski narod kroz istoriju. Muslimansko pitanje imalo se resiti iseljavanjem u Tursku.

Četnička nacionalna ideologija našla je svoje tumače u Stevanu Moljeviću, Dragiši Vasiću, D. Stranjakoviću, ideolozima Srpskog kulturnog kluba. Moljević je autor Projekta „Velika Srbija“ s kraja juna 1941, Deklaracije od 1. decembra 1943, „Poruke Hrvatima“, „Poruka Muslimanima“, „Pred nama je jedan put“. Ova politika je doživljavala evoluciju iz taktičkih unutrašnjih i međunarodnih okolnosti, kontriranja nacionalnoj politici narodnooslobodilačkog pokreta, prilagođavanja politici emigrantske vlade. Moljević je član Centralnog nacionalnog komiteta (CNK) od avgusta 1941. godine, kasnije jedan od potpredsednika CNK, od juna 1944. do početka maja 1945. sekretar (predsednik) Izvršnog odbora CNK. Radio je u političko-propagandnom delu Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini sa Dragišom Vasićem i dr Mladenom Žujovićem, članom Republikanske stranke, koji su se stavili Mihailoviću na raspolaganje. Vasić je bio „Čiča 2“, neka vrsta zamenika Mihailoviću u slučaju da mu se nešto dogodi. Moljević je u Vrhovnoj komandi i uopšte u ravnogorskom pokretu potisnuo Dragišu Vasića, koji se 1945. u Bosni odvojio od Mihailovića i doživeo tragičnu sudbinu sa crnogorsko-hercegovačkim četnicima.

Moljevićeve ideje, sav program nacionalne ideologije, imao je svoje korene u srpskoj nacionalnoj ideologiji u prošlosti, posebno onoj koja se javila uoči aprilskog rata u Srpskom kulturnom klubu. Ideje iznete u programu bile su uz razne varijacije vladajuće i među prvcima Srpskog kulturnog kluba. Inače, projekt je i odgovor u postaprilskoj situaciji na već usvojenu, iako praktično neprimenjenu koncepciju o Srpskim zemljama, koja je bila u pripremi u procesu federativne reorganizacije monarhističke Jugoslavije 1939, kao rezultat stvaranja Banovine Hrvatske. S obzirom na ulogu ustaša i desničarskih snaga HSS-a u aprilskom ratu i posle u progonu i uništavanju srpskog življa, Moljevićev projekt predviđa kaznene mere i „čišćenje“ hrvatskog prostora. Hrvatska je zamišljena kao krajnje umanjena jedinica, manja od Banovine iz 1939. godine i sa izdvojenom Dalmacijom kojoj bi se dao autonomni status.⁶⁶ Ova federativna projekcija bila je u znaku apsolutne srpske hegemonije u budućoj Jugoslaviji, tek prikrivene federativnom strukturom države nejednakih jedinica po broju stanovništva i teritoriji. Da je koncepcija velike Srbije u Jugoslaviji bila živa i trajna ideja u četničkom pokretu, potvrđuju i ostali četnički projekti: beogradskog Nacionalnog komiteta Draže Mihailovića, koji takođe počiva na nasilnim metodama u oslobađanju od nesrpskog stanovništva u budućoj velikoj Srbiji,⁶⁷ u Mihailovićevoj instrukciji četničkim vođama

Zbornik NOR, tom XIV, 1, 1-10.

¹ J. Marjanović, n.d., 188.

u Crnoj Gori,⁶⁸¹ programu „Dinarske divizije“, koji se javio na Kosovu u Severnoj Dalmaciji.⁶⁹¹

Koncepcija velike Srbije bila je neostvarljiva dok se ne ostvari „čišćenje“ Hrvata i Muslimana, kao i svih manjina. Zločini Muslimana nad Srbima u istočnoj Bosni korišćeni su za uzvratne četničke akcije odmazde nad muslimanskim stanovništvom. Mihailović je prema Muslimanima morao da taktizira zbog vlade, saveznika i njihovog odnosa prema Turskoj. Četnički vođa nije skrivao od emigrantske vlade svoju politiku odmazde prema muslimanskom stanovništvu 1942, ali je na drugoj strani obaveštavao da radi na preorijentaciji svoje politike, usled politike saveznika prema Turskoj, a na drugoj strani težnje da privuče Muslimane na svoju stranu i onemogućiti da priđu komunistima. Istovremeno, nastojao je da ne izaziva komplikacije svojoj vladi i da parališe mogućnosti uzvratne muslimanske akcije protiv srpskog stanovništva. Promena odnosa važila je isključivo za Muslimane srpske i jugoslovenske orijentacije. Muslimani su tretirani kao Srbi, ali se smatralo da ih delom treba iseliti u Tursku na osnovu sporazuma jugoslovenske kraljevske i turske vlade. Polazilo se od toga da je zbog događaja 1941. stvorena psihološka animoznost između Srba i Muslimana i da je njihov zajednički život u budućoj državi nemoguć. Pri Mihailovićevim štabovima nalazio se tek mali broj muslimanskih političara i oficira integralne jugoslovenske orijentacije ili opredeljenih kao Srba (Mustafa Mulalić, dr Ismet Popovac, Musakadić i drugi). Muslimani su, prema Svetosavskom ravnogorskom kongresu, imali da se nađu u okviru srpske jedinice.

Jedna neostvorena varijanta iz 1939-1940. dobila je juna 1941. krajnju radikalizaciju budući da je rađena pod uticajem ustaških pogroma nad srpskim narodom. Postojeća situacija određivala je i primenu drastičnih metoda za sprovođenje srpske prevlasti u budućoj Jugoslaviji, koje su u konkretnom vremenu značile odmazdu i revanš za počinjene i neskrivene zločine u ime koncepcije velike Hrvatske, bez Dalmacije koju su ustaše predale svojim pokroviteljima - italijanskim fašistima. Narodnooslobodilački pokret, s komunističkim jezgrom, imao je sasvim drugi nacionalni odgovor u ovoj zapaljivoj situaciji, koja je odnosila srpske žrtve prepuštene samoodbrani i komunističkoj politici obnove Jugoslavije na drugim osnovama. Reakcija na neizazvani zločin pretila je daljim razgorevanjem sukoba da se u bratoubilačkom kovitlacu do kraja nađu svi jugoslovenski narodi. Iskustvo jedne Jugoslavije pokazivalo je da se ona ne može graditi bez pune ravnopravnosti

⁶⁸¹ AVII, Ča, k-1, Reg. br. 10/1.

⁶⁹¹ Po idejama u elaboratu o Dinarsoj diviziji iz marta 1942, ona je zamišljena kao utočište srpskih nacionalnih snaga i da ostvaruje srpsku nacionalnu ideju u Lici, Severnoj Dalmaciji, Hercegovini, Crnoj Gori i Bosni. Država je izgubljena na Kosovu u Srbiji, a biće vaspostavljena na dalmatinskom Kosovu. Nacionalna misao svanuće na severozapadu. Srbija će obuhvatiti: Srbiju, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju do Šibenika i Liku. U njoj će živeti isključivo pravoslavno stanovništvo. Pored Dinarske divizije, bilo je predviđeno osnivanje i Kosovske i Nevesinjske divizije koje bi činile Prvu armiju vođa Karadžića. - NOB u Dalmaciji 1941-1945, Zbornik dokumenata, knj. 2, 1124-1140.

naroda, tako da je svaka projekcija jednih jakih i drugih osakaćenih naroda bila grobnica Jugoslavije. Premalena Jugoslavija sa prevelikim brojem nacija u sukobu postajala je poprište opšteg zatiranja. Obračun kao preduslov neutralizacije antiokupatorskih snaga, odgovarao je politici okupatora u ime obezbeđenja svog mira. „Velika Srbija” ili „Homogena Srbija” zamišljene su iz četiri velike oblasti skrojene po geografskom merilu i nazvane: istočna, zapadna, severna i središnja. Hrvatska se razbijala izdvajanjem Dalmacije. Na celokupnom prostoru velike Srbije sve ostale etničke grupe nivelisane su kao Srbi. Koristeći činjenicu da su Rumunija i Mađarska bile u ratu protiv Jugoslavije, Moljevićev program je predviđao graničnu korekturu posle poraza fašizma u predelu Pečuja i rumunskog dela Banata sa Temišvarom.⁷⁰

Nemci i ustanak - vlada narodnog spasa Milana Nedića

Nemci su u leto 1941. strahovali od stvaranja jedinstvenog antinemačkog fronta komunista i nacionalističkih snaga. Aćimovićev Savet komesara svojom neefikasnošću nije zadovoljavao, ali Nemci još nisu bili rešili da ga zamene nekom drugom pronemačkom garniturom. Izbor saradnika okupatora u Srbiji je bio više nego sužen, jer su osnovne društveno-političke snage već bile svrstane na stranu komunista i četničkog pokreta Draže Mihailovića. Feliks Bender je avgusta savetovao jačanje Aćimovićevog položaja, okupljanje svih antikomunista oko „vlade”, povećanje žandarmerije, formiranje neke vrste narodnog staleškog predstavništva; predlagalo se čak obrazovanje direktorijuma uz vladu, od tri pouzdana antikomunista i antimasona. ' U nedostatku vojne snage, oslonjeni na slabe posadne trupe, Nemci su političkim putem pokušavali da spreče stvaranje jedinstvenog komunističko-nacionalističkog pokreta, odvajanjem nacionalista od komunista. Ali ni u ovoj fazi, kao ni kasnije Nemci, nisu bili raspoloženi da podrže teritorijalne promene u korist Srbije i njenog kolaboracionističkog režima. Nemcima se žurilo da nađu unutrašnje rešenje, jer je Srbija toga leta naličila na zemlju bezvlašća otkazivanjem poslušnosti, razrivanjem odnedavno uspostavljenog opštinskog i sreskog aparata vlasti, potpunim gubitkom i poslednjih tragova ugleda pronemačke vlasti u narodu. Komesarijat za unutrašnje poslove uzalud je obećavao nagrade od 25.000 din. za hvatanje komunista. Na opadanje antinemačkog otpora nije uticalo ni pooštavanje represivne politike u avgustu 1941, pod čiji udar je došlo više od 1.000 talaca, što ubijenih što povešanih, sa spaljivanjem kuća. Javnim vešanjima Nemci su zastrašivali narod. Streljalo se i vešalo u Beogradu (na Terazijama), u Užicu, Prnjavoru u Mačvi, Arandjelovcu, Kragujevcu, Šapcu i drugim mestima.

⁷⁰⁾ Kao pod 67.

> J. Marjanović, n.d., 177; M. Borković, n.d., I, 73, 103; B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 238-9

Antikomunistička propaganda dosegla je kulminaciju potpisivanjem „Apela srpskom narodu“, koji je objavljen u kvislinškoj štampi.^{72'} U apelu „rodoljubi“ su pozivali srpski narod da se svim snagama založe za red i mir, jer se samo na taj način može uspešno ostvariti nacionalna obnova otadžbine. Apel su potpisale tri kategorije lica: notorni saradnici okupatora poput Milana Aćimovića, Tanasija Dinića, Velibora Jonića, Ilije Paranosa i drugi; poznati, pronemački raspoloženi političari pre rata, kao Aleksandar Cincar Marković; ugledni naučni i javni radnici, među kojima Aleksandar Belić, predsednik Akademije nauka, književnik Veljko Petrović, Milan Kašanin; više episkopa SPC - dr Jovan episkop niški, Nektarije episkop zborničko-tuzlanski, Valerijan episkop budimnjanski, vikar Nj. Sv. Patrijarha. Apel nisu potpisali Ivo Andrić, Isidora Sekulić, Miloš Đurić, Milivoje Kostić i drugi. Potpisivalo se pod psihološkim pritiskom, strahom od posledica, direktnom prinudom. Bilo je i onih koji nisu mogli da demantuju da nisu stavili potpis na ovaj iznuden dokument.

Pored neprihvatanja Aćimovićevog Saveta komesara od naroda, ovo telo je bilo potresano iznutra borbom dve suparničke, rivalne grupe u njenom sastavu, jedne koju su sačinjavale pristalice Ljotića i druge, koje su predstavljali ljudi nekada bliski Milanu Stojadinoviću. Ljotić nije želeo javnu vlast, uživljujući se u ulogu sive eminencije. Komesar za obnovu Smedereva predlagao je da se vlast poveri generalu Milanu Nediću i oružana sila preda u nadležnost „Zbora“. Smatrao je da Nemci, uspostavljanjem Rajhskomesara u Beogradu, treba daprevaziđu paralizu dotadašnje vlasti na više koloseka ili „sedam tromih“ koji su jedan drugog ometali. Ljotićevi predstavnici u vladi režim komesara posmatrali su kao „dotrajao“, koji nema snage da izvuče narod iz opasne situacije u kojoj se našao komunističkom pobunom. Zahtevali su da na vlast dođe ličnost koja ima autoritet u srpskom narodu.^{73'} Na predlog Upravnog štaba, Vojni zapovednik Srbije general Dankelman 29. avgusta razrešio je Savet komesara i postavio vladu „narodnog spasa“ ili „generalsku vladu“, sa Milanom Nedićem na čelu.

General Nedić posle aprilskog rata nije deportovan u nemačko zarobljeništvo. Sta više, postoje izvori iz kojih se vidi da su Nemci zahtevali da se Nedić zadrži na slobodi, pod nadzorom, i to po isključivoj naredbi Vrhovne komande suvozemne vojske. Nalazio se van javnih poslova do prihvatanja položaja predsednika vlade „narodnog spasa“, živeći usamljeno, ophrvan bolom zbog pogibije sina, snahe i unučeta u smederevskoj eksploziji. Nedić se u nemačkim dokumentima prvi put pominje kao kandidat za predsednika srpske vlade 14. jula 1941. godine. Ljotić je podržavao Nedićevu kandidaturu, rušeći time Aćimovića, ali je to učinio i Aćimović kako bi onemogućio da se na čelu nove vlade nađe Ljotić. Nemci su se u sve zaoštrenijoj situaciji oslanjali na svoje snage u Srbiji, rešeni istovremeno da stvore novu,

⁷²⁾ „Novo vreme“, 13. avgust 1941.

⁷³⁾ M. Borković, n.d., 1, 80-1.

autoritativniju vladu, ne bi li odvojili Mihailovića od komunista. Pominjali su se i drugi kandidati: armijski general Danilo Kalafatović, koji se nalazio u zarobljeništvu, Dimitrije Ljotić, pa i Dragi Jovanović. Za Nedića su se izjasnile najistaknutije političke ličnosti, predstavnici komora, udruženja, Univerziteta, među kojima industrijalac Vlada Ilić, prof. Ilija Pržić, Aleksandar Cincar Marković, i drugi, njih 70-80 koji su učestvovali na širem skupu polovinom avgusta.⁷⁴ Nedić je Nemcima bio pogodan i kao vojnik, jer je nosiocima nemira trebalo pokazati čvrstu ruku. U vreme prihvatanja ove nezahvalne dužnosti, Nedić je bio upoznat sa mogućnošću da se Srbija podeli između balkanskih saveznika Trećeg rajha. Bio je upozoren da bi se za likvidaciju nemira mogle iskoristiti mađarske, bugarske i ustaške snage. Nedić se suočavao i sa nemačkom odlukom da oni sami nemilosrdno pristupe odmazdi nad celim srpskim narodom. Nedić se prihvatio ove dužnosti, iako je isticao da je star, svestan razgrađenosti zemlje, činjenice da je vojska u ropstvu i da „crveni“ prete da nadvladaju. Pre prihvatanja dužnosti predsednika vlade, Nedić je Turneru i Dankelmanu postavio uslove da Srbija dobije potpunu autonomiju, da vlada raspolaže oružanom snagom, da se utvrde srpska davanja Nemcima i obustave ubijanja Srba van granica Srbije.⁷⁵ Zalagao se da se iz NDH izdvoji 17 srezova i pripoji Srbiji, i to 16 srezova istočne Bosne u sastavu Drinske banovine i jedan srez-fočanski iz Zetske banovine. Tražio je i da se poboljšaju dotadašnje ekonomske i administrativne granice Srbije posedaњem tih teritorija od strane nemačkih trupa. Zalagao se za pomoć ratnim zarobljenicima u Nemačkoj.

Vlada je obrazovana 29. avgusta 1941. u sastavu: armijski general Milan Nedić, predsednik Ministarskog saveta, Milan Aćimović, ministar unutrašnjih poslova, inž. Ognjen Kuzmanović, ministar građevina, Josif Kostić, ministar saobraćaja, Josif Kostić, ministar pošta i telegrafa, Panta Draškić, ministar rada, Momčilo Janković, ministar bez portfelja, dr Ljubiša Mikić, ministar finansija, dr Čedomir Marjanović, ministar pravde, dr Miloš Radosavljević, ministar poljoprivrede i ishrane, Mihailo Olćan, ministar narodne privrede, dr Miloš Trivunac, ministar prosvete, dr Jovan Mijušković, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja. Akt o postavljenju - general Dankelman je lično predao generalu Nediću u zgradi bivše Narodne skupštine. Vlada se nazivala i generalskom, jer je u njenom sastavu bilo tri generala: Nedić, Kostić i Draškić, dok je za generala Kalafatovića bilo rezervisano četvrto mesto. Ulaskom u vladu generala Đure Dokića, to je onemogućeno, jer Nemci nisu pristajali da u vladu uđu lica koja su se nalazila u zarobljeništvu.

Stvaranjem vlade, bar formalno, po nazivu, jer Nedićev kabinet nije imao neka bitnija ovlašćenja u odnosu na Savet komesara, Nemci su praktično podrivali kraljevsku vladu Dušana Simovića u emigraciji.

⁷⁴) Isto, 96.

⁷⁵) Isto, 100-2.

Autonomnost je mogla biti Nedićeva želja, ili stvaranje moralnog osnova da se pod okupacijom prihvati dužnosti stavljanjem prethodnih uslova, samo što je ona bila nerealna u situaciji Srbije pod vojnim režimom. Nemačkim predstavnicima je bilo bitno da se Srbija smiri i ustani poraze, dok ih Nedićeve brige i moralne dileme nisu mnogo obuzimale. Pored generala, drugu struju u vladi predstavljale su Ljotićeve pristalice, a treću Aćimovićeve. Nemci su bili zainteresovani da jedna autoritativnija vlada od prethodne pokuša sama da reši srpski problem, znajući da uvek postoji mogućnost raspleta vojnom silom. Nemački vrh nije bio raspoložen da se utvrđeni položaj Srbije postavljanjem Nedićeve vlade izmeni. Za Nemce je Nedić bio prihvatljiv, samim tim što je verovao u nemačku pobedu. Bio je i protivnik jugoslovenske države. Stvaranjem srpske vlade, pa ma i kvislinške, Nedić je potvrđivao u praksi nemačku tezu o razbijanju Jugoslavije kao države. Nasuprot njemu, Mihailović se izjašnjavao za kontinuitet Jugoslavije. Davanjem investiture jednom uticajnom srpskom nacionalisti, Nemci su udarili klin partizansko-četničkoj saradnji, a na drugoj strani suprotstavili jedan nacionalistički projekt, Nedićev. pod svojim nadzorom, drugom, Mihailovićevom.

Nedićevu vladu nisu povoljno prihvatili ni ustaški krugovi, smatrajući da bi ona mogla biti opasna za NDH ukoliko ojača.⁷⁶⁾

Nedić je nastavio sa Aćimovićevim pokušajima sabiranja srpskih teritorija. Ta politika je, međutim, nailazila na dve nepremostive prepreke: Srbi su bili poraženi i posle vojnog sloma Kraljevine Jugoslavije pritisnuti, okrivljeni i označeni kao glavni krivci; za njih je u okupacionom sistemu bio predviđen najteži režim; na drugoj strani, srpski režim je bio degradiran u odnosu na druge kvislinške režime. Hitlerovo nepoverenje prema Srbima bilo je neizmenljivo. Firer se izjašnjavao protiv Srba, njihovog naoružavanja i širenja, stvaranja većih i jačih vojnih formacija, zasnivajući to na saznanju da Srbi imaju razvijenu istorijsku svest, političku misao, državotvornu snagu, pa, po njemu, i osvajačke težnje prema Egejskom moru. Za Nedića je ideja Velike Srbije bila iznad ideje Jugoslavije. Istovremeno, gradio je Srbiju na principu negacije Jugoslavije. Prilikom dobijanja investiture od generala Dankelmana, Nedić je uveravao srpski narod da „Veliki Nemački Rajh“, iako pobednik u ratu, ne želi da bude neprijatelj srpskog naroda, podsećajući da je povratio pravo na upotrebu narodnih znamenja - grba i zastave. Stvaranje nove Srbije Nedić je shvatao i kao vraćanje srpskog naroda samom sebi. Propagirao je stvaranje Srbije na seljačkim osnovama, vraćanjem na tradiciju „Miloševske seljačke politike“. Srbija je bila za monarhistički princip, jer srpski narod nije poznavao drugi oblik vladavine osim monarhije. Odbacujući Jugoslaviju, računao je da srpski narod želi da se prvo ujedini u svojoj srpskoj zemlji. Vraćao je podelu Srbije na okruge, sa autonomnim ovlašćenjima,

⁷⁶⁾ B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija., 1, 241.

kojom je mislio da će rasteretiti državnu administraciju. Prenaglašeno je istupao protiv engleske plutokratije i boljševizma. Juna 1944. izjavio je da je srpski narod „protiv svih Šubašića, Brozova i ostalog međunarodnog ološa u službi boljševizma”.⁷⁷

Bitnu sastavnicu Nedićeve nacionalne politike čini apsolutizacija Srbije i srpstva. Nedić se nije razlikovao od Mihailovića u ostvarivanju nacionalne integracije Srba, sem u tačkama međunarodnog oslonca. Nedić je računao na pomoć Nemaca, a Mihailović na podršku zapadnih saveznika. U nastupima i jednog i drugog ističu se biološko-egzistencijalne brige za spas nacionalnog bića. Nedićeva nacionalna ideologija idealizirala je prošlost, duh srpskog čoveka, njegova moralna svojstva, osećanje za pravdu. Kako su ova duhovna svojstva vezivana samo za Srbe, proizlazilo je da su oni izabrana nacija, jedinstvena, samim tim suprotstavljena nacijama koje nemaju ove osobine. Na tim predrasudama nicala je isključivost prema drugim narodima u uslovima kada su je i oni pokazivali prema srpskom. Izgrađivanjem ovih i sličnih stereotipa podstican je srpski nacionalizam kao jedina odbrambena mera u vremenu velike tragedije koju je srpski narod doživljavao. Nedić je podsećao na staru srpsku slavu, a na drugoj strani na „jugoslovensku sramotu” aprila 1941. godine. Odbijao je Srbe od „bezumne propasti” koju su mu namenili tuđinske snage i „pakleni uticaji” spolja. Mir i povučенost je za Srbe bio jedini način da se spasu i da se sačuva od uništenja jezgro srpskog naroda. U ime srpstva je tražio da se Srbi uzdignu iznad stranačkih i grupnih interesa. Gledao je na srpski narod kao na homogenu, kompaktnu masu, otpornu prema komunizmu kao stranoj ideologiji uvezenoj spolja, koja nema korena u nacionalnom biću. Smatrao je da se pokupila belosvetska „fukara” da zatre Srbinovo ime. Upozoravao je narod da se kloni sveg balkanskog ološa i stranih agenata, koji hoće da izazovu klanicu srpskog naroda. Branio je porodicu, crkvu i veru u ime očuvanja Srbije i Srpstva. Nedić je izražavao fanatično uverenje u snagu srpskog naroda. Omladini je trebalo povratiti ono što je sa majčinim mlekom usisala - „Srbizam”, jer se samo za Srbiju živi i za Srbiju mre.

Nacionalna ideologija Nedića ispunjena je brojnim stereotipima o vrlinama Srba. Spas Srpstva i majke Srbije bio je vrhovni imperativ Srpstva. Izjašnjavao se za pobornika kontinuiteta srpskog razvitka, jer se radilo o nastavljanju puta kojim su išli srpski preci. „Taj put je stari put, kojim su išli naši preci, da svi Srbi budu ono što su bili:

⁷⁷) Nedić je dosledni protivnik komunizma, a približavanjem ratnog raspleta i pojačanom nemačkom propagandom od Staljingrada da je „boljševizam” najveći protivnik civilizacije antiboljševička nota oficijelizirana je kao sastavnica njegove politike. U svojim govorima general je navodio da su komunisti naneli srpskom narodu veće zlo nego što mu ga je naneo i jedan neprijatelj u dugoj istoriji. Pitao se: „A šta imamo zajedničko mi Srbi, ljudi domaćini, sa bezbožnim i beskućničkim boljševizmom”. -

- „Srpski narod”, 27. mart 1943, „Obnova”, 27. mart 1944. - Tita je nazivao „srbožderom”, Ribara „starom političkom perjanicom”; ukazivao je na Šubašićevu „ortačinu” s Titom. - „Moja reč Srbima. Govori M. Đ. Nedića održani u 1941-1944”, Beograd, 1944, 192.

jedna duša, jedna misao, jedno telo. To treba da bude i sada, da se svi Srbi prikupe, da bude Srbija zdrava i jaka. Da bude samo srpska politika, da Srbi idu za svojom pameću i da gledaju svojim očima".

Sve ove poruke prazno su odzvanjale, jer se u okupiranoj Srbiji znalo ko je gospodar i kome sve ima da služi vazalni režim. Mihailovićeva varijanta suzdržavanja od borbi do kritičnog časa invazije ili promene odnosa snaga na velikim bojištima, pravdana egzistencijalnim razlozima, iza kojih je stajala i težnja da se snagom okupatora zadave u toku rata stvarne suparničke snage oličene u komunistima, imala je svoj srpski pandan u pacifističkoj politici Milana Nedića kao obliku odvratanja srpskog naroda od angažmana protiv okupatora iz čijih su ruku Nedić i njegovi ministri dobili mandat. Iz vazalne pozicije proisticala je politika koja je bila ispunjena krajnjim defetizmom u odnosu na ratni napor antifašističkih snaga u zemlji i svetu. Ovaj napor je nesumnjivo odnosio žrtve, ali one su simbol svih istorijskih napora srpskog naroda. Nad tim žrtvama se u prošlosti zaricalo i gradila predstava veličine, izvodile nebeske ili zemaljske žrtve, za razliku od ratnih dana 1941-1944, kada su se te žrtve odbacivale u ime narodnog spasa i očuvanja biološkog jezgra.

U kritičnom času srpske istorije nastala je vazalna alternativa, koja je htela da zaustavi krvavljenje srpskog naroda i da za njega obezbedi povoljnije rešenje u „novoј Evropi", nasuprot komunističkoј, koja se izjasnila za Jugoslaviju, do koje treba doći putem borbe, te Mihailovićeve obnovljene Jugoslavije sa prevagom Srbije posle pobede zapadnih savezničkih sila. Sve tri su igrale na spoljnu kartu, ali je samo jedna shvatala značaj ofanzivne antifašističke akcije u okviru nacionalno reorganizovane Jugoslavije. Nedić je prevideo patološku srbofobiju Hitlera rasističku diskriminaciju Slovena i u suštini svoju pomoćnu ulogu u svetu nacističkog nasilja. Mihailović je za zapadne saveznike tokom rata prestao biti simbol objedinjavanja zajedničkog otpora i budućeg života. Komunisti su iskoristili slabosti srpskih, i u slučaju Mihailovića uslovno rečeno jugoslovenskih protivnika, izborom daleko adekvatnije strategije u jugoslovenskim okvirima i u okvirima svetskog antifašističkog fronta.

Nedićeva vlada je imala veći uticaj od Aćimovićevog saveta. No i u toј vladi nije bilo poznatijih ličnosti, ljudi od većeg ugleda u srpskoј javnosti, ali joj je pečat davao sam Nedić. Sa tri generala u vladi Nedić je obezbedio premoć u svom nehomogenom kabinetu.

Iz analize Nedićevih istupanja (govora, naročito) proizilazi jedna prilično uprošćena politička i nacionalna filozofija koju treba slediti. Nalazio je snage da podstiče pobedu tih ideja. Od ranije je verovao u pobedu Nemačke i nastojao da Srbiji obezbedi što bolji položaj u neizvesnoj budućnosti. Zaboravljao je da Srbija nije imala mesto u „novoј Evropi". Zeleo je da svojim snagama uništi komuniste, uopšte ustanike, a deјstvovala je nemačka vojna operativna sila. Hteo je da spreči masovan i neizdiferenciran teror, ali to mu u ranu jesen 1941.

nije uspelo. Predstavljao je sebe „ocem Srbije“, čovekom koji je omogućio srpskom narodu da preživi kataklizmu s kojom je bio suočen. Njegovi prosti, odsečni, vojnički apeli odzvanjali su teatralno u zemlji u kojoj se nije ni pitao, ali su prijanjali za obične ljude. Srbi su bili mali narod koji je morao sačuvati svoju egzistenciju; tukli su se veliki radi svojih interesa što se nije ticalo Srba; Srbi su se morali posvetiti sebi i svojoj obnovi, progoneći strane agente i ignorišući tuđe interese. Red, mir i osiguranje ishrane bili su realni poklič koji su dolazili do malog čoveka, premorenog, preplašenog i izgladnelog.

Nedić je iskonski mrzeo komuniste i nije za njih štedeo najgore reči.⁷⁹⁾ Kolaboracionistička propaganda tretirala je komuniste kao odnarođene sluge stranog centra, otpadnike od svog naroda, izrazitu manjinu koja se oglašila o „krik za spas srpstva“. Komunistički antisrpski front smatran je fatalnim za opstanak i budućnost Srbije. Komunisti su proglašavani za nosioce jevrejske težnje uništenja srpskog naroda. Nedićeva propaganda nije opravdavala ni četnike Mihailovića kao „patriotsku“ i „nacionalnu snagu“, koja želi da okaje aprilsku sramotu četničkom gerilskom akcijom, smatrajući da postoji samo jedna Srbija koja se bori za život i budućnost otadžbine. Stanislav Krakov je novembra 1941. pisao da je Srbija danas najtužnija i najnesrećnija zemlja u Evropi, zahvaljujući luđačkom ratu i komunističkim klanjima. Među borcima „Užičke republike“ Krakov je nalazio sve sam međunarodni ološ: Grke, Hrvate, „Španjolce“, Bugare, „Arbanase“, Portugalce, Turke, Francuze, Mađare.⁷⁹⁾

Nedić se obavezivao da će sopstvenim snagama slomiti komunistički pokret, zavesti mir i red, obezbediti ogrev i ishranu narodu, obnoviti privredu i zavesti obaveznu službu rada, obrazovati srpsku vojsku. U Deklaraciji svoje vlade naglasio je da je aprilski rat nesrećno započet i još nesrećnije završen; napao je tuđinske agente koji ponovo u Srbiji rade za strane interese, od kojih se srpski narod može odbraniti samo vlastitom snagom.⁸⁰⁾ Smatrao je da Srbija nema šta da traži u obračunu svetskih sila i da danas, posle gubitka države u aprilu, pretila opasnost da se izgubi narod. Razlikovao se od Milana Aćimovića, koji je bio spreman da sarađuje sa Mihailovićem, predstavljajući se kao „otac Srbije“ koji želi da obezbedi položaj Srbije u uslovima pobede nemačkog Rajha. Nedić nije podnosio Mihailovića. Rešenje pitanja Mihailovića i njegovih četnika Nedić je tražio u određivanju jedne zone u Srbiji u kojoj bi se četnici održali sa umanjenom snagom ili da ga preorijentišu na rad u Bosni, ostavljajući Nediću Srbiju.⁸¹⁾

⁷⁹⁾ „Ponedeljak“, 24. novembar 1941, „Naša borba“, 14. decembar 1941; B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 1, 248.

⁸⁰⁾ Deklaracija „vlade narodnog spasa“, 2. septembar 1941 - „Govori generala Milana Nedića, predsednika srpske vlade“, Beograd, 1943, 15-19.

Tim povodom I. Avakumović piše: „Politika saradnje sa Nemcima, koji su Nedić i Pećanac prihvatili, dovela ih je u sukob sa slobodarskim težnjama srpskog naroda i samim tim sa ilegalnim pokretom Draže Mihailovića. U borbama koje su nastupile, kao posledica Nedićeve i Pećančeve politike, pao je veći broj žrtava među Srbima...“ - n.d., 20-21; M. Borković, n.d., 1, 126.

Nedić je u radio-govoru 14. septembra 1941. pozvao ustanike da se do 17. septembra vrate kućama, obećavajući im da će biti pošteđeni odgovornosti. Obraćao se ustanicima kao „grešnicima“, uveren da je među njima većina „zabludela“. „Dodite svesti. Ostavite šumu, pušku i bombu. Vratite se porodici i domu svome. Vratite se svom rodu. Ostavite velike i silne, neka se oni među sobom objašnjavaju. Ne mešajte se u tuđe račune. Dajemo vam poslednji rok“. ⁸² Odmetnici su i ucenjivani. Režim je progonio pomagače i jatake, internirao najbliže srodnike kao taoce, preduzimao mere protiv „huškača“ po gradovima. Nedić se memorandumom usprotivio što nemačka kaznena ekspedicija ne pravi razliku između komunista i nacionalista, između oružanih i nenaoružanih; pitao se da li je to ekspedicija protiv komunista ili borba protiv nenaoružanog srpskog naroda. ⁸³ General Berne je od svojih trupa tražio da se za celu Srbiju stvori zastrašujući primer, koji mora najteže pogoditi celokupno stanovništvo. Vlada „narodnog spasa“ morala je prihvatiti ove akcije, ili u njima sudelovati. Nedićev lični stav nije mogao izbrisati katastrofalne posledice nemačke vojne akcije. Nedić se 12. oktobra 1941. obratio seljacima tražeći da ustanu da brane svoje ognjište od „komunističkih pljačkaša, razbojnika i odmetnika“. ⁸⁴ Nemci su, prema svojim izveštajima, 21. oktobra 1941. u Kragujevcu streljali 2.300 lica, s tim što im je u ovim stravičnim egzekucijama pomagao Peti dobrovoljački odred kojim je komandovao Marisav Petrović. ⁸⁵ Između 27. i 30. oktobra 1941. u Beogradu je stradalo oko 2.200 Jevreja i Cigana. I Kraljevo je bilo veliko stradalište srpskog naroda. Za svakog streljanog i ubijenog nemačkog vojnika Nemci su ubijali 100 građana Srbije, a za ranjenog 50. ⁸⁶

General Nedić je bio nosilac jednog kolaboracionističkog režima, krajnje lojalnog nemačkoj okupatorskoj vlasti, ubeđenog u pobedu novog evropskog poretka. Svim snagama radio je protiv narodnooslobodilačkog pokreta i njegovog jezgra komunista, smatrajući ih zakletim neprijateljima srpskog naroda. U emigraciji je smatran saradnikom okupatora koji se ogrešio o zakletvu koju je položio kralju. Drugi su u njemu gledali čoveka koji je po cenu života stavio sebe u službu srpskom narodu u najtežem trenutku njegove istorije. Od jednih je optuživan kao izdajnik ili oportunist, a od drugih glorifikovan kao savestan čovek koji je u ime opšte stvari svesno primio ličnu žrtvu da bude odbačen od svog kralja i da zasluži nerazumevanje velikog dela svog naroda. Za Nedića se u literaturi na srpsko-hrvatskom jeziku koja je nastajala na strani, nalaze razna opravdanja, poput onih da je stupio na vlast u „prevratničkoj groznici i u haosu građanskog rata“ da otrezni narod od „anglofilsko - komunističke propagandne narkoze, koja je

⁸²) „Ponedeljak“, 15. septembar 1941.

⁸³) M. Borković, n.d., 1, 141.

⁸⁴) „Ponedeljak“, 13. oktobar 1941.

⁸⁵) V. Glišić u studiji „Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944.“ procenjuje broj žrtava na oko 3.000.

⁸⁶) M. Borković, n.d., 1, 148.

nekim ubijala smisao za stvarnost". Miroslav Spalajković ga je upoređivao sa Petenom, smatrajući verdenskog pobednika žrtvom za spas Francuske. Neki nemački funkcioneri su upoređivali Nedića sa vojnicima poput Hindeburga, Petena i Manerhajma, koji su u trenucima nesreće nacije, među spasiocima ugroženog naroda tražili vojnike.⁸⁷ Komunistička propaganda ga je svrstavala u istu ravan sa Antom Pavelićem, iako je ovakvo poređenje neodrživo u svim pravcima. Pavelić je bio najveći krvolok srpskog naroda, za razliku od Nedića koji je u ograničenim mogućnostima nastojao da olakša sudbinu tog naroda. Nedić nije bio čovek fašističkih shvatanja, ali je duboko verovao da nemačkom narodu pripada budućnost.

Nedić je morao da plati još jednu žrtvu zbog svoje kolaboracije: zbog prekršaja zakletve i služenja neprijatelju decembra 1941. je ražalovan. Kraljevska vlada je time zauzela jedino mogući stav, osudu Nedića i opredeljivanje za Mihailovića, jer se radilo o savezničkoj vladi koja je pristupila antifašističkim silama i izjašnjavala se za kontinuitet i obnovu Jugoslavije koju Nedić nije prihvatao. Nedić je za Mihailovića i četnike bio „beogradski vezir". Stavljane Nedića pod slovo „Z" Stanislav Krakov naziva monstroznošću.⁸⁸ Nedić nije bio prihvatljiv ni za saveznike, jer je besomučno napadao zapadne zemlje kao „plutokratske", a kao poznati antikomunist najmanje je štedeo SSSR.

Nedić nije priznavao Jugoslaviju, ali je kralja slavio. Nastojao je da nađe sporazum sa Srpskom pravoslavnom crkvom čiji su najviši predstavnici, patrijarh Gavriilo Dožić i episkop Nikolaj Velimirović, bili nemački zatočenici. Delegacija SPC sa mitropolitom Josifom je oktobra 1941. posetila Nedića, pokazavši razumevanje za smirenje zemlje i istupajući protiv razornih elemenata, komunisti. Najveći deo sveštenstva bio je opredeljen za Mihailovića, kao monarhistu, velikosrbina, nacionalistu, nosioca otpora i antikomunistu. Za Nedića su postojala samo dva simbola oko kojih se mogao okupiti srpski narod: kralj i Srpska pravoslavna crkva, nasuprot Staljinovom liku i crvenoj zastavi.⁸⁹ Ljotićevci su zamerili SPC na njenom neutralnom stavu, tendenciji napuštanja svoga „stada" i ogrešenja o „religiozno - moralno jezgro svoga naroda". Dimitrije Najdanović je kritikovao Crkvu, što dopušta da je „crveni demonizam" nagriza iznutra. Ljotić je od arhijereja tražio da se jače izjasne za Nedićev put.⁹⁰

Srbija pod Nedićem bila je sa svih strana načičkana neprijateljima. Nalazila se od aprila pod režimom vojne okupacije, plaćala kontribucije, a vazalni režim bez atributa kvislinške države, za razliku od NDH koja je bila i međunarodno priznata i imala punu nemačku podršku. Na Savi, Dunavu i Drini nalazila se NDH, na Ibru Velika Albanija, u Sandžaku su bili Nemci (Novi Pazar), Italijani i muslimanska milicija,

„Naša borba", 7. decembar 1941.

⁸⁸ S. Krakov, General Milan Nedić, II, Minhen, 1968, 316-317.
M. Borković, n.d., 2, 268.

⁸⁹ B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 250.

Bugari su i formalno anektirali dva okruga, a krajem 1941. Nemce je odmenio Prvi okupacioni korpus generala Asena Nikolova, sa sedištem u Niškoj Banji. Bugari su ušli kao okupatori u prostor Nedićeve Srbije, pod operativnim nadzorom Nemaca, iako se Nedić zaricao da će izvršiti samoubistvo ako do toga dođe.⁹¹⁾ Nije mogao da spreči masakre u jesen 1941. godine.

Koliko je na ponašanje Nedića uticala egzistencijalna strana srpskog pitanja u leto i jesen 1941. godine? Srbi su izgubili državu u kratkotrajnom ratu aprila 1941, izloženi genocidu u NDH i u okviru Velike Albanije, pod italijanskim pokroviteljstvom, našli pod udarom nemačke represije 100 : 1, to jest sto Srba za jednog Nemca. Koliko je taj moment biološke ugroženosti bio ugrađen u strategije suparničkih pokreta 1941. godine? Podela osnovnih političkih snaga bila je već izvedena, pre nego što je egzistencija Srba bila ugrožena u uslovima genocida u NDH i nemilosrdnog nemačkog naplaćivanja života svakog svog ubijenog ili ranjenog vojnika i oficira. Hitlerov antisrpski kompleks ponovo je izbio u leto i jesen 1941. godine. U srpskoj nacionalnoj situaciji u jesen 1941. moglo je izgledati da je došao sudnji dan. Psihološka motivacija popaljene i uništene Srbije mogla je uticati i na Mihailovića za prestanak borbi. Dodajmo da i Vrhovna komanda srpske vojske 1917. nije bila za izbijanje ustanka na okupiranoj teritoriji, pre nego što dođe do pobedonosne ofanzive srpskih i savezničkih snaga.⁹²⁾ To nije bilo udaljeno iskustvo, kao što je i savlađivanje već započetog ustanka uveličavalo sazajno iskustvo na pojedinačnom i kolektivnom planu. Međutim, ako bismo usvojili iznetu tezu, ispustili bismo niz drugih činjenica bez kojih se ne bi mogla do kraja izvesti kritička analiza. Rekli smo da je podela između snaga srpskog društva već bila sprovedena uoči rata i da će je rat produbiti u jednoj novoj istorijskoj situaciji, naglašenoj još većom dramatičnošću i neizvesnošću za opstanak. Nije li 27-martovski stav unapred određivao buduće ponašanje svih snaga u događajima koji se zbivaju u ustanku i pri njegovom slamanju? Srpsko shvatanje borbe u velikim istorijskim izazovima nije vodilo računa o žrtvama. One su čak deo nacionalne svesti od davnina. I ljotićevski pisci se tim povodom pitaju: zašto se Karađorđe klao i borio, kada je mogao trgovati? Zašto su se Crnogorci borili četiri veka? Čemu smisao Kosovskog mita? Antigermanstvo iz 1914. živelo je u svesti srednjih i starijih generacija. Postojalo je nesumnjivo i Miloševo iskustvo u vremenu Bečke alijanse i status quo-a, ali i ono sasvim suprotno

⁹¹⁾ Dr F. Bencler, opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova Trećeg rajha u Beogradu, izvestio je 30. decembra 1941. svoje ministarstvo da je dolazak Bugara izazvao „mučan utisak“, da je Nedić „očajan“ i da preti samoubistvom - M. Stojiljković, n.d., 134.

⁹²⁾ Srpska Vrhovna komanda je krajem 1916. pokušala da pripremi pobunu u dolini Morave, ali za neki kasniji trenutak koji ona odredi. Dolazak poručnika Koste Milovanovića Pećanca bio je vezan za taj trenutak. Računalo se da se ustanak uskladi sa nameravanom savezničkom ofanzivom na Solunskom frontu u momentu kada bude jasno da se Bugari povlače - A. Mitrović, Srbija u prvom svetskom ratu, Beograd, 1984, 417.

Karađorđevo u drugom vremenu, vremenu rušenja dvorova, 15 godina posle izbijanja francuske revolucije. Srpska kolaboracija je nesumnjiva činjenica, koja se ne može jednostavno izbrisati iz istorije. Čak ni zapadnoevropske vlade posle rata nisu praštale svojim sunarodnicima za saradnju sa okupatorom u situaciji koja svakako nije bila jednaka srpskoj, bez obzira na zapadnoevropske standarde mišljenja. Čak i da usvojimo relativizirani pojam kolaboracije u srpskoj situaciji, određen egzistencijalnim razlozima, ne možemo je izbrisati. Ljotićeva ideologija imala je mnoge primese nacionalsocijalizma i pre rata. Ljotićevi dobrovoljci bili su partijska vojska od najvišeg poverenja kod SS štabova. Pristalice Ljotića napadale su i obračunavale se sa pripadnicima Draže Mihailovića. Sa nemačkim egzekutorima u Kragujevcu nalazimo i „dobrovoljce“ Marisava Petrovića. Nemci su Srpski dobrovoljački korpus, pod posebnom brigom, evakuisali iz Srbije, preko NDH, 1944. godine. Pristalice Milana Nedića mogu prebirati po njegovim motivima da pogazi zakletvu i služi Nemcima u toku rata, ali ostaje činjenica da je on bio odbačen i od svog kralja. Nedić nije uspeo da spreči masakre nad srpskim življem u jesen 1941. Pripisuju mu u zaslugu što u povraćenom Užicu, posle odstupanja Vrhovnog štaba, nije došlo do masakra nad stanovništvom, pri čemu se zaboravlja da kazna nije mimoišla pripadnike i simpatizere narodnooslobodilačkog pokreta koji nisu odstupili sa Vrhovnim štabom ili uspeli da se blagovremeno sklone. Istina, Nemci nisu napravili hekatombe leševa, kao mesec dana ranije u Kragujevcu i Kraljevu. Poboljšao se režim ratnih zarobljenika, ali po cenu prihvatanja Nirnberške deklaracije.⁹³

Nezavisno od svih ovih momenata koji pokazuju koliko je nemoguće brisati pronemačku funkciju Nedića u toku rata, njegova kolaboracija se ne može izjednačavati sa kvislinškom pozicijom drugih snaga u Jugoslaviji koje su je svesno i smišljeno ostvarivale, iako narod iz kojega su poticale nije bio ugrožen. Srpska kolaboracija je voljna u slučaju Aćimovića, Dragog Jovanovića, Ljotića i srodnih snaga, a u drugim slučajevima iznuđena zlehudom sudbinom srpskog naroda. No, i tom drugom slučaju postavlja se pitanje granica te kolaboracije. Mora li se ona u slučaju četnika ostvarivati preko sadejstva sa okupatorom protiv partizanskih snaga? Bez obzira na proleterski internacionalizam, može li se odcicati patriotizam partizanima Srbije, takođe sinovima srpskog naroda, koji su, kada su se prihvatili borbe, na njoj istrajali. Draža Mihailović je 11. novembra u Divcima izričito rekao nemačkim oficirima da je pokrenuo borbu protiv komunista.

Nedićevu kolaboraciju osudili su komunisti, odnosno partizanski pokret, kraljevska izbeglička vlada, pa i Draža Mihailović i pored sve posredne saradnje sa Nedićem. Danas se može ulaziti u motive te

⁹³) Potpisivanje „Izjave oficira u logoru Nirnberg o podršci generalu Nediću“ („Nirnberška izjava“) organizovao je M. Aćimović prilikom posete logoru, novemba 1941. Izjavu je potpisalo oko 1.200 oficira. U „Nirnberškoj izjavi“ osuđeni su „komunistički izroci“, sa stranom propagandom koja podstiče nemire, i narod pozvan da podrži generala Nedića - S. Krakov, n.d., 311-312.

saradnje, jer se ne može neuvažavati položaj srpskog naroda, u kome je prihvatio investitimi iz nemačkih ruku. Ali i te motive ne možemo idealizovati, jer izbor srpskog naroda nije bila Srbija u „novom poretku” kojoj je težio Milan Nedić, već Srbija kao deo demokratskog sveta i antifašističkog ratnog saveza.

Precentuje se i uloga koju je Milan Nedić imao u prihvatu izbeglica jer su Nemci prihvatili njihov dolazak u Srbiju. Iz nemačkih izvora se može videti da su oni nastojali da se dalji progon prekine, a već prognati prihvate. Nedić se u njihovom prihvatu, smeštaju i prilagođavanju nesumnjivo zauzimao, ali je u vreme kada se toliko Srba nalazilo u ratnom zarobljeništvu dobijao i radnu snagu u kojoj se oskudevalo, pripadnike za svoje oružane formacije, pojačavao svoju poziciju propagandom o „ocu Srbije”. Nemci su prihvatom izbeglica pacifikovali eksplozivnu situaciju u NDH, jer su Srbi, umesto bekstva u šume i planine, prelazili u Srbiju, dolazili pod kontrolu vlasti, a tek onda kada je ustanak u NDH uzeo velike razmere, nastojali u svom interesu da smire ustašku politiku kako se Srbi ne bi dalje razjarivali i podsticao ustanički zamah.

Kolaboracija je, dakle, realna istorijska činjenica, za razliku od tzv. egzistencijalnog ponašanja koje se može tumačiti na različite načine, pa i funkcionalizovati. Komunisti su revolucionari koji su u svoj borbeni projekt već ukalkulisali žrtve. Tim povodom svakako se može raspravljati o vojnoj strani njihovih akcija sa stanovišta odnosa rezultata i žrtava, da li su one opravdane ili ne, ne samo sa stanovišta neposrednog već i konačnog rezultata.

„Užička republika” - dualna obeležja

U nemačkim verzijama, komunisti su iskoristili poraz vojske Kraljevine Jugoslavije i raspadanje države, početak rata između Nemačke i „Rusije”, slovenski, ruski faktor u svesti srpskog naroda, likvidaciju Srba u NDH i priliv masa izbeglica iz NDH, sa Kosova i Metohije, iz Makedonije i Bačke i Baranje. Nemci su izveštavali svoje komande da se ustanici bore lukavo i prepredeno, da izbegavaju otvorenu borbu, da im koristi nepregledno ispresecano zemljište i pomoć stanovništva. Razlikovali su dve zone u Srbiji: jednu, s obe strane Morave, gde je, po njima živelo, mirno, materijalistički nastrojeno seljačko stanovništvo, koje je malo naginjalo bilo kakvim akcijama da time ne bi ugrozilo svoja dobra; druga zona nalazila se u zapadnoj Srbiji, u oblasti Zapadne Morave i Kolubare, predstavljajući glavnu oblast ustanka, sa „ratničkim i lako razdražljivim stanovništvom” koje je u velikoj meri podržavalo ustanak.⁹⁴

Nemci su se suočili sa snagom ustanika i razlivanjem ustaničkog talasa, koji je ugrožavao saobraćaj i eksploataciju sirovina. Njihove

⁹⁴) Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, 566; B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 230-1.

slabe posadne snage (704, 714. i 717. pešadijska divizija) nisu bile u stanju da izađu na kraj s ustanicima i izvrše „pacifikaciju“ Srbije. Nemački savremenici uviđali su, pored slabosti nemačkih snaga da se odupru ustaničkim akcijama, i povoljnu konfiguraciju tla za borbu protiv okupacione sile. U kritičkim analizama nisu ispuštali da nemačke vojne snage posle aprilskog poraza nisu imale vremena da radikalno umire zemlju, očiste je od oficira i vojnika koji se nisu predali, jer su se 294, 46. i 73. divizija morale okrenuti prema Istoku, na novi glavni front, koji tek što nije bio otvoren. Uočavali su prve „predznake“ ustaničkog pokreta u vidu pojačanog uznemirenja stanovništva, sovjetske propagande, lokalnih nemira, širenja komunističkih i panslavističkih ideja, sabotaza. Rano su shvatili da se ne radi o lokalnim nemirima, pojedinim „hajdučkim“ četama, nego o početku akcija „komunističkih“ i „srpsko-nacionalnih odreda“, koji se širio zemljom u ovom „vetrometnom kutu Evrope“, s jedne i druge strane Drine.^{95'}

Nemci su istovremeno morali da se bore s ustanicima na neočekivanom ratištu i da zaštićuju pruge prema Grčkoj i Bugarskoj, kao i dunavski tok neophodan radi transporta dereglijama preko Beograda za Treći rajh koksa, bakra, žita, ulja, konoplje, drveta, nafte iz Rumunije. Pored održavanja saobraćaja na Dunavu, Nemci su zaštićivali i borski rudnik. Jednog časa su čak pomišljali i na prevođenje saobraćaja za Grčku zaobilaznim putem.^{96'}

O učestalosti ustaničkih akcija svedoči činjenica da su Nemci već u avgustu registrovali 242 diverzije na urede, žandarmerijske stanice, železnice, telefonske vodove, rudarska i privredna preduzeća. Dotadašnji gubici u ljudstvu iznosili su 22 ubijena vojnika i 17 ranjenih. Prvih dana septembra nemački gubici višestruko su se uvećali.^{97'}

Nemci su se u akciji protiv ustanika oslanjali na Nedićevu generalsku vladu, osnovanu krajem avgusta 1941, računajući da će ona uspeti da razdvoji ustanički front koji je nastao ujedinjavanjem komunističkih i nacionalnih snaga pod Mihailovićem. Najveća strahovanja nemačkih funkcionera u Beogradu poticala su od monolitnosti ustaničkog fronta, jer su onda protiv sebe dobijali čitav srpski narod. Ideju o pridobijanju što širih krugova srpskog stanovništva za saradnju s Nemcima, kao najboljim načinom da se četnici odvoje od komunista, zastupali su nemački vrhovnici u Srbiji, među kojima poslanik Feliks Bencler, načelnik štaba komandanta Srbije, generalštabni pukovnik G. Keviš, i Franc Nojhauzen, direktno po privrednoj liniji u Berlinu povezan sa Rajhasmaršalom Geringom.^{98'} Nedić je suočavan sa nemačkim pretnjama da će se Srbija razdeliti između ustaša, Mađara i Bugara, iako se na to nije računalo, budući da bi Nemci izgubili deo svoje sfere koja je u privrednom i strateškom smislu za njih mnogo značila, a na drugoj

Isto, knj. 2, 991-993; n.d., 2, 234.

Isto, knj. 1, 377; n.d., 2, 235.

Isto, knj. 2, 999.

^{98>} Isto, 1.000.

strani sve nove podele i naknadna razgraničenja mogla su izazvati nove zaplete i sukobe na Jugoistoku.⁹⁹

U vojnom pogledu mogli su se osloniti na četnike Koste Pećanca, Ljotićeve dobrovoljce i jedinice obrazovane od ruskih emigranata u Srbiji. Četnici Koste Pećanca delovali su na području Feldkomandanture Niš, podržavali „srpsku vladu“ i njene napore da se sačuva „otadžbina“ od građanskog rata. Od sporazuma sa Nemcima na Bukulji, avgusta 1941, predstavljali su jedine četnike koje su Nemci priznavali. U drugoj polovini septembra Pećanac je uslovljavao saradnju s Nemcima protiv komunista „obežbeđenjem južne granice Srbije“ (prema Bugarskoj) i davanjem njegovim odredima veće slobode kretanja i šire mogućnosti za organizaciju.¹⁰⁰ Najpouzdanije kolaboracionističke snage poticale su od Ljotićevih pristalica organizovanih u tzv. dobrovoljačke bataljone. Ruski emigrantski korpus, pod komandom generala Skorodumova, od polovine septembra 1941. predviđen je za zaštitu privrednih objekata, u sporazumu sa generalnim opunomoćenikom za privredu u Srbiji, grupenfirerom Francom Nojhauzenom.¹⁰¹

Ustanak u Srbiji 1941. bio je rezultanta delovanja dva suparnička pokreta: partizanskog i četničkog. Tek septembra 1941, kada se zatalasalo srpsko selo, Srbija se našla u požaru ustanka. Partizani i četnici zaposedali su gradove koje su posadne nemačke jedinice napuštale. Prostrana slobodna teritorija od Uvea do nadomak Beograda, dobila je u kvislinškoj štampi naziv „Užička republika“. I u štampi SSSR-a 1942. korišćen je taj izraz za oslobođenu teritoriju zapadne Srbije. Vlast u njoj nosila je dualnu oznaku, predstavljajući neku vrstu fakički tolerisane podele uticaja. Partizanski centar ove slobodne teritorije nalazio se u Užicu, a četnički na Ravnoj gori.

U Titovoj (Valterovoj) depeši Izvršnom komitetu komunističke internacionale („Djedi“) od 23. avgusta 1941. stoji da partizanske borbe u Srbiji poprimaju sve više oblik narodnog ustanka, da se u Bosni ustanak širj i borba vodi sa ustašama Pavelića, Nemcima i Italijanima, da je „masovni ustanak Srba u Bosni i Hercegovini, Lici i na Kordunu zbog strahovitog zverstva Pavelićevih ustaša zabrinuo (je) Nijemce i Talijane...“, da Crnu Goru još drži „naša vojska u rukama“, da se priprema stvaranje „Narodnog komiteta oslobođenja“ neke vrste vlade. Pitanje oružja smatrao je najvažnijim.¹⁰² Nemačke posadne jedinice povlačile su se iz zapadne Srbije posle neuspešnih sukoba sa ustanicima kod Krupnja, Gorobilja (Požege) i Gornjeg Milanovca.

Partizanski odredi u vreme osnivanja bili su, uglavnom, sastavljeni od ljudi iz gradova, koji su evakuisani uoči 22. juna 1941. ili su se odranije nalazili na selu. Sela su posle rata bila uveliko izmenjena, jer su se u njima zatekli mnogi đaci i studenti, oficiri, činovnici, izbeglice

⁹⁹) B. Petranović, n.d., 1, 238.

¹⁰⁰) Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, 380.

¹⁰¹) Isto, 382.

¹⁰²) ACKSKJ, Fond CK KPJ - K1, 1941/3.

iz NDH, Makedonije, Kosova i Metohije, Vojvodine. Prvi pripadnici odreda uglavnom su bili komunisti, članovi SKOJ-a i njihovi simpatizeri, iz redova đaka, studenata, zanatlija, radnika. Savremenici ističu da su se oni i po načinu odevanja razlikovali od meštana. U svom sastavu imali su i žene, a kao amblem koristili petokraku.

Stvaranjem slobodne teritorije odredi su narastali, tako da su neki dosegli oko 3.000 (Čačanski), 2.500 (Užički) ili 1.500 (Kragujevački). Odredima su politički rukovodili okružni komiteti, jer Glavni štab NOPO Srbije sa pet članova nije bio u stanju da rukovodi, sem u svom području kretanja: Sumadiji, Pomoravlju i zapadnoj Srbiji. Prostor Mačve i Posavine bio je prepušten lokalnim političkim organima i PK KPJ za Srbiju. Slabe veze postojale su i sa istočnom i južnom Srbijom. Odredi su mogli naglo narasti samo zato što je ustanak prihvatilo srpsko selo. Seljaci su od septembra 1941. činili 85% boraca partizanskih odreda. Time je ustanak dobio snažnu i masovnu socijalnu osnovu, ali je na drugoj strani izložen stihiji politički neobrazovane mase, slaboj disciplini, vezanosti vojnički neobučениh boraca za svoj prag i atar. Samo se tako može objasniti što su se neke jedinice osipale onako brzo kako su i narastale septembra 1941. godine.¹⁰³ Mobilizacijom u nekim krajevima, čak pod pretnjom smrti (kao u Pomoravskom odredu), partizani su protiv sebe izazivali seljake kojima je više odgovarao četnički sistem upisivanja u spiskove vojnih obveznika. Pročetničke snage u nekim jedinicama iskoristile su prinudnu mobilizaciju za izazivanje pučeva.¹⁰⁴ Strogo disciplinom u začetku su likvidirane pljačke i tendencije anarhije.¹⁰⁵

Partizansko-četničko vojno sadejstvo došlo je do izražaja u zauzimanju Gornjeg Milanovca (800 partizana i 50 četnika Mihailovića), u napadima na Šabac (17 četa sa jedne i druge strane), pod komandom kapetana Dragoslava Račića, prilikom blokade Valjeva (mada su četnici kasnije napuštali položaje), u borbama kod Kraljeva (napadi, opsada grada), u kojima je sudelovalo 23 partizanske i 19 četničkih četa, sa ukupno oko 4.000 boraca. Dok se vodila bitka za Kraljevo niko od članova Vrhovnog štaba NOPOJ i Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju nije obišao jedno od najvažnijih i najtežih bojišta u Srbiji.¹⁰⁶

Užička republika, stvorena u jesen 1941, nije bila homogena teritorija sa jednom vlašću i jedinstvenim oružanim snagama. Za sve vreme postojanja za nju je karakteristično dvojstvo vlasti, vojski i komandi, ali su odlučujući pečat celoj organizaciji vlasti i odbrane davale snage narodnooslobodilačkog pokreta, sa komunistima kao jezgrom, naročito po svojoj vojnoj snazi (25.000 boraca naspram nekoliko hiljada četnika, 3-4.000; pominje se i cifra od 5.000, a u nemačkim izvorima govori i o 10.000 boraca pod komandom Mihailo-

V. Glišić, Užička republika, Beograd, 1986, 82.

Pobuna u paraćinsko-ćuprijskoj četi, kojom prilikom je ubijeno 13 a zarobljeno 25 partizana, koji su zatim predati Nemcima - Isto, 81.

vica). Postojala su i dva odvojena štaba - Vrhovni štab NOPOJ i Vrhovna komanda Mihailovića. Partizanska „prestonica“ bila je u Užicu, a četnička u Požegi. Četnici su se domogli više varoši, sem Požege: Raške, Vrnjačke banje i drugih; zauzimanjem Požege, Arilja i Ivanjice pod svojom kontrolom držali su sve varošice u dolini Moravice.¹⁰¹ U Čačku i Gornjem Milanovcu partizani i četnici delili su vlast na paritetnom principu, a skoro u svakom mestu „Republike“ postojale su obe komande mesta, pa i u Užicu, centru „Užičke republike“.¹⁰⁸ U svakom mestu slobodne teritorije postojala su dva mobilizaciona stola - jedan partizanski i drugi četnički.¹⁰⁹

Mihailovićev pokret otpora nastao je u kraju gde je slobodarska tradicija bila više nego razvijena, gde su se u pamćenju očuvali ratni uspesi srpske vojske protiv Austro-Ugarske na Ceru, Suvoboru i Kolubari, gde se slom države nije mogao prepustiti bez borbe i okupacija prihvatiti bez otpora. Centar pokreta otpora nalazio se na Ravnoj gori, suvoborskom platou, po kome je pokret nazvan „ravnogorskim“. Suvoborski greben, prelazeći u plato, bio je povezan sa Valjevom, Čačkom i Užičkom Požegom. Tu je Mihailović uspostavio „Gorski štab broj 1“.¹¹⁰

Mihailović je 1941. ostao u Srbiji i to u kraju koji je smatrao potpuno sigurnim, odakle su se mobilisali njegovi borci, sa boračkim sastavom koje nije bilo lako spremno na pokrete van svog zavičaja. Ima pisaca koji navode da je šumadijski seljak vezan za svoje parče zemlje kao hrast u njegovom dvorištu koji je rastao sa dedom i pradedom. Iz njegovog sela mogli su ga samo topovi oterati, a iz Sumadije ni topovi. Ova nepokretnost izvirala je iz mentaliteta seljaka u Sumadiji i nije je bilo lako savladati.¹¹¹ Iz toga se opravdano izvode slabosti Mihailovića za veće vojne projekte, koji bi povlačili napuštanje svoga kraja. Četnici su čuvali sela od odmazdi, nastojeći da ne ubiju Nemca, ali su se zato četnici i ljotićevci međusobno obračunavali.

Za razliku od Tita, Mihailović nije imao revolucionarna svojstva. Nasuprot četničkom vođi, Tito se u jednom delu zapadne literature predstavlja kao profesionalni revolucionar, hladan, obuzet svojom ličnom misijom i šansom, bez razumevanja za posledice masovnih represalija. Ocenjuje se kao „trenirani moskovski revolucionar“.

Mihailović je smatrao da se zemlja nalazi u ratu koji se nastavlja. Nije priznavao da je vojska kapitulirala.¹¹² Polazio je od kontinuiteta svog otpora sa otporom Jugoslovenske vojske u kratkotrajnom aprilskom ratu, smatrao sebe legitimnim naslednikom otpora vojske; septem-

¹⁰¹) Isto, 200.

¹⁰⁸) Isto, 112.

¹⁰⁹) Isto, 81.

¹¹⁰) Z. Vučković, n.d., 75.

^m) Isto, 234.

¹¹²) Mihailović je upućivao oficire i podoficire u pojedine krajeve Srbije, s naređenjem da razvijaju tezu da vojska Kraljevine Jugoslavije postoji, da nije kapitulirala, da su na snazi date zakletve i da su oficiri kraljevi izaslanici - Zbornik NOR, tom XIV, 1, 13-14.

bra 1941. povezao se sa Jugoslovenskom vladom u izbeglištvu, koja ga je prihvatila i de facto priznala. Pošto vojska nije kapitulirala, pozivao je na izvršenje vojne obaveze u skladu sa vojnim zakonima u slučaju rata. Zakletva se polagala kralju i Otadžbini. Ostao je uprkos svim kolebanjima i prinudi okolnosti veran prvobitnoj ideji: da nema ustanka bez savezničke invazije, naglog sloma Nemačke, prodora „Rusa“ do Budimpešte i Britanaca do Sofije. Za vladajuće snage, čije je nacionalne i socijalne interese izražavao, dovoljno je bilo što je Jugoslavija za sobom imala 27. mart i aprilski rat. Pokret je mogao biti samo defanzivan, ograničeno gerilski, sa što manje žrtava i bez rizika. Nemci su se pokazali kao nenadmašna vojska u direktnoj konfrontaciji sa suparničkim armijama, ali i kao vojska koja se nije klonila masovnih i krvavih represija prema stanovništvu. Pogotovu u Srbiji, koja je bila na zubu Hitleru, poznatom po svojoj patološkoj mržnji Srba. U drugoj polovini avgusta 1941. Mihailović je izdao naredbu o formiranju četničkih odreda, sastavljenih od četa obveznika od 20-30 godina. Organizacija pokreta otpora prethodila je obrazovanju vojnih snaga (maj - avgust 1941). Zadatak ovih snaga je bio da preuzmu vlast od momenta opšteg ustanka. Papirnato gledano, Mihailovićev plan je bio idealan, ali nije vodio računa o nizu drugih okolnosti. Pre svega, da postoji i drugi antiokupatorski pokret pod vodstvom komunista, koji se oslanjao na izgrađenu tajnu organizaciju, razvijenu ideologiju i Kominterninu podršku, imajući za sobom takođe slobodarstvo 27. marta 1941, kada su se komunisti prvi put posle 1921. u Kraljevini polulegalizovali.

Na osnovu ratnih zakona, Mihailović je tražio odazivanje vojnih obveznika. Naređenjem iz avgusta 1941. predvideo je pored stvaranja četa mlađih godišta, i stalne čete od starijih godišta (30 do 40 godina). Prve jedinice imale su ulogu „krstarećih“ snaga, koje su imale da onemogućavaju pljačku i nasilje, sprečavajući istovremeno delovanje „razornih elemenata“, izbegavanjem sukoba sa okupatorom. Stalne čete trebalo je da preuzmu vlast u času raspadanja okupatorskog sistema. U varošima i varošicama, kao i većim selima, uspostavljani su komandanti mesta. Pominju se i sreski, okružni i oblasni komandanti. Pod nadležnošću sreskih komandanata nalazili su se sreski načelnici, žandarmerija i četničke čete, predsednici opština. Oni su smenjivali sve one koji bi se kompromitovali saradnjom s okupatorom ili pokazali labavost, a radili su u dogovoru sa komandantima četničkih odreda na njihovoj teritoriji.¹¹³⁾

Mihailović je naredbama postavljao i smenjivao četničke komandante u Srbiji i van nje. Oktobra 1941. postavio je za komandanta svih četničkih odreda u Crnoj Gori majora Đorđa Lašića, iako tada u njoj nije bilo organizovanih četničkih odreda. Istovremeno kada i Lašića, postavio je Pavia Đurišića, kapetana I klase za komandanta Limsko-san-

¹¹³⁾ Isto, 11-14.

džačkih četničkih odreda. Kapetan Đurišić se decembra 1941. sastao sa Mihailovićem u zapadnoj Srbiji. Vojvoda Ilija Trifunović (rođen u Topoli, učestvovao u balkanskim i prvom svetskom ratu) sklonio se posle kapitulacije blizu Kolašina, a u jesen 1941. otišao je u Split, gde je radio na organizaciji četničkih jedinica u Dalmaciji, delom u Hercegovini i zapadnoj Bosni. Predstavljao je ličnost koja je idejno ostvarivala saradnju četnika i Italijana u zapadnim delovima Jugoslavije do smrti, februara 1943. u Splitu.

Mihailović se jasno deklariseo kao antiokupatorski raspoložen, samim tim što se nije predao, najavljujući otpor. Antigermanski je orijentisan, što se vidi i iz njegovih instrukcija u kojima se o Nemcima (i Italijanima) govori kao o „vekovnim neprijateljima". U pitanju je i pokret antifašističke vokacije, iako se ovaj termin ne koristi, mada proizilazi iz činjenice da je jugoslovenska vlada prihvatila Atlantsku povelju i januara 1942. prišla Koaliciji Ujedinjenih naroda. Mihailović je od januara 1942. postao i ministar vojni u vladi Slobodana Jovanovića. Svestan je da u toj borbi nije usamljen, već da predstavlja deo savezničkih snaga SAD, Engleske, „Rusije", Kine i svih ostalih „demokratskih snaga". Vojska koju stvara u Jugoslaviji, sa „zagraničnim snagama" (misli se na kontigent na Bliskom istoku), uporište je za obnovu monarhije i nosilac antiokupatorske akcije čim nastupi odsudni trenutak. Kao i Cangajkašek zaslepljen je antikomunizmom, ali se kineski vođa Kuomitanga tajno, za razliku od Mihailovića, i pored sve mržnje prema komunistima, borio protiv japanskog agresora. Od razlaza s komunistima - partizanima nije smelo biti nikakve saradnje. Mihailović je u tom smislu izričit, jednako kao što su komunisti stajali na stanovištu, 14. decembra u instrukciji PK KPJ za Srbiju, da paralelno ne mogu postojati dva pokreta otpora. Komunisti se bore protiv dinastije i za ostvarenje socijalne revolucije, dok su četnici „samo vojnici i borci za Kralja, Otadžbinu i slobodan narod".

Mihailoviću je, očigledno, smetalo što se partizanske snage nisu pozivale na kralja i Otadžbinu, što su bile organizovane na „političkoj osnovi", imale svoje štabove i komandante, obrazovale svoje organe vlasti. U uslovima sporazuma komandanta četničkih odreda Čačak, od 6. novembra 1941, traženo je da se partizanski odredi preformiraju i uliju u postojeće vojno-četničke odrede, stanu pod komandu Mihailovića, skinu znakove koji nemaju obeležja Jugoslovenske vojske, a u vojničke redove uđu sa činom koji su imali u vojsci. „Pošto je naša država monarhija, to svaki mora da prizna Nj. V. Kralja i da se za njega i otadžbinu bori protiv okupatora. Svaki ko protiv ovoga bude radio, kratkim putem biće suđen"... „Mi smo svi podanici Kraljevine Jugoslavije i Kralja Petra II. U našoj državi može da postoji samo jedna vojska okupljena oko onih delova vojske, koji se nisu predali okupatoru..." Komandant četničkih odreda Čačak je 6. novembra 1941. odgovornost za bratoubilački rat stavljao na ona lica „koja hoće da

podvoje ljude i da stvore novu vojsku koja nije priznata našim zakonima".^{114'}

Spoljne četničke oznake sastojale su se od starog četničkog amblema - lobanje s ukrštenim kostima, kokarde vojske Kraljevine Jugoslavije ili inicijala kralja Petra II. Oznake su poticale iz četničke tradicije i bile ukorenjene u svesti seljaštva i građana. Ujedinjavajuća deviza je bila „Za kralja i Otadžbinu”.^{115'}

Mihailovićevo četnici u početku su razlikovali „crvene četnike” (partizane) od svojih jedinica, kao i „crne četnike”, odnosno jedinice Koste Pećanca. Major Boško Todorović razlikuje, pored pomenutih, još i četničke odrede „redovne Jugoslovenske vojske Kraljevine Jugoslavije” i „srpske dobrovoljačke četničke jedinice,„ („četnike”). Dok vojni četnici nisu smeli sarađivati s neprijateljem, dotle su četnici mogli primenjivati taktiku koja je mogla biti korisna za spasavanje naroda od uništenja. Ovo razlikovanje u početku govori o postojanju različitih formacija, posebnih ciljeva, drukčijih komandi, ali i o razaznavanju njihovih posebnih uloga sa stanovišta situacije u kojoj se nalazio srpski narod.^{116'}

Mihailović se razilazio sa četnicima Koste Pećanca, sukobljavao sa snagama srpskog fašizma koje su oličavali ljotićevci (dobrovoljci), a povremeno imao i sukobe sa Srpskom državnom stražom Milana Nedića.

Košta Milovanović Pećanac je juna 1941. imao deset odreda koji nisu smeli da napadaju okupatora, braneći granicu od „arnautluka” na jugu Srbije. Posle avgustovske kapitulacije na Bukulji, Pećanac se preselio u Beograd i odatle jedno vreme komandovao borbom protiv ustanika. Krajem decembra 1941. imao je oko 6.500 ljudi, obuhvaćenih u 35 oružanih jedinica. Aprila 1942. njegove vojne snage cenile su se na oko 8.500 ljudi. Krajem 1942. četnici Pećanca prestali su da postoje kao posebne jedinice. Mihailović je otpisivao Pećanca kao saradnika neprijatelja, čoveka koji je kompromitovao četnički pokret. Ograđivanjem od Pećanca Mihailović je spasavao čast svojih jedinica kao antiokupatorskih.

Mihailović je velik značaj pridavao Bosni sa stanovišta „Srpstva”, jednako kao i Nedić. No, Mihailović je dosta lakomisleno očekivao da se Bosna septembra 1941. oslobodi ustaša, njihovim zbacivanjem sa vlasti, slično Nediću koji je računao da će srpske srezove Bosne dobiti na osnovu nemačke saglasnosti. Mihailović je rano počeo upućivati svoje oficire u istočnu Bosnu (majora Jezdimira Dangića, kapetana Sergija Mihajlovića, majora Boška Todorovića i druge). Kao da se nije shvatalo da nema promena granica u korist srpskih snaga, pa bile one i vazalne, poput Nedićevih, sve dok Treći rajh smatra NDH svojim glavnim saveznikom u tom delu Balkana.^{117'} Za Mihailovića je akcija

¹¹⁴⁾ Isto, 66-68.

^{n5"} J. Tomasevich, n.d., 166.

^{1 *} Zbornik NOR, tom XIV, 1, 15-19.

^{1 ' '} B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 183.

u Bosni i Hrvatskoj bila shvatana kao „samoodbrana“, to jest davanje podrške ugroženim Srbima i „dirigovanje“ tom borbom. Međutim, težište njegove akcije ostalo je u Srbiji, što se vidi i po centru koji je uspostavio na Ravnoj gori, umesto u planinama Bosne gde je kod Doboja doživeo vojni slom sa svojom armijom. Pojava partizanskih snaga u Srbiji i usvojena strategija zadržali su Mihailovića na obroncima Suvobora. Mada je jednu godinu proveo u Crnoj Gori, a polovinom 1942. sa svojim komandantima boravio južno od Avtovca u kuli Zimonjića, Draža Mihailović je ipak bio teritorijalno umrtvljen i usko lokalizovan. Nema njegovih pokreta ni prema jugu niti prema istoku Srbije.

Od kraja avgusta 1941. uspostavljali su se prvi dodiri između partizana i četnika. Već 25. avgusta 1941. bio je sačinjen sporazum komandanta Podrinjskog NOPO i komandanta Cerskog četničkog odreda kapetana Dragoslava Račića o zajedničkim borbama. Neprijateljski stav prema okupatoru zauzeli su krajem avgusta na Loznici potpukovnik Veselin Misita; aktivni su vojno-četnički odredi popa Vlade Zečevića i poručnika Ratka Martinovića u valjevskom kraju. Partizansko-četnički operativni štab za napad na Kraljevo sačinjavali su sa partizanske strane - Ratko Mitrović i Momčilo-Mole Radosavljević, a sa četničke - major Radoslav Đurić i kapetan Jovan Deroko.

Obrazovanje novih organa posebno je ozlojeđivalo četnike koji su smatrali da mesto starih organa vlasti ne treba stvarati nove.

Mihailović je u Struganiku (19. septembra) govorio o lojalnosti, da neće napadati partizane, ali naglašavajući da još nije vreme za borbu. Ulaženje četnika u borbu bilo je vezano za otklanjanje opasnosti da partizani svojom aktivnošću steknu prednost, a koju im snage koje su se izdavale za „legalne“ nisu htele dopustiti. Suparničke snage su im bile tuđe i ideološki nesrodne. One su remetile celu početnu strategiju, a na drugoj strani pokretale, po svojoj prirodi, socijalno pitanje koje je moralo ostati zamrznuto za vreme rata. Kada su već ušli u borbu, onda je jesenji ustanak bio izraz delovanja dva pokreta bez uzajamnog poverenja. Mihailovićevi oficiri bili su u očima naroda kompromitovani aprilskim ratom i nisu smeli dozvoliti lukzus borbene apstinencije ako su uopšte želeli da održe moralni i politički ugled.

Četnici su, kao i kraljevska vlada u izbeglištvu, strahovali da se u uslovima okupacije ne jave socijalni nemiri, prevratničke težnje, nove društvene snage koje bi mogle da iskoriste rat za promenu društvenog sistema, pogotovu u vremenu kada je najveći broj aktivnih i rezervnih oficira čamio u zarobljeništvu. No, postoji i drugi pogled o ratnim zarobljenicima: da su oni boravkom u logorima bili pošteđeni i sačuvani uticaja sa strane, podvajanja, učešća u mogućim nemirima u zemlji.

Mihailovićeve pozicija je bila legitimna, pogotovu od časa kada je Dušan Simović preko Radio-Londona 15. novembra 1941. promovisao Mihailovića za komandanta „svih jugoslovenskih oružanih snaga u zemlji“. Mihailović je uspostavio „komandu jugoslovenske vojne sile

na okupiranoj teritorije Kraljevine Jugoslavije", izdajući 16. novembra 1941. Proglas Srbima, Hrvatima i Slovencima, kojim je stavljao do znanja da gd je kralj, na predlog „slobodne jugoslovenske vlade u Londonu", imenovao za Komandanta celokupne jugoslovenske vojne sile na okupiranoj teritoriji Jugoslavije. Time su svi naoružani pokreti u celoj državi bili stavljeni pod njegovu komandu i podređeni starešinama koje će on naimenovati. Jugoslavija nije više imala samo svog kralja i vladu sa simboličnim kontingentom vojske u inostranstvu već „i slobodnu državnu teritoriju sa slobodnim građanima".^{118'}

Preko Mihailovića obnovljeni su moć i uticaj srpske politike, koja je sada u zemlji mogla da računa na svoju oružanu silu i podizanje ugleda Jugoslavije delatnošću pokreta otpora koji se suprotstavlja Osovinu. Cilj je bio osloboditi Otadžbinu, „povratiti čast našim zastavama" i poneti ih na krajnje granice Jugoslavije. Pri tom je trebalo sačuvati i društveni poredak. Borba protiv Nemaca mogla je biti uspešna samo ujedinjenim snagama, organizovana i vođena sa jednog mesta. Mihailović je pojedinačne akcije označavao kao „lakomisleno prolivanje dragocene krvi naroda koji već krvavi iz bezbroj rana. Sloga, jedinstvo i disciplina su danas najviša narodna dužnost i preduslov svake pobeđe". „Pojedinačni borbeni pokreti" pozvani su da se priključe „narodnoj vojsci". Mihailović je tražio od oficira, podoficira, vojnika i rodoljuba da se odazovu „kriku Otadžbine" i svim sredstvima potpomognu borbu i spremaju za „dan Vaskrsenja".^{119'}

Mihailović je u ime pošteđene srpskog naroda, promašenom strategijom oduzeo tom istom narodu mnogo više u budućnosti, a da nije uspeo da spreči ustaški genocid, žrtve u Srbiji, pa i žrtve građanskog rata koji je izbio. „Istrošio" je, sa emigrantskom vladom i njenim srpskim jezgrom, moralni i politički kapital 27. marta i poziciju neprijatelja Osovine iz vremena kada je Velikoj Britaniji bilo nakritičnije. Mihailovićeva strategija omogućila je da se kolaboracija četnika kao hipoteka prebaci na leđa srpskog naroda i narednih decenija sve do našeg vremena. Ličnost Mihailovića, bez obzira na sve njegove ljudske odlike, kako ga crtaju savremenici i saradnici (optimist, umerenost, ljubav prema Srbiji, mirnoća u dodiru s ljudima itd.) nije bila na nivou istorijskih potreba. Očigledno je da bi, bez obzira na mnoge prednosti koje je Tito imao u odnosu na Mihailovića - kakve su predviđanje događaja, snažna međunarodna tačka potpore, boljševizirani partijski aparat, odlučnost da ostvari ulogu revolucionarnog vođe, neograničena disciplina partijskih kadrova na bazi centralističkog načina rukovođenja, kritički pristup prema prošlosti, uspešno iskorišćavanje slepog antikomunizma Mihailovića, celovita ideologija, prodorna propaganda - ni njegovi izgledi na početku nisu bili mali, ako ne i veći. U pitanju je bio pokret sa prevagom profesionalnih oficira, oslonjen na legitimitet i borbenost srpske ustaničke mase. Ali, Mihailović nije prihvatio

Zbornik NOR, tom XIV, 1, 76-78.

u9) Isto, 77.

ofanzivnu strategiju, pokretljivost jedinica, pomeranje sedišta Vrhovne komande umesto „ukopanosti“ na Ravnoj gori, ukoliko izuzmemo period generalovog boravka u Crnoj Gori i Hercegovini; pre svega, prihvatanje 1941. godine progonjenih Srba koje su ustaše zlikovački uništavali u ime NDH kao katoličke države na Balkanu u „poretku nove Evrope“; dinamičniju vojnu organizaciju koja bi razbila njenu teritorijalnu strukturu, diplomatski smisao u odnosima sa saveznicima, korišćenje „ruskog faktora“ radi pariranja narodnooslobodilačkom pokretu, itd.

Četnički pokret je nasuprot sebi imao snažni, mladi, dobro organizovani i vođeni suparnički pokret, kome je bio nedorastao, vojnički, personalno i diplomatsko-politički, iako je od njega 1941. objektivno bio ili mogao biti daleko jači, da su ga vodili ljudi koji bi znali da spoje patriotsku dimenziju i nacionalnu ideologiju sa antifašizmom. Čak i da se uzme da je oseka borbi na tlu uže Srbije bila nužna u jesen 1941. zbog egzistencijalnog spasa srpskog naroda posle strahovitih masakra u Podrinju, Kragujevcu i Kraljevu, nemačka vojna sila 1943. nije bila snaga Vermahta iz 1941. godine, kada je niko nije mogao zaustaviti sem Crvena armija pod Moskvom u zimu 1941. godine. Borba Mihailovića na tlu NDH ne bi mogla izazivati reakcije saveznika, jer je ova Pavelićeva okupatorsko-klerikalna tvorevina bila u ratu sa antifašističkim savezom SSSR-a, SAD i Velike Britanije. Komunisti su antitezom nacionalističkim politikama - usmeravanjem borbe protiv okupatora dobili na svoju stranu snage koje su potencijalno pripadale četnicima, a na drugoj strani sprečili da se oslobodilački rat ne pretvori u strahoviti rat Srba i Hrvata do istrebljenja.

Za razliku od Mihailovića, Josip Broz se po izlasku iz Beograda na slobodnoj teritoriji pojavljuje pod nadimkom Tito, bez navođenja imena i prezimena. U zimu 1942. Kominternu je kritikovala KPJ što se Vrhovni štab koji je Tito simbolisao pojavljuje kao bezličan. Titovo ime i prezime nije bilo poznato ni partijskom članstvu, a kamoli širim narodnim slojevima. Prilikom razgovora Tita i Mihailovića u Struganiku, Mihailović je bio mišljenja da je u pitanju Rus. Dragiša Vasić, koji je prisustvovao razgovoru između Draže Mihailovića i Tita u Brajićima, smatra da je Tito krio svoje pravo ime da ne bi izazvao neprijateljstvo Srba koji su u Hrvatima gledali srpske krvnike zbog genocida u NDH. Po Dragiši Vasiću, Titov naglasak je bio više ruski nego hrvatski, iz čega je izvlačio zaključak da je on morao duže vremena provesti u SSSR-u. Kvislinška i nemačka propaganda širile su jedno vreme glasine da se na čelu partizanskih odreda nalazi Vladimir Lebedev, savetnik poslanstva SSSR-a u Beogradu. Tita je, prilikom izlaska na slobodnu teritoriju iz Beograda, polovinom septembra 1941, Aleksandar Ranković opomenuo da pred seljacima ne pokazuje da poznaje taj kraj, kako ne bi izazvao sumnje da se borio na neprijateljskoj strani u prvom svetskom ratu. Znači, takvo podozrenje moglo je postojati i na strani njegovih najbližih saradnika, naravno nezavisno od naglasaka. Međutim,

oznaka „Tito“ bila je izraz i predratne konspiracije, jer ni partijski sastav nije znao ko se nalazi na čelu Partije. U Crnoj Gori jedno vreme se govorilo da je na čelu Moša Pijade, a među interniranim u Italiji, naročito Crnogorcima, da je možda u pitanju i Milovan Đilas. Poznato je da bosanski partijski funkcioner Uglieša Danilović nije znao ko je generalni sekretar sa kojim se sastajao.¹²⁰⁾ Tito je Kominterni objašnjavao svoju anonimnost time da čuva integritet svoje porodice u Zagrebu, ali to objašnjenje ne deluje ubedljivo. U emigraciji je za partizanskog vođu smatran ruski emigrant Fjodor Mahin.¹²¹⁾

U prvoj, ustaničkoj fazi odredi su bili organizovani na teritorijalnom principu, ali su rano zapažene slabosti takve vojne organizacije. Zbog prikovanosti odreda za određene teritorije, oni su ostajali nepovezani i lišeni snažnije borbene moći, bez pokretljivosti i širih manevarskih mogućnosti. Prelomnu fazu u organizovanju vojske obeležilo je jugoslovensko savetovanje rukovodilaca narodnooslobodilačkih snaga u Stolicama 26-27. septembra 1941. godine, na kome je rešeno pitanje vojne strukture i organizacije, sistema komandovanja, načina mobilizacije; utvrđeni su jedinstveni nazivi vojnih i političkih organizacija, oznake u oružanoj sili naroda i pozdrav. Glavni štab je pretvoren u Vrhovni štab NOPOJ i odlučeno je da se u zemljama i pokrajinama Jugoslavije organizuju glavni štabovi kao rukovodstva partizanskih snaga. Četa (80-100 boraca) je trebalo da postane osnovna jedinica; tri do četiri čete činile su bataljon, a dva do četiri bataljona partizanski odred kao najveću partizansku jedinicu. Na savetovanju je zaključeno da se mogu formirati i veće vojne formacije, sastavljene od više odreda. Jedinstvenoj vojnoj organizaciji doprinosili su formulisanje jedinstvene partizanske zakletve, utvrđivanje partizanskog pozdrava, organizacija sanitetske službe, ishrane, vojne discipline.¹²²⁾

Savetovanju u Stolicama prethodilo je savetovanje koje je organizovao Glavni štab NOP odreda Srbije u Dulenima, 16. septembra 1941, za komandante i komesare partizanskih odreda zapadne Srbije, Šumadije i Pomoravlja. Kao i mnogi događaji na tlu Srbije 1941, kojima je pre ili kasnije pečat davao Politbiro CK KPJ sa Josipom Brozom Titom, tako se i ovo savetovanje našlo u senci savetovanja u Stolicama, iako je ono anticipiralo i uopštilo iskustva dotadašnje borbe, koja će se uobličiti deset dana kasnije u Stolicama, na jugoslovenskom skupu. Savetovanje u Dulenima bilo je u funkciji pokrenute inicijative da se održi jugoslovensko savetovanje. Prisustvovali su svi članovi Glavnog štaba, pet komandanata odreda: 1. i 2. šumadijskog, kragujevačkog, kraljevačkog i čačanskog NOP odreda, dva komesara - užičkog i kragujevačkog odreda, komandiri beličke i paraćinske čete pomoravskog NOP odreda, sekretar OK KPJ za Kragujevac i instruktor PK

¹²⁰⁾ U. Danilović, Sjećanja, II, priredio Z. Antić, Beograd, 1987.

¹²¹⁾ Mahin je bio član KPJ od 1939. godine.

¹²²⁾ Bilten Vrhovnog štaba NOPOJ, br. 7 i 8.

KPJ za Srbiju.¹²³ Sprečeni su da učestvuju predstavnici posavskog, kosmajskog, požarevačkog, podrinskog i valjevskog NOP odreda. Koča Popović nije učestvovao na savetovanju jer su Nemci već pokrenuli ofanzivu na Mačvu. Komandantu Valjevskog NOP odreda Zdravku Jovanoviću saopšteno je da ostane sa odredom, jer je pretila opasnost da Nemci iz Mačve i Posavine produže napad u pravcu Valjeva. Savetovanje je pripremano u velikoj konspiraciji i za njega je znao samo sekretar Okružnog komiteta Kragujevca Mijalko Todorović.¹²⁴

Na samom savetovanju je zaključeno da partizanski odredi moraju prerasti u krupnije i čvršće vojne jedinice, povećati manevarsku sposobnost i osposobiti se za sadejstvo i na teritorijama drugih partizanskih odreda. Usled priliva novih boraca bila je prevaziđena i početna četna struktura partizanskih odreda, što je značilo da treba formirati bataljone. Krupnije akcije morale su se izvoditi saradnjom više partizanskih odreda. Jedno od ključnih pitanja je bilo na koji način najbrže sprovesti Titovu ideju o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji.

Stvaranjem oružane sile u vidu partizanskih odreda i organa vlasti - narodnooslobodilačkih odbora (NOO) od jula 1941, komunisti su ispoljavali težnju za iskorišćavanjem narodnooslobodilačke borbe za društveni prevrat, nezavisno od svih kvalifikacija ovih odbora kao privremenih, neophodnih organa borbe protiv okupatora, organa naroda a ne komunističke partije. Njihovo osnivanje sukobljavalo je komuniste sa Kominternom, koja je suspendovala sve socijalne promene dok traje rat, a na drugoj strani sa četnicima koji su u njihovom stvaranju videli nameru da se odstrani „legalni poredak“ i prigrabi vlast za račun tuđinske sile (SSSR-a). Delujući mimo direktive Kominterne, jugoslovenski komunisti su pokazivali određenu meru samostalnosti, ali su na drugoj strani isključivali modus vivendi sa drugom antiokupatorskom strujom u srpskom narodu. Za četnike su narodnooslobodilački odbori bili organi vlasti kojima se zamenjuju i ruše stari organi vlasti, a time od samog početka dovodi u pitanje unutrašnji kontinuitet Kraljevine Jugoslavije. NOO su na slobodnoj teritoriji faktički oduzimali vlast institucijama vlasti Kraljevine i vlasti uspostavljenoj i podržavanoj od strane okupatora, a na okupiranoj teritoriji ilegalni narodnooslobodilački odbori paralelno su delovali sa organima okupatorske vlasti. Stvaranjem narodnooslobodilačkih odbora došlo je do paralelizma tri vlasti na teritoriji Srbije i Jugoslavije: narodnooslobodilačkog pokreta,

¹²³) Savetovanju su prisustvovali: Sreten Žujović, komandant Glavnog štaba, Rodoljub Čolaković, Filip Kljajić, Nikola Grulović, članovi Štaba, te Mijalko Todorović, sekretar OK KPJ za Kragujevac, Milan Blagojević, komandant 1. Šumadijskog NOP odreda, Radisav Raja Nedeljković, komandant Kragujevačkog NOP odreda, Pavle Jakšić, komandant Kraljevačkog NOP odreda, Vladimir Dedijer (na savetovanju postavljen za komesara Kragujevačkog NOP odreda), Svetislav Stefanović, instruktor KP za Srbiju pri Okružnom komitetu KPJ za Kragujevac, Momčilo Radosavljević Mole, komandant Čačanskog NOP odreda, Milinko Kušić, politički komesar Užičkog NOP odreda, Andra Đorđević, komandant Drugog Šumadijskog NOP odreda, Ljubiša Urošević, komandir Biličke čete Pomoravskog NOP odreda.

¹²⁴) Savetovanje u Dulenu 1941, Kragujevac, 1988, 34-35.

¹²⁵> Isto, 6-7.

starog centra vlasti u emigraciji, čije je interese izražavao pokret Mihailovića, te okupatorske i kolaboracionističke. Imenovanjem narodnooslobodilačkog odbora u Kolašinu, 19. jula 1941, izborom Narodnog odbora oslobođenja sreza beranskog, 21. jula, te Sreskog NO odbora u Andrijevići, istog dana, stvarala se nova vlast ukidanjem stare. Dekret kojim se osniva sreski odbor u Krupnju nakon oslobođenja varoši septembra 1941. izričit je u stavu da se stara vlast ukida. ' Sreski odbor u Beranama stvara se nasuprot volji predstavnika Kraljevine Jugoslavije, koji su smatrali da nema potrebe za novim organom vlasti kada postoji sresko načelstvo.¹²⁷' Prvi „narodni komiteti” stvoreni su u Srbiji još krajem jula 1941. godine. Na tlu Užičke republike izgradiće se mreža narodnooslobodilačkih odbora: u Krupnju, Cajetini, Kosjeriću, Arilju, Bajinoj Basti, Užicu, Čačku. Gradski narodnooslobodilački odbor u Užicu izabran je 7. oktobra 1941. godine. Njegov program bio je sadržan u tri reči: „Sloboda, hieb, ogrev”. Početkom oktobra u Valjevu je konstituisan Okružni narodnooslobodilački odbor, iako grad nije bio oslobođen. Narodnooslobodilački odbori stvaraju se u Mačvi, oko Beograda, u Šumadiji, Pomoravlju. Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju imenovan je 17. novembra 1941, s Dragojlom Dudićem kao predsednikom i Petrom Stambolićem kao sekretarom.¹²⁸

Oslobođena teritorija istočne Srbije posle „Užičke republike” bila je najveća slobodna teritorija u Srbiji. Obuhvatala je prostor u slivovima Peka, Mlave, Porečke reke, delova Podunavlja i Pomoravlja sa Resavom. Početkom septembra 1941. u Salašu je imenovan Narodnooslobodilački odred za krajinski (salaški) srez.¹

Na slobodnu teritoriju zapadne Srbije stizali su kadrovi iz Beograda i drugih gradova. Josip Broz je polovinom oktobra zatražio da se preko Posavskog odreda organizuje prebacivanje partijskih i kadrova SKOJ-a u unutrašnjost Srbije, naročito onih koji su bili kompromitovani. U Beogradu je trebalo da ostane Mesni komitet, sastavljen od nekompromitovanih kadrova.¹³⁰

Nesigurna partizansko-četnička saradnja, zasnovana od prvog dana na nepoverenju, sve se više izrođavala u niz incidentalnih situacija i sukoba, koji su postajali skoro svakodnevna pojava. Izbijali su prilikom posedanja pojedinih mesta, načina mobilizacije, simbola i amblema, podele plena, dodeljivanje pušaka i municije iz užičke fabrike oružja, četničke zaštite saradnika okupatora (pripadnika formacija Nedića, Pećanca, Ljotića), zatvaranja istaknutih boraca jedne ili druge strane, sukobljavanja partizanskih i četničkih jedinica (oko Kosjerića, Požege,

¹²⁶) D. Dudić, Dnevnik 1941, Beograd, 1945, 136.

¹²⁷) Istorijski arhiv SR Crne Gore, Titograd, br. 7743-VIII, 1-5 (41), Zapisnik skupštine delegata za izbor odbora održane 21. jula 1941 - U okviru Vojno-sudske sekcije kopiranje sovjetski organ bezbednosti (ČEKA), ali su preovlađivale jugoslovenske oznake (trobojka itd.).

¹²⁸) Tito ga naziva „Centralni odbor za čitavu oslobođenu teritoriju” - Vrhovni štab NOPOJ (Tito), br. 136 - Štabu Komande Južnog fronta, muzej Titovo Užice.

¹²⁹) J. Marjanović, n.d., 159.

¹³⁰) Zbornik NOR, tom I, knj. 20, dok 25.

Arilja, Ivanjice). Mihailović je lično vodio napad jedne svoje jedinice na partizane u selu Planinici krajem avgusta 1941. godine.^{131'} Zarobljene partizane četnici su predavali Nemcima (kod Mionice, u selu Sitarice itd.). U Slovcu je četničkom vojvodi Jovanu Škavoviću Škavi predato 365 zarobljenih partizana sabranih na Ravnoj gori, s tim što ih je on izručio Nemcima, koji su ih streljali na Krušiku, u Valjevu, 27. novembra 1941. godine.^{132'}

Kako se ustanak u septembru širio, ugrožavao saobraćaj, sve više se osećao i u prigraničnom predelu NDH, u Mačvi i Podrinju, nadomak Sremu, nemački vojni faktori nisu oklevali. Vrhovna komanda Vermahta udovoljila je zahtevu feldmaršala Lista 14. septembra 1941. godine, donoseći odluku da se iz Francuske u Srbiju uputi 342. divizija. S ojačanim 125. pešadijskim pukom, dopremljenim iz Grčke, 342. divizija trebalo je da očisti luk Sava - Drina, gde se, po Nemcima, nalazilo najjače ustaničko žarište. To nemačko shvatanje delio je i ustaški „vojskovođa“, maršal Slavko Kvaternik.^{133'}

Srbi su ponovo ozlojedili Hitlera pokretanjem ustanka i stvaranjem najveće i jedine slobodne teritorije u okupiranoj Evropi. Naredba za ugušenje ustanka potekla je sa najvišeg mesta Trećeg rajha. Izričit zahtev za ugušenje ustanka Hitler je dao 16. septembra 1941, a jedinstvena komanda poverena je komandantu 18. armijskog korpusa, generalu Francu Bemeu. Borbe su se vodile na terenima na kojima su vođene i najteže i najslavnije bitke u prvom svetskom ratu. Sam napad na ustanike iz Srema zasnivao se na iskustvu iz prvog svetskog rata. Na granici prema Drini postavljena je jedna nemačka posadna divizija iz NDH i ustaše, a na Savi mađarska ratna rečna flotila.

Napad 342. divizije započeo je 28. septembra 1941. godine. Nemačkim jedinicama pružen je jednomesečni otpor. Dovlačenje operativnih divizija sa drugih okupiranih teritorija (Francuske i Grčke) ili drugih frontova (Istočnog) bilo je neophodno za savlađivanje ustanka. U okupiranoj Evropi onog vremena jedinstvene su pojave angažovanja tolike vojne sile, po naređenjima najviših državnih i vojnih instanci, kao u Crnoj Gori za ugušivanje 13-julskog ustanka i u Srbiji za slamanje tzv. Užičke republike u jesen 1941. godine. U završnim borbama krajem oktobra 1941, na prostoru Jagodina - Kruševac - Paraćin počelo je iskrcavanje druge - 113. pešadijske divizije, dovedene sa Istočnog fronta. Nemačka protivustanička akcija septembra - novembra 1941. u zapadnoj Srbiji i Sumadiji praticala je u znaku primenjivanja masovnih represalija protiv stanovništva slobodne teritorije. Nemačke vojne jedinice imale su karakter kaznenih ekspedicija. Tog oktobra izgledalo je da su Nemci odlučili da zatru srpski narod. Pretilo se da će se Nemci povući iz Beograda i onda ga uništiti bombardovanjem iz vazduha i

¹³¹⁾ V. Glišić, n.d., 113.

¹³²⁾ Isto, 207.
¹³³⁾ Zbornik NOR, tom XIV, 2, 1.016; B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 235.

artiljerije. Iznurene jedinice odbrane, pri tom istrošene u nametnutom građanskom ratu, našle su se krajem novembra pred poslednjim nemačkim udarom.

Ustanak na jugu Srbije je kasnio, dobrim delom zbog uticaja četnika Koste Pećanca. Sama oblast imala je dvojaki strateški značaj za okupatora: saobraćajnice, koja je povezivala Beograd sa Solunom, demarkacione linije i blizine bugarske granice. Najjača ustanička baza u dolini Toplice nalazila se na Pasjači, Malom Jastrepcu i Vidojevici. Prokuplje, je privremeno oslobođeno 9. oktobra, a novembra iste godine Lebane, Lece i Medveđe, čime se već zaokruživala slobodna teritorija, sa težnjom da se širi prema Vranju i Kruševcu. Sukob topličkih partizana sa četnicima na Pasjači novembra 1941. označio je konačan razlaz ove dve struje. Sukob u zapadnoj Srbiji nije mogao da ne izazove razlaz i u drugim krajevima Srbije. Na levoj strani Južne Morave došlo je do masovnog ustanka krajem 1941. godine. Dok je ustanak u zapadnoj Srbiji bio razbijen, na jugu je tek buknuo. Jug Srbije nastavio je partizansku borbu, obezbeđujući njen kontinuitet sve do 1943-1944. godine i konačnog oslobođenja Srbije. Dejstva Topličkog, Rasinskog i Jablaničkog odreda su objedinjena. Kukavički partizanski odred krajem 1941. brojao je oko 400 boraca. Jablanički odred povezivao je prostor između Kukavičkog i Topličkog odreda sa bazom na planini Radan. Vranjski partizanski odred nastojao je da utiče na širenje ustanka u Makedoniji, ali je rano razbijen od bugarskih snaga. Stvorena je slobodna teritorija, koja će se u uslovima partizanskog ratovanja odreda na jugu sa Bugarima, četnicima i Nedićevom žandarmerijom manje-više održavati kao trajna, sa ovim ili onim sužavanjima ili proširivanjima. Na desnoj obali Južne Morave bili su oslobođeni regioni Zaplanja, Babičke gore i Kruševice, a na levoj obali čitav prostor od Jastrepcu do Kukavice, sa uporištima na Jastrepcu, Pasjači, Radanu i Kukavići. U tom prostoru delovalo je pet partizanskih odreda, usmerenih na saobraćajnice u dolinama Morave, Nišave i Toplice. Partija je imala preovlađujući uticaj na razvoj borbe, na političku liniju i sastav rukovodećih kadrova. Pod udar je došao ugledni prvoborac Ratko Pavlović, prihvaćen od naroda, ličnost koja je stekla veliki autoritet, upozoravajući na njegove ranije „greške - frakcionaštvo, intelektualštinu i nedovoljnu povezanost s Partijom”, ¹³⁴¹ što je u sektarističkoj organizaciji KPJ bilo ravno smrtnoj presudi.

Između zapadne Srbije i Šumadije i oblasti na istoku i jugu Srbije nije došlo do saradnje i usaglašenosti operacija avgusta i septembra

¹³⁴¹ D. Petrović piše o „političkim grupicama”, u gradovima istočne Srbije, pretežno sastavljenim od mladih intelektualaca, koji su bili nezadovoljni politikom Kominterne i sovjetskog rukovodstva. Iznad svega su isticali ideju svetske revolucije. Nezadovoljstvo je jačalo sa zaključenjem sovjetsko-nemačkog pakta 1939. godine. Komunisti su radili na izolaciji trockističkih kružoka. U jednoj od prvih akcija Boljevačkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda uhvaćen je najpoznatiji „trockist” u Zaječaru (inače student iz Crne Gore), Vasa Pejović. U Biltenu Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije od 18. septembra 1941. o njemu se govori kao „poznatom trockističkom banditu i špijnu policijskom kojemu će suditi tribunal”. - D. Petrović, Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941-1944, Beograd, 1983, 64-65.

1941. godine, a ni kasnije. Ustanak na istoku Srbije razvijao se u oblasti strateški više nego značajnoj za Nemce zbog imperativa zaštite dunavskog puta i eksploatacije bakra u Boru. U boljevačkom srezu djelovao je Boljevački odred, a u knjaževačkom kraju Zaglavsko-timočki odred. Između Timoka i Deli-Jovana nalazio se prostor delovanja Krajinskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. U predelu Zvižda, Kučaja i Majdanpeka delovali su partizanski odredi: Ujevački, Majdanpečki, Zviški NOP i Krajinski NOP. Na tom području javili su se i četnički odredi, sa kojima su partizanske snage sarađivale na osnovu prethodno postignutog sporazuma. Četnici su sa partizanima učestvovali u zauzimanju Velikog Gradišta 20. septembra 1941. godine. Napadom partizana na četnike, zbog kršenja dogovora, jedno vreme je potisnut četnički uticaj u Poreču, Zviždu i Krajini. Ujevački četnički odred nastavio je sa svojim aktivnostima u gornjem Peku, Poreču, Zviždu i Braničevu, ulazeći u sukobe sa Nemcima i Pećančevim četnicima. Četničke snage u Gornjaku podržavale su Dražu Mihailovića.¹³⁵⁾

Za vreme ustaničke plime na istoku Srbije stvorena je slobodna teritorija, sa centrom u Kučevu i Majdanpeku, u slivovima Peka, Mlave, Porečke reke, delova Podunavlja i Pomoravlja sa Resavom. Na teritoriji aleksinačkog, ražanjskog, sokobanjskog, svrljiškog i dela niškog sreza djelovao je avgusta i u prvoj polovini septembra 1941. Ozrenski NOP odred, iz kojega je nastao Svrljiški odred, kasnije nazvan Nišavski partizanski odred.³⁶⁾

Ustanak na istoku Srbije imao je neke osobenosti koje ga razlikuju od ustanka u zapadnoj Srbiji. Izbio je, prvo, nešto kasnije nego u zapadnoj Srbiji; drugo, sporije se razvijao, u poređenju sa prostorom između Drine i Morave, i treće, ustanički talas je presečen oštrom okupatorskom protivakcijom da se osigura plovidba Dunavom i nesmetan rad u Borskom rudniku. Na narod je porazno delovalo razbijanje Ozrenskog NOP odreda u sukobu sa Nedićevom žandarmerijom 27. novembra 1941. godine. Ostaci razbijenih odreda bili su prepušteni sami sebi pred nastupajuću zimu, izloženi stalnim progonima kolaboracionističkih snaga. Pod pritiskom Nemaca i njihovih saradnika, partizanske snage su krajem oktobra 1941. u istočnoj Srbiji svedene na Knjaževačko-boljevački odred. Sa uporištem u Gornjaku, produžile su da se održavaju Mihailovićeve četničke snage. Za Mihailovića je ova oblast imala poseban značaj zbog blizine bugarske granice. Četnički vođa je celu Srbiju pokrio svojim oficirima i komandnim centrima. Mihailović je već avgusta 1941. ustanovio funkciju komandanta istočne Srbije, za koju je imenovao majora Velimira Piletića, a za načelnika štaba kapetana I klase Sinišu Ocofoljića Pazarca.¹³⁷⁾

¹³⁵⁾ Isto, 77.

¹³⁶⁾ Isto, 80-1.

¹³⁷⁾ Major Velimir Piletić je organizator četničkog pokreta u Homolju, a od 1941. komandant Krajinskog četničkog korpusa. Siniša Ocofoljić (pojavljuje se u dokumentima kao Siniša Pazarac), kapetan I klase, od 1942. komandant Mlavskog četničkog korpusa - Zbornik NOR, tom XIV, 1, 151.

Albanska kolaboracija i srpski egzodus

S albanskim separatizmom, izdajom i napadima iz zaseda Kosovska divizija srela se već za vreme aprilskog rata. Albanci su 10. aprila 1941. opljačkali skladišta vojske u Prizrenu i domove naseljenika u blizini grada. Pobunjeničke grupe napadale su jedinice i delove Metohijskih trupa, a u đakovačkom srezu popaljene su kuće naseljenika. Ugrožene jedinice Kosovske divizije branile su se od napada uzimanjem talaca iz redova albanskog stanovništva i uzvratnom paljevinom albanskih kuća, 14. aprila 1941, u selima Beču, Grgocu, Radoniću, Janošu, pa i ubijanjem pobunjenika.¹³⁸ Od aprila do jula 1941. bila je popaljena većina naseljeničkih sela u Metohiji i Drenici, sem Vitomirice i Dobruše, spaljene tek u jesen 1941. godine.

Albansko raspoloženje izraženo je u manifestacijama protiv Jugoslavije, Srbije i Jugoslovenske vojske 14. aprila u Prizrenu, Đakovici, Peći. Đakovački predsednik opštine, Sulejman Krieziu, organizovao je delegaciju za doček Nemaca. Albanci su u Peći napali kasarnu Jugoslovenske vojske, gde su dočekani plotunima, ali je nemačka jedinica iz Kosovske Mitrovice dokrajčila otpor vojnika. Mada istoričari Albanci smatraju da ne treba identifikovati ove pobunjenike sa albanskim narodom, jer se radilo o begovima i barjaktarima, nazivajući ih „petom kolonom“, „fašistima“, „buržoaskim elementima“ itd., činjenički je nesumnjivo da su one bile opšte, masovne i antijugoslovenske po duhu. Vođe demonstracija podsticale su Albance na antijugoslovenske akte, progon naseljenika, pljačku i paljevine, pojave koje su dobile masovan karakter.¹³⁹

Prve okupacione trupe u južnoj Srbiji (Niš, Kuršumlija, Kosovska Mitrovica i Leskovac) bile su jedinice 294. pešadijske divizije, koju je maja 1941. zamenila 717. pešadijska divizija iz Austrije, koja je posela područje Kosovska Mitrovica - Raška - NčTvi Pazar. Kosovska Mitrovica postala je sedište Krajskomandanture (838) podređene Feldkomandanturi u Nišu, a od januara 1942. Feldkomandanturi u Vrnjačkoj banji. General Eberhard, komandant 60. nemačke divizije, koja je ušla u Kosovsku Mitrovicu, sklopio je sa albanskim predstavnicima sporazum o stvaranju „Male Albanije“, kao protivteže potencijalnoj italijanskoj „Velikoj Albaniji“.¹⁴⁰ Mada je sporazum zaključen radi obuzdavanja mogućih italijanskih zahteva, proglašen je privatnim aktom i poništen na intervenciju Feliksa Benderà, predstavnika nemačkog Ministarstva inostranih poslova u Beogradu. Poništavanje je imalo važnost samo na

¹³⁸) Ali Hadri (Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941-1945, Beograd, 1973, 85) navodeći ove podatke nastoji tumačenjem i objašnjenjima da opravda i legalizuje pobunu zbog „ropskog položaja“ Albanaca u Kraljevini Jugoslaviji i uzvratanje napadnutih oficira i vojnika prikaže kao odmazdu.

Ali Hadri n.d., 87.

S albanske strane prisustvovali su: predstavnik Kosovske Mitrovice - Džafer Deva, Sjenice - Omer Čini, Novog Pazara - Aćif Hadži, Vučitrna - Jahja Hadži Džemali, Prištine - Ilijaz Hadži Džemali, Podujeva - Šaćir Halili, Drenice - Jusuf Gradića, Istoka - Sadik Rama i Peći - Sejfedein Begoli.

relaciji dve sile - saveznice, Nemačke i Italije, protivurečnih interesa, ali ne i za Srbiju kao vojno okupiranu prostoriju. Kosovskomitrovački okrug ušao je u sastav okupirane Srbije, ali sa zadržavanjem snažnog uticaja albanskih kvislinga, koji nisu prestajali da rade na uključivanju okruga u sastav „Velike Albanije“.

Savet komesara je avgusta 1941. regulisao upravno uređenje Kosovskomitrovačkog okruga kao dela Drinske banovine, sa srezovima Novi Pazar, Kosovska Mitrovica, Vučitrn i Podujevo. Prvi načelnik okruga Kosovska Mitrovica bio je albanske narodnosti (Ibrahim Ljutviiu), kao i rukovodioci uprave u srezovima u njegovom sastavu, sem studeničkog sa centrom u Raškoj. Načelnik je nadležan za sva pitanja koja su se raspravljala u ovom okrugu, a ticala su se Albanaca, i to u svojstvu pomoćnika bana Drinske banovine. Kosovskom žandarmerijom od 1.000 ljudi, kojoj su se pridruživali albanski dobrovoljci, komandovao je kapetan Bajazit Boletini, dok su dobrovoljcima rukovodili seoski glavari. Zandarmi su nosili posebnu uniformu sa grbom Skenderbega.¹⁴¹ Tri Albanca - Ali Draga, vođa albanske narodnosne grupe, Ibrahim Ljutvi, okružni načelnik i Bajazit Boletini, komandant žandarmerijske regimente - vodili su glavnu reč u Kosovskomitrovačkom okrugu među Albancima.

Mada je Kosovo podeljeno na tri okupacione zone, najveći deo dobila je Italija, koja je svoj deo oblasti anektirala Albaniji ukazom kralja Viktora Emanuela III i kraljevskog namesnika Albanije od 12. avgusta 1941. godine. Istim ukazom stvoreni su osnovi „Velike Albanije“, kojoj je pripala i zapadna Makedonija s Debrom, Strugom, Kičevom, Gostivarom i delom Prespe. Velika Albanija je 1941. podeljena na 14 prefektura, od kojih su četiri bile kosovske (ili, kako se govorilo, „oslobođenih krajeva“). U sastav Velike Albanije ušla je celokupna površina Kosova pod italijanskom okupacijom, koja je zahvatala površinu od 8.900 km² (sa plavskim, rožajskim i tutinskim krajem), na kojoj je živelo 560.000 stanovnika. Izvedeno razgraničenje nije zadovoljavalo Bugarsku, koja je pretendovala na oblasti Makedonije sve do Ohrida, koji je smatran „bugarskim svetilištem“. Za bugarske okupatore pogotovu je bila neprihvatljiva činjenica da se Italija nalazila na samom domaku Skoplja. Na albanski državni praznik, 28. novembra 1941, Albanci su u Skoplju organizovali demonstracije, zahtevajući da se grad priključi Velikoj Albaniji.

Izvršenom podelom nije bila zadovoljna ni vlast u Srbiji, ali je degradirani kvislinški režim bio prinuđen da se pomiri sa svršenim činom. Privilegovanjem Albanaca nisu bili zadovoljni ni malobrojni crnogorski separatisti, čiji je uticaj posle 13-julskog ustanka sasvim opao.

Albanski separatisti na Kosovu i Metohiji ostvarili su 1941. stari san o Velikoj Albaniji, živ još od Berlinskog kongresa i obrazovanja Prve prizrenske lige, zasnivajući svoju politiku na silama Osovine koje

¹⁴¹⁾ A VII, K. - 738, F. 1, dok. 3.

su im omogućile da se u „novom poredku“ izraze kao novi subjekt balkanske konstelacije. Kao da je na pomolu bila velika, etnički čista Albanija, sa četiri bivša turska vilajeta: janjinskim, skadarskim, bitoljskim i kosovskim, svođenjem granica Crne Gore na granice pre Berlinskog kongresa, što znači uzimanje Plava i Gusinja, Rožaja, Tuzia i Ulcinja. Među najglasnijim i najuticajnijim zagovornicima ove konstrukcije Velike Albanije, koju je trebalo stvoriti na račun srpskog i grčkog naroda, Makedonaca i Crnogoraca, isticao se Mustafa Kruja, albanski nacionalist, kvisling i predsednik vlade Velike Albanije, sa katoličkim sveštenstvom koje je sledilo italijansku politiku prodora na Balkan na račun rušenja međuratnog sistema međunarodnih odnosa i glavnih albanskih protivnika - Srba. Italija je glorifikovana kao pobednica, oslobodilac albanskog naroda i tvorac Velike Albanije. Među starim protagonistima antijugoslovenske i antisrpske politike prednjačili su članovi Kosovskog komiteta, koji su se obreli na Kosovu neposredno posle aprilskog vojnog poraza Kraljevine Jugoslavije. Bedri Pejani je sa 60 Albanaca tražio da se i Kosovskomitrovački okrug priključi Albaniji. Na istom zahtevu istrajavao je i Albanski narodni savez, kojim je rukovodio Ali Draga, sin Ferada Drage.¹⁴²

Prilikom razgraničenja između Nemaca i Italijana, Nemci su obezbeđivali svoje ekonomske i strateške ciljeve. Pretenzije slabijeg saveznika, Italije, nisu se otvoreno izražavale, ali se protivrečnosti interesa sagledavaju preko posrednih intervencija, zahteva drugih subjekata koji su bili korišćeni ili podstrekavani da pokrenu inicijativu za izmenu granice, pre svega albanskih nacionalista. Italijani su želeli što dublji prodor na Balkan, s prisvajanjem ekonomskih izvora (Trepča, na primer), dok su Nemci nastojali da se domognu nalazišta hromne rude i magnezita na Kosovu. Već pominjani memorandum Milana Aćimovića bio je, nezavisno od nacionalnih motiva srpskog kolaboracioniste, da se Srbiji priključi oblast puna srpskih srednjevekovnih spomenika, koja je potsećala na staru slavu i veličinu carstva, napinjući prsa svakog Srbina, pa i radi spasavanja srpskog življa od albanskog progona, zlostavljanja i terora, u suštini u funkciji nemačke politike da se kontrola Trećeg rajha rasprostire na sve sirovinke izvore. Međutim, Nemci su imali i drugu, realniju politiku sa stanovišta svog interesa: da podržavaju Albance u Kosovskomitrovačkom okrugu kako bi lakše eksploatisali Trepču, a pitanje granica uostalom nije bilo konačno i moglo je pričekati na završetak rata i pobedu Trećeg rajha. Bilo je važno da se olovo i cink u toku rata koriste za potrebe Nemačke. Što se tiče albanskih nacionalista, oni su u realizaciji svoje osnovne ideje, Velike Albanije, mogli računati i na jednu i na drugu silu Osovine. Razlike su se ogledale samo u tome što su jedni ovu nacionalističku tvorevinu na račun drugih naroda gledali pod protektoratom Italije, a drugi pod protektoratom Nemačke. Posle kapitulacije Italije ulogu albanskog zaštitnika i saveznika preuzela je Hitlerova Nemačka.

¹⁴²) A. Hadri, n.d., 95.

Srpski narod na Kosovu i Metohiji prvog dana ropstva i okupacije suočio se sa snažnim nacionalnim pritiskom albanske većine, obuzete shvatanjem da je vojni poraz Kraljevine Jugoslavije i dolazak okupatora označio nacionalno oslobođenje albanskog življa. Italijanski okupator proklamovao je nacionalna prava Albanaca, koja su im bila uskraćena u Kraljevini Jugoslaviji, pre svega dozvolio je pravo na nošenje albanske zastave, pravo na albanski jezik u javnoj i službenoj komunikaciji, škole na albanskom jeziku. Padom Jugoslavije pala je i srpska strahovlada u viđenju Albanaca, koja nije prihvatana od oslobađanja Kosova i Metohije u balkanskom ratu 1912. godine. Albanski ustanak 1913. protiv srpske vlasti označio je početak albanskih buna protiv srpske, odnosno jugoslovenske vlasti, koje se redaju: 1919-1920, kada se na albansko-jugoslovenskoj granici vodio pravi rat, 1941, i na kraju rata, 1944-1945, što je bio izraz postupnog sazrevanja albanske nacionalne svesti od Berlinskog kongresa i formiranja Prve prizrenske lige. Kraljevina SHS, odnosno Jugoslavija, uspevala je da ostvaruje svoj uticaj na Kosovu i Metohiji preko administrativne, žandarmerijske i vojne vlasti, putem kolonizacije Srba i Crnogoraca, ali i političkim sredstvima, saradnjom vladajuće Radikalne stranke sa albanskim stranačkim grupacijama (Džemijet), ili vezama sa uticajnim predstavnicima albanske zemljišne aristokratije. Albanski glavari i malobrojna inteligencija shvatili su aprilski poraz Kraljevine Jugoslavije kao pretpostavku svog konačnog nacionalnog oslobođenja, pod zastavom Osovine i u okviru Velike Albanije, kao etnički čiste države albanskog naroda, koja predstavlja novi subjekt na Balkanu i u okviru „novog poretka”.

Mržnju koju su Albanci osećali prema Srbima, podsticali su okupatori. Albanski glavarski sloj, sa hodžama i poslovnim ljudima, intelegencijom, stavili su se u celini na strani okupatora. Albanska kolaboracija je najmasovnija kolaboracija na tlu Jugoslavije, jer je obuhvatala najveći deo stanovništva. Zaostalost albanskog stanovništva, koje je vekovima živelo u duhu Zakonika Leke Dukadžina, nepismenost sa verskom zatucanošću, sprečavalo je pre rata KPJ da ostvari uticaj među albanskim življem, iako je podvrgavala kritici režim tzv. velikosrpske hegemonije, Kraljevinu i njen sistem, izjašnjavala se za nacionalnu ravnopravnost Arnauta, organizaciono izdvojila oblasno partijsko rukovodstvo iz sastava KPJ za Crnu Goru, istupala sa internacionalističkim idejama i programom socijalno-kulturne emancipacije. Komunistički prvaci sa Kosmeta su čak 1940. kritikovali kolonistički element na Kosmetu kao osnov vlasti režima,¹⁴³ čime su uveliko podsticali albansku

¹⁴³ Miladin Popović: „... Kolonisti su stub hegemonije”. - Metodije Šatorov Šarlo: „... Referent ima šovinistički stav. Ne možemo ići makedonskom seljaku i da mu kažemo da su kolonisti braća makedonskog seljaka. Jer generali, žandari, špijuni nisu braća. Ako bi išli za savez s kolonistima, oni bi lopatom. Bilo je oko 10.000 familija sa oko 70.000 hektara. Svi su oni ugnjetaći makedonskog naroda i s njima ne možemo imati dobre odnose. U Bijeloj Rusiji su svi kolonisti bili uhapšeni i zemlja (im) oduzeta. To moramo i mi učiniti. Ko poznaje psihologiju makedonskog seljaka zna da se on bori za krvavu osvetu nad kolonistima”. - Izvori za istoriju SKJ, Kongresi, zemaljske konferencije, plenumi CK KPJ - SKJ, Peta Zemeljska konferencija KPJ (19-23. oktobar 1940), tom I, knj. 10, Beograd, 1980, 210, 213.

politiku stvaranja etnički čistog Kosova. Albanska sela su nakon okupacije bila potpuno zatvorena za uticaj antiokupatorskih ideja. Tokom rata ona su bila pretvorena u prave male tvrđave, kojima nisu smeli prići ni malobrojni komunisti albanskog porekla.

Antijugoslovensku i antisrpsku politiku faktički su nosili i albanski komunisti, koji su se na Kosovu našli posle aprilskog vojnog poraza Jugoslavije, sa Fadiljom Hodžom i drugim albanskim komunistima. Pristigli iz Skadra i Tirane, oni su rano pokazali rezerve prema jugoslovenskim oznakama KPJ.¹⁴⁴⁾

Podela Kosova i Metohije između tri okupatora 1941. godine - Nemaca, koji su poseli Kosovsku Mitrovicu i Trepču, Italijana, koji su uzeli najveći deo Kosova sa Metohijom, te Bugara, koji su okupirali Siriničku župu sa kosovskim Pomoravljem - uticala je i na poremećaje u partijskoj organizaciji ove oblasti. Komunisti, uglavnom iz redova Crnogoraca i srpskog domorodačkog stanovništva i naseljenika, imali su svoje organizacije u Metohiji i Kosovskoj Mitrovici, dok je Kosovo (Priština, Uroševac, Kačanik i Gnjilane) bilo sve do kraja 1941. bez partijskih ćelija, organizacija SKOJ-a i mesnih partijskih rukovodstava. Komunistička tvrđava je bila Peć, sa Okružnim komitetom; partijska organizacija je za sobom imala oslon na Crnu Goru, s jedne strane, a s druge na snažna kolonistička uporišta u Vitimirici i drugim naseljeničkim selima. Okružni partijski centar mogao se osloniti i na mesne partijske komitete u Prizrenu, Đakovici, Peći i Mitrovici. No ova partijska organizacija nije se ni osećala među Albancima, jer je uoči rata od 200 kosovsko-metohijskih komunista samo 20 bilo albanske narodnosti. Nacionalizam Albanaca isključivao je proširivanje članstva KPJ Albancima, iako se radilo o organizaciji internacionalističkog karaktera, čiji je programski pristup nacionalnom pitanju bio sasvim suprotan vladajućem programu i politici. Samim tim, što je u pitanju bila jugoslovenska organizacija, a u njoj zastupljeni samo Srbi i Crnogorci, ona za Albance nije bila prihvatljiva. Tako će ostati sve do kraja rata, sa izvesnim promenama posle kapitulacije Italije, ali i tada najvećim delom u zapadnoj Makedoniji.

Na granicama Kosova prema Srbiji dolazilo je i do stalnih okršaja albanske milicije (vulnetara) i četnika Koste Milovanovića Pećanca koji su sprečavali albanske upade na jug Srbije.

Pripreme za borbu poticale su od komunista, Srba i Crnogoraca, koji su jula 1941. obrazovali Vojni komitet, koji su sačinjavali: Boris Vukmirović, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet, Mitar Radusinović i Pavle Brajović. Jedina velika, mada nedovršena akcija, bez trajnijih posledica po rudnik Trepču, bila je diverzija na žičaru u Trepči koju je 30. jula izvela rudarska diverzantska grupa. Pripadnici grupe su posle akcije postali jezgro Kopaoničkog partizanskog odreda, formi-

¹⁴⁴⁾ Prema nazivu KPJ (zbog Jugoslavije), jugoslovenske trobojke i drugih jugoslovenskih znamenja.

ranog 7. avgusta 1941. godine.¹⁴⁵ Od tada pa do jeseni 1944. na tlu Kosova i Metohije nije bilo borbi većih razmera. Pozadinske jedinice živele su u moru albanske kolaboracije. Postojanje Velike Albanije i ostvarena etnička integracija bili su oni glavni kameni spoticanja u pokretanju borbe protiv okupatora i albanske kolaboracije. Povedeni nacionalnim imperativom, Albanci su sledili politiku svojih glavara. Domorodačkom i naseljeničkom stanovništvu u datim uslovima nije preostajalo ništa drugo sem da se orijentiše na stvaranje pozadinskih jedinica kao svoje samoodbrane. Metohijski narodnooslobodilački partizanski odred imao je oktobra 1941. oko 780 boraca sa 380 pušaka, sa pet bataljona pozadinskog tipa. Komandant odreda bio je Petar Brajović, a politički komesar Boris Vukmirović. Oktobra iste godine formiran je Kosovski narodnooslobodilački partizanski odred kod Prištine. Organizacija samoodbrane zasnovana je na teritorijalnom principu (vojni komiteti, desetine, pozadinski odredi). Organizacije narodnooslobodilačkog fonda radile su na prikupljanju materijalne pomoći i obaveštenja; na propagandi za narodnooslobodilački pokret. Prvi takvi odbori javili su se krajem 1941. u Peći, Vitimirici, Kosovskoj Mitrovici.

Komunisti nisu uspeli da pokrenu Albance na narodnooslobodilačku borbu, ali su organizovali Srbe i Crnogorce. Iskorišćena je forma pozadinskih jedinica, dobro naoružanih i vojno obučanih. Iz jednog kasnijeg izveštaja (25. oktobra 1942) Bora Vukmirovića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ Kosmeta, vidi se da je u Uroševcu bilo 1.000, u Prištini 1.100 i u Gnjilanu 330 vojnički organizovanih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, zbog čega je juna 1942. došlo do premeštanja centra Oblasnog komiteta iz Metohije u nerodimski srez, gde se i zadržao do novembra 1943. godine.

Sirenje narodnooslobodilačkog pokreta među srpskim stanovništvom, pod vodstvom komunista, imalo je jednu značajnu posledicu za budućnost, to jest potiskivanje četničkog uticaja iz kosovske oblasti. Slično srpskim krajevima na zapadu Jugoslavije, tako su i na Kosovu bitku za srpske mase dobili komunisti a ne četnici. Mihailovićev komandant Kosova i Metohije kapetan Jovan Miladinović, koji je ilegalno prokrstario Kosovo u leto 1942, poslao je svom vrhovnom komandantu porazan izveštaj da su četnici izgubili borbu za organizovanje Srba u četnički pokret, jer su oni masovno obuhvaćeni u oragnizacijama pod komunističkim vodstvom, i to: u srezu gračaničkom (Priština) 84%, u srezu nerodimskom (Uroševac) 96% i gnjilanskom 76%.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Akciju je izvela grupa od sedam rudara: Dane Brkljač, Jovan Jovanić, Mile Labus, Nikica Labus, Nikola Krtinić, Pero Đurica i Rade Milićević. Trepča je neznatno oštećena (porušen jedan stub koji je ubrzo opravljen). - Vid. Branko Bošković, Narodnooslobodilačka borba u Ibarskom bazenu, 112.

¹⁴⁶ Tihomir Gajo Slijepčević, Veze NOP-a Kosmeta, Makedonije i Srbije i operativno komandovanje zajedničkim jedinicama, Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom i revolucijom u Srbiji 1941-1945, (u daljem tekstu: Rukovođenje...) Beograd, 1988, 436

Kosovo i Metohija bili su odsečeni od veza sa CK KPJ i Vrhovnim štabom, a i veze sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju bile su više nego retke, neredovne i nesistematične. Oblasni komitet uspevao je da održava takođe neredovnu vezu sa PK KPJ za Crnu Goru i Boku, preko Prokletija. Pomoću rukovodećih komunista na Kosmetu, Miladina Popovića i Dušana Mugoše, CK KPJ održavao je veze sa albanskim komunistima. KPJ je na osnovu ovlašćenja Kominterne imala mandat nad partijskim grupama u Albaniji iz kojih je kasnije stvorena KP Albanije. Delegati CK KPJ pomogli su organizovanju KP Albanije i doprineli stvaranju i organizaciji narodnooslobodilačkog pokreta Albanije.

Kosovsko partijsko rukovodstvo bilo je podeljeno oko pitanja upotrebe organizovanih jedinica narodnooslobodilačkog pokreta na Kosovu. Članovi privremenog glavnog štaba NOV i POJ za Kosmet, stvorenog oktobra 1941, zastupali su stanovište da te jedinice moraju ostati u metohijskoj kotlini i na Kosovu, te da treba posebno stvarati šiptarske partizanske jedinice odvojene od srpskih. Za razliku od većine ovog štaba, Milan Zečar je smatrao da bi mobilizacija na Kosmetu sa akcijama izazvala frontalni albanski otpor protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta. Prema Zečaru, te jedinice trebalo je izvući u predeo Jablanice, stvoriti slobodnu teritoriju, razbiti četnike u graničnom predelu Kosova i Srbije, povezati se sa srpskim partizanskim jedinicama i sa tog slobodnog područja prodirati prema Kosovu, naročito ka područjima koja su bila okupirana od Bugara (delovima gnjilanskog i nerodimskog sreza). U skladu sa koncepcijom većine, u partijskom i vojnom rukovodstvu Kosmeta oktobra 1942. došlo je do obrazovanja partizanskog odreda „Zejnel Hajdini“, sastavljenog pretežno od Albanaca, s delom Srba i Crnogoraca, koji su morali znati albanski, nositi keče, sa albanskim imenima i ucrtavanjem albanske zastave ispod petokrake zvezde.¹⁴⁷ Sledeći ovu liniju, početkom januara 1943. obrazovan je Karadački partizanski odred, sastavljen od Srba i Crnogoraca, koji će se na Skopskoj Crnoj Gori preformirati u Kosovsko-makedonski karadački partizanski odred, krajem januara 1943. razbijen od bugarskih snaga.¹⁴⁸

Slom države i okupacija Kosova i Metohije 1941. naročito su pogodili Srbe i Crnogorce, koji su se naseljavali od 1920. do 1941. godine, bilo na zemlji koju su dobili ili u gradovima. U međuratnom razdoblju na Kosmetu se naselilo i dobilo zemlju 11.168 porodica ili oko 60.000 lica.¹⁴⁹ Sa Kosova je 1941-1944. iseljeno oko 100.000 ljudi,

¹⁴⁷ Isto, 437. - Odred je obrazovan u području između Gnjilana i Uroševca od 13 boraca, da bi novembra bio uvećan na 28.

¹⁴⁸ Isto. - Prilikom formiranja imao je oko 30 boraca. Odred „Emin Duraku“ stvoren je od dela ljudstva odreda „Zejnel Ajdini“ na planini Goleš; imao je 18 boraca.

¹⁴⁹ Kosovo nekad i danas, Grupa autora, Beograd, 1973, 194.

uključujući područja Novi Pazar, Kosovska Mitrovica, Vučitrn, Podujevo. Prinudno napuštanje Srba sa Kosova može se pratiti u kontinuitetu 1941-1944. godine, samo što je nekada bilo intenzivnije a nekada slabije. Albanci su paljevinama, pljačkom i ubistvima podsticali strah, kao pokretač iseljavanja. Spašavanje glave postajalo je važnije od čuvanja poseda i roditeljskih ognjišta. Izbeglice sa Kosova i Metohije sklanjale su se u ivične oblasti sreza Kuršumlja i u Raškoj (studenički srez). Najgore su prolazile izbeglice iz kosovskomitrovačkog okruga (Kosovske Mitrovice i Deževa), jer im je srpska vlast uskraćivala pomoć zato što nisu imali status izbeglica, budući da je Kosovskomitrovački okrug bio u sastavu Srbije sa posebnim režimom i nemačkim nadzorom, s tim što je albansko stanovništvo neprekidno tražilo proširenje, autonomiju i uključivanje u sastav Velike Albanije.

Tačan broj izbeglica sa Kosova i Metohije gotovo da je nemoguće utvrditi, jer se mnoge nisu prijavljivale organima vlasti i izbegličkim odborima, ostajale su van evidencije, a zbog formalnog pripadanja Kosovskomitrovačkog okruga Srbiji izbeglice sa tog područja nisu kao takve tretirane. Za sada je utvrđeno da se početkom 1942. u Raškoj nalazilo oko 40.000 Srba izbeglica, na teritoriji sreza Kuršumlja oko 10.000, a u Lebanu oko 10.000. Slobodan Milošević navodi da se aprila 1942. na južnim granicama Srbije nalazilo, spremno da uđe na njenu teritoriju, oko 60.000 izbeglica. Zadržavanje je pak bilo uslovljeno bojazni od zaraznih bolesti, očekivanja da se vrate na svoja imanja i učestvuju u prolećnoj setvi.¹⁵⁰

Na dve konferencije predstavnika Nedićeve vlade i albanskih vlasti u Kosovskomitrovačkom okrugu održane aprila 1942, dogovoreno je da se izbeglice vrate na svoja imanja, sem kolonista i onih koji su Albancima dugovali krv, ali od toga nije bilo ništa, jer iseljavanje sa Kosova nije prestajalo. Nemačka okupaciona vlast imala je interes da se ova izbeglička masa vrati na Kosovo, jer nije bilo moguće obezbediti sredstva za ishranu tolikog naroda u osiromašenoj Srbiji. U Srbiju tokom rata nisu prestajale da uviru srpske izbeglice sa Kosova i Metohije, iz Novog Pazara i Kosovske Mitrovice. Albanci su smišljeno išli na to da progonom srpskog življa stvore etnički čistu oblast. Predsednik tiranske vlade Mustafa Kruja juna 1942. tražio je da se svi Srbi proglase za koloniste i proteraju sa Kosova, zapravo da se smeni srpsko stanovništvo albanskim; naseljenike je trebalo ubijati a starosedoce proglasiti kolonistima. Stanovništvo se teralo i u koncentracione logore u Albaniji.¹⁵¹

Nasuprot ovom prinudnom „pražnjenju” oblasti od Srba i Crnogoraca, počev od prvih dana okupacije, tekao je suprotan proces kojim se menjala etnička struktura Kosova i Metohije, rušenjem granica između Jugoslavije i Albanije posle vojnog poraza, a pogotovu stvaranja

¹⁵⁰ S. Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945, Beograd, 1981, 51.

¹⁵¹ Isto, 54.

Deo izbeglica u Srbiji i Crnoj Gori pristupio je partizanskim snagama, ali i četnicima Mihailovića. Četnici su izbeglice iz Makedonije i Kosova uveliko koristili kao emisare koje su slali da razvijaju četnički pokret i šire četničku propagandu na Kosovu i u Makedoniji, odakle je takođe bilo iseljeno oko 50.000 Srba.¹⁵²⁾ Mihailovićev Drugi kosovski korpus, obrazovan 1943, imao je oko 1.200 ljudi, a uglavnom je bio sastavljen od izbeglica.

Ustanak na tlu Vojvodine opredeljivali su više nego specifični faktori, u poređenju sa drugim krajevima Jugoslavije; već sam po sebi, ravničarski pojas ovog prostora, sem Fruške Gore i Vršackog brega, sa velikim rekama koje su ga uokviravale i presecale, višenacionalni sastav koji je unapred uticao na neravnopravan nacionalni položaj poraženih i pobeđenih, tri okupatora u datom prostoru (Mađari, Nemci i NDH), privilegovani položaj Nemaca na tlu NDH u Sremu, Banatu i u Bačkoj. Svi Nemci u sastavu NDH bili su podređeni svom „folksgrupenfireru“, predstavljajući odeljenu narodnu skupinu, izraziti corpus separatum, sa statusom pravnog lica i javnopravnim ovlašćenjima. ' 1

152) Isto, 92.

253

ne uvedu kolhozi, da ne budu tretirani kao kulaci i ne liše slobodnog raspolaganja imovinom.

Ustanak je počinjao u uslovima gubitka države, koju su Srbi osećali kao svoju, i razmaha svih iredentističkih mađarskih snaga koje su se izjasnile za svoju maticu, a pripadnici ekonomski najmoćnije manjine - nemačke, deklarirali kao državljani Trećeg rajha.

Vojvodina je za jugoslovenske prilike bila ispresecana velikim brojem železničkih i dobrih drumskih linija, što je sa velikim vodenim tokovima takođe otežavalo vođenje borbe i izmicanje okupatorskim i ustaškim snagama u protivakcijama, racijama, uopšte kontroli prostora. Sava je delila Srem od Bosne, a Dunav Banat od Srbije. Mađarske okupacione snage koristile su rečnu flotilu, koja je još više otežavala kretanje i prelaz rekama. Gustina nacionalno i verski raznorodnog stanovništva, sa ušorenim selima, ravnica, otežavali su izvođenje borbenih akcija ili uveliko određivali njihov tragičan završetak. Zakrvljenost između Srba i Hrvata, Mađara i Srba, Nemaca i Srba stavljala je srpski element, uglavnom jezgro ustaničke snage, u potpuno neravnopravan položaj. Ako neprijatelj uzvрати nije se imalo gde skloniti, pogotovu ako se prihvate frontalne borbe ili provokativne akcije na koje je neprijatelj, oslonjen na stanovništvo koje ga je podržavalo, mogao odmah reagovati i to nemilosrdno. To su najteže osetili banatski partizani u leto 1941. godine.

Poraz Jugoslovenske vojske i dolazak okupatorskih vojski, s ustaškim režimom u Sremu, označili su dva suprotna procesa koja su logično proizilazila jedan iz drugog: isterivanje srpskog stanovništva, naseljenog posle 1918, pratilo je naseljavanje mađarskog stanovništva (Čango - Sekelja) iz Bukovine u Bačkoj, sa ustaškim planom i početnom realizacijom da se Srem pretvori u žitnicu NDH naseljavanjem 200.000 hrvatskog stanovništva. ' Mađarski okupatori suprotstavljali su Bunjevce i Sokce Srbima, proglašavajući se za njihove zaštitnike. Admiral Mikloš Horti uzimao se za bunjevačkog „patrona”.¹⁵⁶ Srbi su upućivani u mađarske logore, među kojima je najzloglasniji bio onaj u Sarvaru. Patetika o povraćaju „južnih županija”, ispravljanju istorijskih nepravdi Trijanona, reviziji versajske konstrukcije, skrivala je ekonomske koristi od „povraćaja” ovih teritorija pod mađarsku vlast, posedanjem državnog vlasništva, privatnih preduzeća u vlasništvu Srba, zemlje i imovine proteranih i interniranih Srba. Ekonomske koristi izvlačile su pogotovu ustaše u Sremu i NDH likvidacijom Srba. Mada je, po propisima, zaplenjene vrednosti trebalo predavati „državnoj riznici”, mnogo toga su pljačkaške ustaške skupine zadržavale za sebe. Tako se stvarao jedan novi stalež, koji se isticao novostečenim bogatstvom na račun suseda, njihovim likvidiranjem, slanjem u logore, što je bilo gotovo jednako,

¹⁵⁵ U zapadnom Sremu srpski kolonisti iseljeni su maja - juna 1941, a njihova zemlja deljena između ustaša i Nemaca u srazmeri 20:1 u korist ustaša. - Vojvodina u NOR-u..., 63.

¹⁵⁶ Isto, 68.

otimačinom u uslovima nepostojanja pravne zaštite. Eksploatacija je u Bačkoj imala formu proglašavanja preduzeća za ratna pod mađarskim vojnim licima kao rukovodiocima, čime su ona praktično radila u interesu mađarske države i njenog ratnog napora (fabrike, mlinovi, hladnjače, električne centrale, brodogradilišta, transportna sredstva itd.)¹⁵⁷⁾

Brisan je svaki trag Jugoslavije, a denacionalizacija Srba sprovodila se u školstvu, ograničenom upotrebom srpskog jezika, vođenjem matičnih knjiga, izmenom naziva gradova i drugih naseljenih mesta, trgova i ulica u gradovima.^{158'}

Posebne teškoće predstavljale su slabe veze PK KPJ za Vojvodinu sa jugoslovenskim rukovodstvom, na jednoj strani, a na drugoj sa organizacijama u oblastima Vojvodine (između Bačke i Banata, Banata i Srema, Bačke i Srema). Pored ratnih i okupacionih uslova, pa i konspirativnih normi rada, na slabu povezanost i smanjenu komunikaciju uticale su i reke (Dunav i Tisa), čije su obale budno čuvane od strane okupatorskih snaga i njihovih saradnika, nemačkih i mađarskih manjina. Nasilno pokretanje migracija uticalo je na slabljenje partijskih organizacija u Bačkoj i Banatu, usled čega su neke organizacije, kao ona u Žedniku sa 90 članova SKOJ-a, tako reći preko noći nestale iseljavanjem kolonističkog življa.^{159'}

Srpsko stanovništvo našlo se pod pritiskom Mađara i Nemaca. Sve nekadašnje veze između pripadnika većinskog i manjinskih naroda bile su sasvim prekinute, a odnosi ispunjeni sumnjom, nepoverenjem, nadzorom, pa i pritiskom. Mađari, članovi Partije, podlegli su novoj situaciji 1941, povraćaju Bačke u sastav Mađarske i drugim nasilnim aktima posle poraza Kraljevine Jugoslavije. Došlo je do napuštanja Partije ili povezivanja sa ilegalnom i slabom Komunističkom partijom u Mađarskoj.^{160'} Deo mađarskih komunista u Bačkoj, Banatu i Sremu, dosledan revolucionarnoj i internacionalnoj viziji novog života, ostao je veran KPJ i herojski pao u borbi protiv mađarskih okupatora.^{161'} Nemci su postali vladajuća nacija, ali među njima KPJ ni pre rata nije imala uticaja. U Sremu je i pre 1941. bilo veoma malo Hrvata u KPJ. Rumuni su se više okretali svojoj organizaciji „ASTRA” nego KPJ. Članstvo KPJ u Vojvodini nije bilo ravnomerno zastupljeno po oblastima, jer se polovina članstva nalazila u Banatu. Od rukovodećih ljudi

70.

¹⁵⁸⁾ Radilo se na mađarizaciji prezimena; iz nastavnog programa srpskih gimnazija isključena je nacionalna istorija; nazivi firmi su prevedeni na mađarski itd. Vojvodina u NOR-u..., 73.

U izveštaju Svetozara Markovića, organizacionog sekretara PK, i Branka Bajića, člana biroa PK KP za Vojvodinu, CK KPJ od 10. oktobra 1942, ističe se da je KP Mađarske „bolesna i puna provokatora”; mađarska partija je partizanske akcije karakterisala kao šovinizam, okupaciju Bačke smatrala vidom ispravljanja versajske nepravde, a akcije kao „rasipanje snage, koja će biti potrebna u predstojećoj revoluciji”. - Lj. Vasilčić, n.d., 69.

¹⁶¹⁾ S. Marković i B. Bajić u pomenutom izveštaju pišu daje „revizionistički val” zahvatio listom sve Mađare, pa čak i dobar deo članova Partije (spominju Domanjija, Kučeru, Salaia i dr.). - Isto, 73.

PK KPJ za Vojvodinu pretežan broj nalazio se u Banatu. U Sremu je radio član PK KPJ za Vojvodinu Ćim Grulović, kao politički sekretar Okružnog komiteta za Srem, te Jusuf Tulić, organizacioni sekretar ovog komiteta.¹⁶² U Bačkoj je delovao samo jedan član Sekretarijata PK, Radivoj Ćirpanov.¹⁶³ Zemun je pripadao beogradskoj partijskoj organizaciji, a iločki i šidski srez organizaciji KP Hrvatske.

Partijska organizacija Vojvodine, sa oko 1.200 članova KPJ, uoči ustanka je bila brojno mala, ali sa daleko većim uticajem u narodu nego što bi to mogao pokazati sam broj komunista, kao što je uostalom bio slučaj i u drugim krajevima Jugoslavije. Otežavajuću okolnost predstavlja činjenica da je uticaj KPJ na mađarsku manjinu i Nemce posle 1941. bio više nego isključen. Članstvo je bilo tako raspoređeno da se u Banatu nalazilo 600 članova KPJ, a u Bačkoj oko 400 komunista. Na ovaj broj komunista dolazio je dvostruko veći broj članova SKOJ-a. Članstvo je bilo raspoređeno u pet okružnih komiteta, oko 20 sreskih, više mesnih i reonskih komiteta.¹⁶⁴

Pripreme za ustanak tekle su slično kao i u drugim krajevima Jugoslavije, jer su bile inicirane iz istog centra, imale iste ciljeve i jedinstvenu ideološko-političku osnovu. Razlike su uglavnom bile uslovljene, pored pomenutih geografskih, prirodnih, nacionalnih momenta, nedostatkom oružja na području Vojvodine u poređenju sa nekim drugim krajevima Jugoslavije, gde je došlo do kapitulacije velikih vojnih formacija, kao i zbog tradicije skupljanja ili posedovanja oružja pre svega. Forme su, međutim, bile slične: pretvaranje Vojne komisije PK KPJ u Vojni Komitet partijskog rukovodstva sa Radivojem Ćirpanovim na čelu i stvaranje mreže vojnih desetina. Za Vojvodinu je ipak karakteristično da je političko-propagandna delatnost išla ispred vojnih priprema.¹⁶⁵

Komunisti su se, po nekoj inerciji obraćali Mađarima i Nemcima sa klasnih pozicija, nadajući se da će uspeli da razbude njihova socijalna osećanja, svesni da su oni nacionalno opredeljeni na drugim osnovama. Ove dve velike manjine, mađarska i nemačka, bile su definitivno raskrstile sa Jugoslavijom da bi se moglo računati da prihvate parole jedne male, ilegalne partije koja se pojavljivala s jugoslovenskom oznakom. Ova pojava je više nego zanimljiva: radi drugih krajeva Jugoslavije, i u ime revolucionarnog principa, zadržavaju se jugoslovenska orijentacija i terminologija, a u vojvođanskom nacionalnom kontekstu oznaka Jugoslavije sužava platformu borbe kojoj bi eventualno prišli Mađari i Nemci, nadoknađujući to štedrim korišćenjem klasne terminologije i bučnih internacionalističkih klasnih parola, koje razumljivo nisu „palile“ kod Nemaca ni pre rata, a kamoli 1941. Na terminologiju i njeno relativno dugo zadržavanje verovatno su bitno uticala dva

¹⁶²) Vojvodina u NOR-u..., 75.

¹⁶³) Isto, 74-5.

¹⁶⁴) Isto, 75.

¹⁶⁵) Isto, 80.

momenta: očekivanje brzog poraza Nemačke i revolucije u svetskim razmerama, a na drugoj strani radilo se o zaostatku predratne propagande pune socijalno-klasnih usijanja u jednom retko raznovrsnom nacionalnom ambijentu.

Iluzije u brzu pobedu sovjetskog oružja bile su prisutne u svim krajevima Jugoslavije i u rukovodstvima na svim nivoima. O tim iluzijama ostavili su nam tragove uticajni učesnici sednice od 22. juna 1941. godine u svojim memoarskim spisima: Milovan Đilas i Svetozar Vukmanović Tempo. Međutim, uverenje u skori nemački poraz u sudaru sa Crvenom armijom imalo je u Vojvodini dublje posledice, koje su se završile tragično za deo banatskih ustanika. Iz tog uverenja izvlačeni su pogrešni „strateško-taktički” zaključci u pogledu organizacije, načina nastupa oružanih jedinica, vremena izvođenja akcija itd.

Neposredno posle sastanka Politbiroa CK KPJ u Beogradu, umesto Vojnog komiteta osnovan je Štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda sa Danilom Grujićem kao komandantom i Svetozarom Markovićem kao političkim komesarom. Štab je zatim imenovao okružne štabove za severni i južni Banat. U nameri da se partijski aktivisti i njihovi simpatizeri spasu od hapšenja posle napada Nemačke na SSSR, koje je dobilo masovne razmere (samo u Banatu oko 400 lica, mada ni jedna četvrtina članova KPJ), partijsko rukovodstvo je kompromitovane komuniste počelo da uključuje u partizanske odrede. U julu i avgustu u Banatu je obrazovano više narodnooslobodilačkih partizanskih odreda: Južnobanatski (11. jula), Melenački, Aleksandrovačko-karađorđevački, Petrovgradski, Mokrinski, Dragutinovački, Kumanački i poslednji u julu Kikindski. Početkom avgusta obrazovan je Stajićevski odred, a 12. avgusta Margitički (banatsko - dubički). Van naselja našlo se i nekoliko četa: botoška, bašaidiska, dve elemirske, padejska i idoška partizanska grupa. Ukupno se u odredima našlo 200 boraca, od kojih polovina komunisti.

U Bačkoj su pripreme tekle u znaku formiranja vojnih desetina, odnosno diverzantskih grupa. Tako je u 35 naselja bilo obrazovano 130 - 150 vojnih desetina, sa oko 1.300 - 1.500 boraca, neravnomerno raspoređenih, najviše u južnoj Bačkoj (Žabalj, Čurug itd.). Što se tiče Srema, u njemu su pripreme zaostajale, ali je deo Sremaca uz Savu prešao u Srbiju i Bosnu i tamo se borio u sastavu Mačvanskog i Majevičkog partizanskog odreda.¹⁶⁶

Prva partizanska akcija u Bačkoj, spaljivanje žita u bečejskom ataru, izvedena je 19. jula 1941. Ove akcije nastavile su se kao glavni oblik otpora. Za razliku od Bačke, u Banatu su izvođene partizanske akcije. Prva je izvedena 12. jula 1941, pokušajem rušenja pruge Pančevo - Vršac, između Vladimirovca i Alibunara. Najviše borbenih akcija vezano je za Mokrinski partizanski odred.¹⁶⁷

166) Jj ggjjjQj je partijski kadar pretrpeo teške gubitke u prvoj godini borbe: 350 članova je izgubljeno (ubijeni u policiji, obešeni, streljani, upućeni u logore). - Izveštaj Sv. Markovića..., Lj. Vasilčić, n.d., 65.

167) Vojvodina u NOR-u..., 97.

Za banatske odrede je karakteristično da su bili slabo naoružani, brojno slabi (najviše do 30-ak boraca) i da su ulazili u otvorene okršaje sa daleko nadmoćnijim snagama okupacione vlasti, što se po njih tragično završavalo. Strategija banatskih partizana bila je u funkciji očekivanja pobedonosne sovjetske vojske. Izvođenjem akcija u širokom prostoru nastojalo se da se neprijateljske snage što više razvuku, kako bi se pomoglo lakšem napredovanju očekivane Crvene armije.¹⁶⁸ U sukobu sa nemačkim vojnicima i policajcima stradao je već 4. avgusta 1941. Kikindski partizanski odred. Posle ove pogibije na mestu zvanom „Simićev salaš“, Štab partizanskih odreda shvatio je da mali odredi ne mogu da se odupru većoj sili okupatora, pa je odlučeno da se susedni odredi spoje u veće borbene jedinice. Tako su i nastali Kumanačko-melenački, Stajićevsko-petrovgradski i Mokrinško-kikindski odred. Margitički (Banatskodubički odred) od avgusta do oktobra 1941. godine izvodio je sabotažne akcije.

Bekstvo komunista iz zatvora u Sremskoj Mitrovici u noći 21/22. avgusta 1941. imalo je odlučujući značaj za ustanak u Vojvodini, posebno u Sremu, jer se radilo o starim komunistima, iskusnim političkim radnicima koji su delom ostali u Sremu a delom našli na rukovodećim funkcijama u Srbiji i u drugim krajevima Jugoslavije. Ustaše su bile svesne šta bekstvo znači, navodeći da je bilo bolje da je „pobeglo 32.000 kriminalaca nego što su otišli 32 komunista”.¹⁶⁹ Samo bekstvo, organizovano od sremskih partizana, imalo je veliki mobilizacioni značaj u celoj oblasti. Centar narodnooslobodilačkog pokreta preneće se u narednom periodu u Srem. Već od avgusta i septembra 1941. počinje postepeni uspon borbe u Sremu. Banat je tada ulazio u izolaciju, koja će trajati skoro godinu dana. Iz poletne i dosta romantično shvaćene ofanzive banatskih partizana nastupila je - posle teških poraza i velikih gubitaka - defanziva. Poslednja partizanska akcija u Banatu izvršena je 11. novembra 1941. godine, sečenjem telegrafskih vodova kod Perleza. Kada Severnobanatski odred nije uspeo, oktobra 1941, da se prebaci u Srem, Pokrajinski komitet je odlučio da se preostali borci ovih odreda sklone po selima, u kućama rodoljuba, prezime i sačekaju proleće. Na ogolelom prostoru ravnice u zimu 1941. banatski odredi nisu mogli da se održe. Neuspešni pokušaj Sjedinjenog severnobanatskog partizanskog odreda u oktobru da se prebaci preko Begeja, Tise, Dunava u Srem, na Frušku goru, da bi tamo prezimio, podudario se sa ofanzivom vojno-policijskih snaga protiv banatskih ustanika, čiji su ostaci prešli u ilegalnost, skrivali se u bazama ili padali pod udarima neprijatelja. Bilo je izgrađeno više od 200 baza za partizane i ilegalce. U Bačkoj se, po naređenju Pokrajinskog komiteta, u jesen 1941. prešlo na diverzije, jer nije bilo kukuruzišta koji su služili kao partizanska skloništa. Zasićenost Bačke mađarskom okupatorskom policijom i vojskom, stav mađarske manjine i teror sprečili su širu

¹⁶⁸) Isto, 98.

^m) Isto, 103.

mobilizaciju u Bačkoj. Pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj izvođeni su pred preke sudove.

Izlaskom zatvorenika - komunista na slobodnu teritoriju, u Sremu se osećalo delovanje dva centra: Okružnog komiteta u Staroj Pazovi i centra oko štaba Fruškogorskog partizanskog odreda. U Sremu su se zadržali Jovan Veselinov, Stanko Paunović, Jovan Trajković i Slobodan Bajić, dok su ostali prešli u Srbiju i druge krajeve Jugoslavije (Ivan Maček, Marijan Stilinović, Jusuf Tulić i drugi).

Septembra 1941. u Sremu su obrazovana dva odreda: Fruškogorski i Podunavski, ali je krnji Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu nastavio da radi na teritoriji Bačke i Banata. Na osnovu Titovog pisma iz januara 1942, upućenog iz Ivančica u Bosni, Srem je potpao pod komandu Glavnog štaba NOPO Hrvatske.

Kriza ustanka u Banatu i Bačkoj dovela je do oživljavanja pokreta u Sremu. Već savetovanje Okružnog komiteta za Srem, decembra 1941, u Pećincima dalo je perspektivu borbe u osobenim terenskim uslovima.^{1TM}

Pokrajinski komitet je u nedostatku vojnog iskustva, doktrinarno opterećen i sa uverenjem da će rat imati drugi tok, podlegao shvatanju da do sloma Nemačke ne preostaje više od nekoliko nedelja te da borbene snage u Vojvodini moraju pomoći nadirućim pobedničkim jedinicama Crvene armije. Samim tim, rat će se voditi u gradovima. Cilj je bio pomoći Crvenoj armiji i preuzeti vlast, obračunati se sa unutrašnjim protivnicima. Koliko je to shvatanje bilo dogmatsko, arhaično svedoči i prorađivanje Lenjinovih putokaza o revolucionarnoj borbi iz 1905. godine. U uputstvu se govori o naoružanju bombama, pištoljima, bokserima, batinama, krpama nalivenim petrolejom, korišćenju sredstava za defanzivnu borbu u vidu oruđa za pravljenje barikada, bodljikave žice, eksera protiv konjice.^{171'} Svojim kopirantskim duhom i nerazumevanjem postojeće situacije ova uputstva su bila na granici avanturizma.

Kao granična zemlja sa Mađarskom i Rumunijom, Vojvodina je bila, računalo se, na prvom udaru naleta Crvene armije. Neposredni zadaci komunista bili su određeni izazivanjem diverzija, izviđanjem, prihvatom padobranskih jedinica i organizacijom dočeka sovjetske armije.^{172'}

Može se samo zamisliti kako su se mogli osećati borci u partizanskim odredima posle dubokog nemačkog prodora u SSSR, a do tada su očekivali da se sovjetska vojska nađe u panonskoj ravnici čim je rat na Istoku počeo. O tim iščekivanjima i razočarenjima, ponovnim buđenjem nade, po svaku cenu pripisivanjem Crvenoj armiji i njenom komandnom kadru nekih dubljih strateških namera sličnih Kutuzovljevim u ratu sa Napoleonom, stepenu nade koju je srpski narod vezivao

J. Veselinov Žarko, Svi smo mi jedna partija, Novi Sad, 1971, 52-57.

¹¹ Lj. Vasilčić, n.d., 8-11.

¹²⁾ Vojvodina u NOR-u..., 95.

za „risku“ pobjedu, naročito svedoči memoarska literatura. Nemačko napredovanje u početku je objašnjavano kao nemačka propaganda, čista laž. Kasnije je prihvatano da Nemci napreduju, ali isticanjem da se Sovjetski Savez ne raspada, te da SSSR neće doživeti sudbinu Francuske. Dodavalo se da je Nemačka u naponu vojničke moći, a za Sovjetski Savez je ovo bilo prvo vatreno krštenje. Bilo je i onih koji su smatrali da „Rusi“ namerno puštaju Nemce u beskraj ruske zemlje, ali će ih „kada ih namame daleko, onda ošiniti“. Pozivali su se na sećanja svojih starih koji su učestvovali u prvom svetskom ratu da su Rusi tako isto pustili Austrijance, a kada su ih posle „povitali, jedva su se zaustavili na Karpatima“. I, dodavali, da nije bilo izdaje u ruskoj komandi, uzvitali bi ih u Beč. Narod jednostavno nije želeo da veruje da Nemci napreduju, jer je to ljude pogađalo. Tvrdo su verovali da Nemačka neće izdržati rat i da će ga izgubiti. Fašističke radio-stanice javljale su o uništavanjima celih ruskih armija, „kodovima“, padu grada za gradom, pokrajine za pokrajinom. Hitlerova neman bila se nezadrživo ustremila na Moskvu i Lenjingrad. Govorilo se da će Nemci Božić slaviti u Moskvi, a Radio-Moskva je govorila o kolhozima, uspehu stahanovaca, mnogo manje o ratu i frontu. No ta mirnoća, ta, kako bi se reklo, mirnodopska atmosfera ulivala je seljacima Srema nadu da Rusija neće pokleknuti. „Progutaće Nemce beskraj Rusije. I njena zima. Doživeće Hitler sudbinu Bonaparte>“¹⁷³⁾

Slična vera postojala je kod srpskog naroda u najtežim danima rata, jer se srpski narod u tom tragičnom času, kada je stradao u NDH i u drugim zemljama pod okupacijom Bugara i Mađara, pod terorom albanske većine na Kosovu i Metohiji, nije mogao ničemu drugom nadati sem u pobjedu ruskog i vlastitog oružja. Crnogorski partizani su pevali: „Napoleon Bonaparta pred moskovska pade vrata, čvrsta vjera ista sudba čeka i Hitlera“, ili, dokle je išla identifikacija, „Oj Rusijo zemljo sreće, ko za tebe umrijet neće“. Skender Kulenović izrazio je veru krajiških seljaka u poemi „Stojanka, majka Knežpoljka“, u kojoj sunce izvire sa Istoka. Branko Ćopić je pevao o „ruskim orlovima“ koji donose slobodu sa severa. „Poslednja se bitka bije, sjever duva iz Rusije. Beskrajna je naša vjera u orlove sa sjevera“, „Zastave se naše viju svi smo dušom za Rusiju“, „Pozdravljam te Moskvu mila, ti Hitleru lomiš krila, Čelične su tvoje brane fašizam će da sahrane“.¹⁷⁴⁾

Vojvođanskim partizanima teško su padale vesti da je Hitler na pragu Moskve, a sa tim zloslutnim vestima dolazile su i one da su srpski partizani morali da pređu u Sandžak. „Treći oblak“, kako piše memoarist, naišao je sa saznanjem da su Nemci u Jarak dovodili hiljade ljudi iz Srbije posle represije 342. nemačke divizije u Mačvi. Put od Sapca i Mitrovice do Jarka bio je „golgota“, posut leševima onih koji su zaostajali od iznemoglosti; Srbe su ubijali Nemci i ustaše. I pre toga svet u Sremu patio je zbog zverstava ustaša u Bosni i Hrvatskoj, ali

¹⁷³⁾ J. Jeremić, *Između Save i Dunava*, Novi Sad, 1971, 36, 40.

¹⁷⁴⁾ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 2, 160.

kao da je to manje potresalo samim tim što je daleko. „Daljina ublažava strahote“, a ovo se dešavalo nadomak domova, kojima se „strašna neman“ sasvim približila i njen dah osećao.¹⁷⁵⁾

U Bačkoj su komunisti desetkovani, jer je od 400 članova KPJ na slobodi ostalo svega 50. Krajem novembra 1941. obrazovan je u Bačkoj Šajkaški partizanski odred. Napadom partizana na mađarske žandarme u Zabiju došlo je do vojne intervencije iz Segedina. Sav žabaljski srez, sa salašima uz Tisu, bio je blokiran. Mađarska soldateska sprovela je masovnu represiju u Žablju, Čurugu, Gospođincima, Titelu, Iloku, Mošorinu i Bečeju. Racije u Šajkaškoj proširene su i na Novi Sad, uz obrazloženje da su se partizani tu sklonili. Čak je i promađarski srpski političar u mađarskom parlamentu Milan Laži Popović morao da u skupštinskom domu ove događaje nazove „tragičnom lavinom“, koja je „rušilačkom snagom“ pogodila Novi Sad 21. januara 1942. godine. Vojska je „pročešljavala“ grad. Zločinačko orgijanje honveda u Novom Sadu 21, 22. i 23. januara 1942. odnelo je preko 3.000 ljudi. Građani su vojnim kamionima odvođeni na Dunav, gde su bacani pod led, ubijani su i po stanovima i na ulicama, čak i na reformatskom groblju. U memorandumu poslanika Bajči Žilinskog Endrea regentu Hortiju od 4. februara 1942. stoji da je od mađarskog terora u Bačkoj izgubilo život oko 16.000 ljudi od aprila 1941. do januara 1942. godine. „Nečovečnosti“ ovakvih razmera nazivao je „užasavajućim“. Stvarnu opasnost nije video „tamo napolju već ovde kod nas ... Taj otrov koji se nagomilao ovde unutra, sada se tamo u Žablju i Novom Sadu, izlio kao iz nekog groznog prišta...“¹⁷⁷⁾

Talas pokatoličavanja Srba u Lici, na Kordunu, u Bosni i Slavoniji dovaljao se i do Srema. Ustaška vlast izlepila je proglasima ceo Srem, a među tim oglasima nametljivo se šarenio jedan koji je bio štampan u tiskari Đakovačke biskupije, kojim se - s pozivom na reči Krista „Jedan ovčinjač i jedan pastir“ - stanovnicima „grkoistočne vere“ savetovalo da se što pre prijave za prelaz u katoličku veru jer će kao katolici moći ostati u svojim domovima, unapređivati gospodarstvo i podizati svoju decu. Upućivane su naredbe vlasti za pokatoličavanje, ali su Sremci „njima brisali zadnjice“, psovali biskupa i papu. Direktive narodnooslobodilačkog pokreta bile su da se narod ne pokrštava, ali je narod takvu odluku pre doneo nego što su direktive stigle. Akcija pokrštavanja u Sremu brzo se završila i to neuspešno. Otpor nije proizilazio iz religioznih motiva, već iz saznanja naroda da je pokrštavanje još jedan akt uništavanja nacionalnog bića srpskog naroda, akt istovremeno političkog i ekonomskog porobljavanja.¹⁷⁸⁾

¹⁷⁵⁾ J. Jeremić, n.d., 36-37.

Zbornik NOR, tom XV, knj. 1, 257. - U mađarskim izvorima je zabeleženo da za vreme racije nije bilo „službene pravne osnove“ lične i imovinske sigurnosti, jer je mađarska vojska celoj akciji dala vojni karakter.

¹⁷⁷⁾ Isto, 264-268.

¹⁷⁸⁾ J. Jeremić, n.d., 39-40.

Natmureni horizonti sa svih strana kao da su nagoveštavali smak sveta, nestanak Srba, trajno gospodstvo Osovine, a onda je usledila sovjetska ofanziva pod Moskvom koja je zaustavila Vermaht na vrhuncu njegove moći. Nemački blic-krig bio je zaustavljen, a Vermaht upoznao gorčinu poraza po prvi put od početka rata. Crvena armija se povlačila, ali njena ešalonirana odbrana ipak nije bila razbijena. A u samom Sremu borba za narodnooslobodilački pokret suštinski je bila dobijena. Na proleće 1942. u Sremu dolazi do naglog uspona ustanka, koji se više nije gasio do kraja rata.

Građanski rat u senci nemačke ofanzive - legalizacija četnika

Događaji u Jugoslaviji 1941. zbivali su se u znaku dve revolucije: komunističke i nacionalističko-rasističke - ustaške. U tom unutrašnjem vrtlogu Mihailović nije uspeo da se snađe, a na drugoj strani nije uspevao ni da pronikne u složenu strukturu međusavezničkih odnosa antifašističke koalicije. Komunisti su bili partija socijalne revolucije i nisu se odricali revolucionarne smene vlasti kao krajnjeg cilja, ostvarujući je u okviru narodnooslobodilačke borbe i jugoslovenskog pokreta. Ustaše su smatrale da je sa njihovom vlašću ostvarena „nacionalna revolucija” koja se ogledala u institucionalizaciji ustaškog državnog suvereniteta, realizaciji hiljadugodišnjeg istorijskog državnog prava, stvaranju velike Hrvatske i mogućnosti da se ostvari etnički čista država nakon „čišćenja” njenog prostora od svih otpadnika, tuđinaca, istorijskog „smeća”, turskog nasleđa i „pravoslavne napasti”.¹⁷⁹

Ustaše su podvlačile „povijesno značenje borbe” svog pokreta za „očuvanje tisućugodišnjeg kontinuiteta hrvatske državnosti”, s tim što je ona aprila 1941. bila „okrunjena stvaranjem nezavisne hrvatske države”. Za to „veliko i slavno uskrnuće”, državno i narodno, „uzidali su svoje živote u temelje Nezavisne Države Hrvatske” velikani poput Petra Svačića, bega Gradaševića, Zrinski i Frankopani, Ante Starčević i Eugen Kvaternik, Stjepan Radić i Stipe Javor, do onih koji su prolili krv za sam čin oslobođenja. Stvaranje države i nacionalna revolucija išle su za tim da pokažu nespojivost bilo kakvog zajedničkog života Srba i Hrvata i totalnu negativnu ulogu Srba u istoriji hrvatskog naroda. Srbi su bili izvor celokupnog zla i, po Pavelićevim rasističkim tezama, narod koji se od Hrvata razlikovao po religiji i čak po fizičkom izgledu. Srbi u Hrvatskoj su, po F. Lukasu, bili „useljeni sloj stanovništva”, uvek na strani ugnjetača, koji su pomagali Osmanlijama, za razliku od Hrvata za koje je, po ideologu Juliju Makanecu, „Europa predstavljala duhovni i politički medij, unutar kojega jedino može hrvatski narod slobodno razvijati svoju nacionalnu i kulturnu osobnost”. Ustaše su „nacionalitet” postavljali kao „najvišu političku vrednotu” i predstavljani kao revolucionarni pokret koji ruši sve staro.¹⁸⁰ Ta nacional-

¹⁷⁹) F. Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945, Zagreb, 1977, 137.

¹⁸⁰) Isto, 139, 45, 140.

no-državna revolucija sprovedena je u znaku krvološtva kakvo nije videla Evropa u toku drugog svetskog rata.

Uklješten između ove dve opasnosti po svoj pokret, Mihailović je izabrao dva neadekvatna rešenja koja je razvoj događaja odbacio, potapajući četnički pokret: građanski rat s komunistima, delimičnu kolaboraciju svojih odreda i istrajavanje na strategiji iščekivanja, a umesto borbe sa ustašama i drugim nacionalističko-klerikalnim snagama kolektivnu odmazdu nad Hrvatima i Muslimanima koji su okupaciju iskoristili za genocidne radnje nad Srbima.

Iz međusobnih partizansko-četničkih odnosa neizbežno je proistekla vojno-politička reakcija, koja se do danas u velikom delu literature naziva svakojakim nazivima od „građanskog rata” do „bratoubilačkog krvoprolića”.

Između partizana i četnika bilo je u drugoj polovini 1941. pregovora i nepoverenja napretek, mnogo obostrane isključivosti, stavljanja pred svršen čin, straha od poteza druge strane. Pripadnici oba pokreta i kad su se nalazili u istom mestu toliko su malo verovali jedni drugima da su noć provodili van svojih kuća. Postojalo je opšte nepoverenje, što i nije čudno budući da se radilo o pripadnicima suprotstavljenih društvenih snaga koji imaju različite ciljeve, oprečne poglede na smisao otpora, sujetan starešinski kadar. Kako su, recimo, aktivni oficiri, mada su izgubili regularni rat, mogli ustupiti prvenstvo rukovođenja borbenim formacijama mladićima koji su bili profesionalno drukčije obrazovani, bez vojnog iskustva, neki čak i bez služenja vojnog roka? Četnici su upozoravali na moderno nemačko naoružanje i snagu Nemaca, dok su partizani, ne obazirući se na to, polazili od narodnooslobodilačke borbe kao svetinje, apsolutizujući je i ističući da se ne sme okasnit i borbom ako smo u ratu. Četnički oficiri se nisu samo pitali da li je moguće zauzeti određenu varoš ili varošicu, već i da li ju je kasnije moguće zadržati. S njihove strane čula su se često pitanja i da li ima smisla izazivati represalije nad nedužnim stanovništvom, te paljevine sela i varoši, zar srpski narod nije već dovoljno stradao? Na primer, zbog osvajanja Gornjeg Milanovca Nemci su zapalili varošicu Rudnik. Očevici pišu: „Veliki oganj koji je gutao i poslednju kuću na Rudniku mogla je osmotriti cela Šumadija”.⁸¹⁾

Mihailović je krajem oktobra 1941, skrhan masovnim represalijama nad narodom, shvatao da će Nemci krenuti u završnu ofanzivu i mislio da je to najbolji način da komunistički rival bude slomljen i da se Srbija od njega oslobodi. Antagonizam između dveju ustaničkih snaga imao je i u prethodnom toku brojne manifestacije koje se nisu mogle zaboraviti, pa ni savladati pri ukopanosti oba pokreta u svoje prvobitne rovove. Od početka je Mihailović u komunistima video glavne protivnike, utoliko veće što su i oni svoje planove ostvarivali koristeći nacionalnu osnovu za mobilizaciju i prihvatanje od strane naroda.

¹⁸¹⁾ Z. Vučković, n.d., 138.

Uviđao je istovremeno da ne može sam izaći na kraj s partizanskim snagama, iako je izazvao sukob 31. oktobra 1941. godine.

Nemci su naglim upadom u Gornji Milanovac varoš pretvorili u zgarište, vrativši se s taocima u garnizone pod svojom kontrolom.¹⁸²⁾ Zatim su stigle stravične vesti o masovnim represalijama Nemaca i ljotićevaca nad građanima Kragujevca, posebno nad đacima gimnazije. Nemci, koji su pedantno beležili svoje zločine, navode da je u Kragujevcu streljano 2.300 ljudi. Ovaj masakr još više je pokolebao četničku spremnost za borbu, spremnost koja je i do toga časa bila više iznuđena nego stvarna zbog straha da ih partizani u osvajanju gradova i vojnim uspesima ne preteknu. Ovi masovni zločini i streljanja nedužnih, po nemačkom sistemu odmazde - za jednog Nemca 100 Srba, uveliko su pokolebali i borbeni moral stanovništva izazivajući strah, jer se pokazalo da ustaničke snage nisu u stanju da zaštite osvojena sela i varoši. Pokazalo se da pred nemačkim ekspedicijama ono što je bilo zauzeto nije moglo i da se odbrani. Vojska se povlačila, a građani su ostavljani da iskuse nemački bes. Četnici su ovu situaciju iskoristili razvijajući propagandu kako komunisti imaju svoje interese i da ih interesi naroda ne zanimaju. Komunisti, s druge strane, nisu ni mislili da revolucionarna strategija i beskompromisna antiokupatorska borba može proći bez žrtava, razumljivih u uslovima rata. Ni u ovoj, kao i u drugim revolucijama nije se mnogo razmišljalo o žrtvama. Otežavajuća okolnost se nalazila, međutim, u tome što su Nemci stotruko naplaćivali svoje žrtve i što je srpski narod po drugi put za nepunih pola godine izazvao strahovit nemački revolt i revanšizam. Trajna Hitlerova srbofobija nije mogla da se ne odazove i ovom prilikom. Hitler se nalazio na vrhuncu moći i njegovu taštinu vređala je srpska nepokornost. Operativne divizije, upućene na Srbiju u jesen 1941, imale su ulogu nemilosrdne kaznene ekspedicije.

Sporazumi između pojedinih jedinica četnika i partizana nisu davali nikakav rezultat, niti su doveli do iskrene saradnje.¹⁸³⁾ Uzaludno su predviđali izradu zajedničkog plana borbe protiv okupatora i njegovih saradnika („slugu”), pod kojima su se podrazumevali Nedić, Ljotić, Pećanac i drugi; tražili tobož da se raniji nesporazumi ispituju i krivci kazne, da se proglasi sloboda zbora i dogovora i da se obe strane na zborovima ne napadaju; da se dosadašnja mobilizacija proglasi za nevažeću; da se nastavi zajedničko određivanje upravnih vlasti i uspostavi zajednički sud protiv „petokolonaša”.

Mihailović je 22. oktobra 1941. pisao Vrhovnom štabu NOPOJ „o bezbrojnim incidentima i nelojalnostima, o kojima svakodnevno dobija obaveštenje.”¹⁸⁴⁾ Četnici su, sa svoje strane, ometali mobilizaciju i

¹⁸²⁾ Varoš je zapaljena a svi odrasli muškarci koji se nisu sklonili na vreme pohapšeni. - Isto, 149.

¹⁸³⁾ Hronologija susreta i sporazuma postignutih između predstavnika partizana i četnika Mihailovića od polovine avgusta do 11. septembra 1941. navedena je u Zborniku NOR, tom XIV, knj. 1, 23-24.

¹⁸⁴⁾ Isto, 40-41.

napadali pripadnike partizanskih jedinica. Ranije postignuti sporazumi očigledno nisu obostrano poštovani. Prilikom susreta u Brajićima 27. oktobra 1941. (partizansku delegaciju su sačinjavali Josip Broz, Mitar Bakič i Sreten Žujović, a četničku Draža Mihailović, Dragiša Vasić, potpukovnik Dragoslav Pavlović i kapetan Milorad Mitić, stalni opunomoćenik pri Vrhovnom štabu partizana u Užicu), Tito je podneo Mihailoviću pismene predloge u 12 tačaka, ali četnici nisu bili spremni da prihvate zajedničku borbu, zajedničko snabdevanje, stvaranje narodnooslobodilačkih odbora (NOO), kao organa vlasti u pozadini, te dobrovoljnu mobilizaciju.⁵⁾ U noći 27/28. oktobra 1941. četnici su uhapsili i kasnije ubili Milana Blagojevića, komandanta 1. šumadijskog NOPO.¹⁸⁶⁾

Partizanske snage su optuživane da su pod vidom borbe protiv okupatora „težile da prikriveno sprovedu u delo svoja politička načela i pre no što se borba sa neprijateljem okonča“. Partizani su, dalje, napadani što su kokarde zamenili petokrakim zvezdama, što ne pominju kralja i Otadžbinu, ometaju izvršenje zaključenih sporazuma, zbog istiskivanja četnika iz mesta koja su oni oslobodili.

HT Građanski rat započet je napadom Četnika na Užice, Ivanjicu, Čačak, Gornji Milanovac i druga mesta slobodne teritorije u noći između 31. oktobra i 1. novembra 1941. Mihailovićeva interpretacija uzroka sukoba razilazila se sa partizanskom, tvrdnjom da su partizani „mučki“ napali Požegu noću 31. oktobra 1941. godine, koju su uz velike žrtve zauzeli posle dvodnevne borbe. Radi napada na Čačak četnici su povukli glavninu svojih snaga sa opsade Kraljeva. Komandant požeškog četničkog odreda, kapetan Vučko Ignjatović, zahtevao je najhitniju mobilizaciju celog ljudstva od 20 do 40 godina, da se partizani razoružaju i pritvore. On je 1. novembra 1941. optužio partizane da su napali četnike u Karanu i Ribaševini, ali bez uspeha. Napad Požeškog četničkog odreda na Užice izvršen je u zoru 2. novembra 1941. godine. Partizanske snage uspele su, međutim, da razbiju četnike u rejonu Trešnjice. U ovoj kontraakciji učestvovali su Užički NOPO, Dragačevski bataljon Čačanskog NOPO, Železnička i Odborska četa i građani koji su se prihvatili oružja i stupili u partizanske odrede.¹⁸⁷ Štab

Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 70.

Blagojević je u Požegi, na putu za Čačak izvučen iz voza, zatvoren, mučen i ubijen 28. oktobra 1941. godine. Uхваćen je dan posle dogovora u Brajićima. Bio je istaknuti komunist, koji je 1935. upućen na školovanje u SSSR, a odatle u španski građanski rat, gde je dospao do čina poručnika. Iz postojećih izvora vidi se da je bio obuzet revolucionarnom vizijom i podsticao nošenje proletherskih amblema (srp i čekić itd.); na slobodnoj teritoriji pojavio se sa uniformom iz Španije. O njegovoj likvidaciji pisala je „Borba“ 1. novembra 1941, a i Tito javlja Izvršnom odboru Osvobodilne fronte o „strahovitom mučenju“ partizanskog komandanta 17. novembra 1941. godine. Blagojević je bio komandant 1. šumadijskog odreda, koji je dejstvovao oko Oplenca, Orašca, Arandelovca, Kolubare, dakle u starom srpskom istorijskom i državnom jezgru. Isticao se napadima na Nemce. Njegov odred je 27. avgusta 1941. na putu Bistrica (Lazarevac) - Trbušnica napao nemačku kolonu, kojom prilikom je ubijen H i ranjeno 7 Nemaca - J. Marjanović, n.d., 145. - Isto, dok. 69, 70, 72. Zbornik NOR, tom XIV, 1, 46. - U protivnapadu delova Užičkog NOPO i Dragačevskog bataljona Čačanskog NOPO razbijen je Ribaševinski četnički odred 1. novembra 1941.

četničkih odreda Čačak izdao je 6. novembra 1941. naređenje za napad na partizane u Čačku, na osnovu zapovesti Draže Mihailovića o zauzimanju Čačka.¹⁸⁸⁾ Komandant četničkih odreda Čačak, major Radoslav Đurić, 6. novembra 1941. protestovao je kod komesara Čačanskog NOPO Ratka Mitrovića što partizani nazivaju Mihailovića „nemačkim plaćenikom“, a četnike - iako borce protiv okupatora na Kraljevu i „srpske oficire“ koji su „ginuli za slobodu“ - običnim „petokolonašima“.¹⁸⁹⁾

Dragoslav Pavlović je, po Mihailovićevom ovlašćenju, 9. novembra 1941. naredio komandantu bosanskih četničkih odreda da u Bosni ostavi najnužnije snage, a sa ostalim borcima napadne partizane u zapadnoj Srbiji. Istovremeno ga je obavestavao da su partizani „mučki“ napali četnike 31. oktobra noću i zauzeli Požegu, gde se nalazio i improvizovani aerodrom na kome je Mihailović očekivao englesku pomoć, kako „bi smo mogli dalje produžiti našu borbu protiv okupatora“.¹⁹⁰⁾

Bratoubilački rat teško je padao borcima i jedne i druge strane. Dolazilo je do partizanskih osuda na smrt, hapšenja trgovaca i oficira koji nisu uspjeli da se povuku, a na drugoj strani četničke likvidacije komesara i drugih „mračnih tipova“, pokušaja atentata na protivnike, ubistva u borbi, lišavanja slobode članova porodica sukobljenih strana. Hapšenje jednih izazivalo je lančanu reakciju u vidu hapšenja drugih. Jedni druge su optuživali za potajno povlačenje vojske sa opsade Kraljeva. Partizani su izdavali letke u kojima je Mihailović optuživan kao „nemački plaćenik“. Dolazilo je do uzajamnog razoružavanja; zarobljeni partizani držani su kao taoci za uhapšene četnike i članove njihovih porodica. Partizanske snage nastavljale su da „čiste“ osvojena područja od četnika. Partizani su odbili četnički napad na Užice i zauzeli

Požegu. Vrhovni štab NOPOJ ponovo je ponudio sklapanje sporazuma o obustavi neprijateljstva, formiranju zajedničke komande i obrazovanje mešovite komisije koja bi ispitala uzroke neprijateljstava i kaznila krivce, ali je Mihailović dva dana docnije odgovorio Vrhovnom štabu da njegove jedinice napuste Požegu. I prilikom prvobitnog posjedanja Požege došlo je do sukoba oko varoši i načina uspostavljanja vlasti u njoj, jer su četnici tražili da se vlast preda njima, a partizani insistirali na zajedničkoj vlasti. Tada su četnici 5. oktobra 1941. napali Požegu, koja je imala značaj i za jednu i drugu stranu kao vojni i saobraćajni punkt. Komanda jugoslovenskih četnika izjavljivala je da ne „želi uopšte sukob sa partizanima u koliko se njihov rad svodi samo na borbu protiv okupatora“. Četnici su potsećali da partizanska „nerazumna propaganda“ naziva četnike „petokolonašima“, iako su se oni bez rezervi borili prilikom opsade Kraljeva.

Pozadinu četničkog napada na partizanske snage najbolje otkriva veza koju je Mihailović prethodno uspostavio sa Nemcima, preko svojih

¹⁸⁸⁾ Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 59-60.

¹⁸⁹⁾ Isto, 64-5.

¹⁹⁰⁾ Isto, 72-3.

ovlašćenih predstavnika. Dan posle razgovora sa Titom u Brajčićima, 28. oktobra 1941, pukovnik Branislav Pantić izjavio je oficiru Abvera Jozefu Matlu da je od strane Mihailovića opunomoćen da stupi u vezu sa Nedićem i nemačkim instancama kako bi im se četnički odredi Jugoslovenske vojske stavili na raspolaganje u cilju savlađivanja komunizma u Srbiji. Mihailović je jamčio da će srpski prostor istočno i zapadno od Morave definitivno očistiti od komunista. Zauzvrat je očekivao da Nemci obustave kaznene akcije protiv srpskog stanovništva i masovna streljanja na područjima na kojima su se nalazili njegovi odredi. Rukovodio se ciljem da se u Srbiji uspostavi stanje kakvo je postojalo pre 28. juna 1941. godine. Po pukovniku Pantiću, Draža Mihailović nije imao „dečje iluzije“ o vojnoj snazi Nemačke. Bio je i svestan da su „Politički revolucionarni akcent i političku notu u narod uneli komunistički partizani“. Nemci su od Mihailovića zahtevali da dođe u Beograd radi daljih razgovora, a četnici su očekivali da će oni pomoći da se „spreči dalje uništavanje srpskog stanovništva i ekonomskih osnova egzistencije srpskog naroda“. Protiv pregovora sa Mihailovićem izjašnjavao se Upravni štab opunomoćenog komandanta, optužujući četnike za aktivnu borbu protiv Nemaca i za učešće u jedinstvenom frontu s komunistima. Pomenuti štab razlikovao je ove snage samo po načinu borbe i sastavu ljudstva: na Mihailovićevoj strani video je oficire, a na partizanskoj „zatvorenike, razbojнике i cigane“. Šef Upravnog štaba opunomoćenog komandanta Harold Turner smatrao je da bi Mihailovićev dolazak u Beograd, bez saglasnosti Nedićeve vlade, za nju značio najveći „politički poraz“.¹⁹¹

Do sastanka je ipak došlo u Divcima kod Valjeva, 11. novembra 1941. godine. Mihailović je tom prilikom opomenuo potpukovnika Rudolfa Kogarta da neće dozvoliti da se srpska krv beskorisno proliva i srpska imovina dalje uništava, a i istakao je da je spreman da se sa Nemcima i Nedićem bori protiv komunizma. Mihailoviću je stavljeno do znanja da će Vermaht uskoro okončati sa komunizmom i da glavni komandant nema poverenja u Mihailovića kao komandanta. „Nemački Vermaht ne može da se optereti takvim saveznicima koji mu se privremeno priključuju iz razloga oportuniteta“. Nemci su za spasavanje Srbije tražili obustavljanje borbi i безусловnu predaju, u stvari četničku kapitulaciju. Mihailović je uzalud objašnjavao da je ušao u trku sa komunistima za posedaње gradova koje su Nemci napustili i da teži spašavanju naroda koji je izložen dvema terorističkim akcijama: nemačkoj i komunističkoj. Zahtevao je da mu se omogućí borba protiv komunista, koja je počela 31. oktobra 1941, tražio je municiju, autonomnu zonu. Naglašavao je da je Košta Pećanac izgubio svaki ugled u narod. Tražio je oznaku „izdajnika“, misleći na njegovu kolaboraciju s Nemcima.¹⁹² Za Nemce su, znači, i dalje postojala dva

J. Marjanović, n.d. 353.

Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1945, Beograd, 1976, 11-16.

neprijatelja: pukovnik Mihailović i komunizam, iako je Mihailović stavljao do znanja da se neće boriti protiv Nemaca čak ni ako bi mu ova borba bila nametnuta. Sto se tiče komunista, oni su, prema Mihailoviću, počeli prvi borbu, u vreme dok je Mihailović stajao po strani i pripremao se za prodor u pravcu Bosne i Sandžaka.

Ko je onda kriv za početak građanskog rata pod okupacijom: četnici ili partizani? Incidentalnih situacija je, pre početka sukoba, bilo na pretek. Prvi sukob izbio je u suvoborskom selu Planinici, blizu Struganika, kada su pripadnici Kolubarskog narodnooslobodilačkog odreda pokušali da odnesu iz sela prikupljeno oružje. Odgovor o stvarnim uzrocima sukoba otkriva izneta inicijativa Mihailovića za razgovor s nemačkim predstavnicima, iz koje se vidi da je Mihailović želeo da se liši partizana pomoću Nemaca i prekinu borbe koje su odnosile srpske živote.

- No, četničko-partizanskim sukobima i surevnjivostima, koje su se sve više produbljivale, kumovale su u smislu povoda i „vojvode“ koje se nisu nalazile pod komandom Mihailovića, kao i pojedini neposlušni četnički komandanti. Mihailovićevi saradnici pišu da ih je on morao tolerisati da ne bi prišli drugoj strani, naročito Nediću. Takve starešine nisu mogle podnositi partizane i bilo kakve dogovore s njima. Među njima Zvonko Vučković izdvaja kapetana Vučka Ignjatovića, koji je mrzeo partizane koliko i Nemce i predlagao Mihailoviću da Titu postavi zasedu na povratku iz Brajica.¹⁹³⁾

Vučković, aktivni učesnik događaja, u svojstvu pisca - memoariste, smatra da nije moguće dati lak odgovor na pitanje ko je započeo građanski rat. Uopšteno mišljenje Vučkovića svodi se na to da je za „građanski rat kriva manjina koja se silom naturala i većina koja se toj sili odupirala“.¹⁹⁴⁾ Ovaj pitijski odgovor, koji ipak upućuje na komuniste („manjinu“) kao uzročnike građanskog rata, ipak zahteva činjeničku proveru.

Glavni štab NOPO Srbije je 6. novembra 1941. izdao Proglas „Srpskom narodu“ o „izdajstvu Draže Mihailovića“ koji je napao partizane i nastoji da obmane „poštene srpske seljake i četnike“.¹⁹⁵⁾ PK KPJ za Srbiju je 7. novembra proglasom pozvao radnike i seljake, radni narod, građane, omladinu, partizane, „poštene četnike i oficire“ na borbu protiv „fašista i domaćih izdajnika“.¹⁹⁶⁾

Početkom novembra 1941. rat se rasplamteo. Partizani su od Užica nadirali prema Ravnoj gori. Tito se, međutim, odlučio da se završna borba odloži. Dok su partizani zauzeli Pranjane, četnicima je stiglo pojačanje: kapetan Dragoslav Račić, sa jakim odredom iz Mačve, te kapetan Dragiša Ninković, sa Kačarcima.¹⁹⁷⁾ Primirje je zaključeno 20. novembra 1941. u Čačku, ali želja da se građanski rat i stvarno prekine

¹⁹³⁾ Z. Vučković, n.d., 154.

¹⁹⁴⁾ Isto, 158.

¹⁹⁵⁾ Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. 60.

¹⁹⁶⁾ A V I I, NOR, K-1961, Reg. br. 2-1.

¹⁹⁷⁾ Z. Vučković, n.d., 167.

nije postojala ni na jednoj strani,¹⁹⁸⁾ iako su se Nemci pripremali za završni udar. Potiskivanjem četnika i njihovim opkoljavanjem na Ravnoj gori izgledalo je da je njihova sudbina zapečaćena, ali do njihovog uništavanja nije došlo iz međunarodnih obzira rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta. Vrhovni štab je u datoj situaciji ponudio četnicima da stupe u borbu protiv Nemaca, da se odreknu zahteva da se partizanske snage uključe u sastav Mihailovićevih odreda i da se pitanje jedinstvenog operativnog vojnog vodstva rešava sporazumno posle uspostavljanja mira. Partizanska delegacija, s Aleksandrom Rankovićem, Ivom Lolom Ribarem i Petrom Stambolićem, zaključila je pomenuti sporazum sa četničkim predstavnicima - majorima Radoslavom Đurićem i Mirkom Lalatovićem o obustavljanju neprijateljstva. Utvrđeno je, takođe, da se pruži otpor okupatoru, puste zarobljenici obe strane i da jedna mešovita komisija ispita uzroke sukoba i krivice za „zločina dela”. Mihailović, međutim, nije poštovao ovaj sporazum, mada je izvestio kraljevsku vladu da je uspeo da zaustavi „bratoubilačku borbu” i da nastoji da udruži sve snage za borbu protiv Nemaca.¹⁹⁹⁾

Bivši četnički starešina Zvonko Vučković opisuje ove borbe i njihov karakter na sledeći način: „U mešavini koja se tako stvorila (susret partizana i četnika u Ovčaru) bilo je nemoguće razlikovati jedne od drugih. Ista odela, iste psovke i komanda. U takvoj gužvi je uvek mnogo žrtava. Najgore je što ne znaš koga gađaš, a kad pucnjava počne, ne prestaje do mraka. Njihova petokraka zvezda i naša trobojna kokarda, i kad su bile na šajkačama, mogle su se osmotriti samo iz neposredne blizine. Ako se sukobimo u selu onda se tek stvori krkljanac. Jurimo se oko kuća i štala kao deca koja se igraju žmurke. Čas mi jurimo njih a čas oni nas. U takvoj igri gine sve od reda: i mi i oni, i žene i deca, i stoka i kokoške. i sve što je živo”.²⁰⁰⁾

Građanski rat iznurio je obe strane i njihovu otpornu moć pre nego što su Nemci krenuli u završnu ofanzivu. Sporazum je bio neostvarljiv zbog isključivosti rukovodstava oba pokreta. I građanski rat, pod uslovima okupacije nešto najstrašnije što se u takvom ratu može zamisliti, jednom započet u Srbiji, imao je lančane posledice za celu Jugoslaviju. Četnici su zabranili svake razgovore sa komunistima - partizanima, sem preko mušice pušaka, jer su u pitanju bila dva pokreta različitih motivacija.²⁰¹⁾ Monarhističke snage nisu se mirile sa socijalnom revolucijom i petokrakom, i obratno, komunisti sa četničkom defanzivnom strategijom, status quo i kokardom.

Borbe na tlu Srbije izrodiće se u trajni sukob četnika i partizana, ali i u borbe četnika i ljotićevih dobrovoljaca, Nedićevih oružanih

J. Marjanović, n.d., 370-1.

Telegram je upućen 22. novembra 1941. - AVII, VK, K-348, Reg. br. 5/1-3. Dženeral Mihailović i SSSR, sa službenim memorandumom i dokumentima.

Z. Vučković, n.d., 164.

^{*} Mihailovićevo naređenje prethodilo je pismu CK KPJ - PK KPJ za Srbiju od 14. decembra 1941, kojim se na istoj teritoriji zabranjuje uporedno postojanje dve vojske, što se direktno odnosilo na „Jugoslovensku vojsku u otadžbini”.

formacija protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta i njegovih pristalica u zapadnoj Srbiji, Šumadiji, na istoku i na jugu Srbije, četnika Koste Pećanca i partizana, „crnih“ četnika i onih Mihailovićevih. Još 1943. četnici Dragutina Keserovića neuspešno napadaju štab Pećanca, dok ga neka četnička crna trojka nije zaklala naredne godine u Sokobanji. Tek, u ratnom metežu nije među Srbima nedostajalo „ratova“ i obračuna, kojima je osnovni pečat davao sukob narodnooslobodilačkog pokreta i Mihailovićevih četnika, koji su u toj borbi imali posrednu i direktnu podršku Nemaca i snaga srpske kolaboracije.

Partizanske snage pretrpele su težak poraz u zapadnoj Srbiji krajem jeseni 1941. godine. Do skoro se pisalo da je preko Uvea odstupila partizanska „glavnina“, iako je, brojučano gledano, ta „glavnina“ obuhvatala tek deseti deo partizanskih snaga (oko 1.500-2.000 boraca). Vrhovni štab slabo je procenio otpornost partizanskih snaga da se u frontalnoj odbrani odupru nemačkim operativnim jedinicama. Odbrambene akcije više su bile žrtvovanje nego što su nanele štete nemačkim trupama. Tako je na Kadinjači stradao Radnički bataljon, a jedinice 342. nemačke divizije nisu imale većih gubitaka (2 mrtva i 1 ranjenog). Tito je, međutim, smatrao da je reč o privremenom porazu. Za utehu, gradilo se uverenje da će u Srbiji na proleće 1942. buknuti masovni ustanak. Bilo je i pre toga poraza, drugih neočekivanosti i krivo shvaćenih situacija. Tako je po izlasku na oslobođenu teritoriju Tito bio začuđen masovnošću ustaničkih snaga. Decembra 1941. računao je da se Nemačka nalazi pred porazom, a nastupanje četnika ocenjivao je kao okupljanje „reakcionarnog velikosrpskog centra“.

Pre nemačkog pokreta protiv četničkog štaba na Ravnoj gori, Mihailović je na sastanku s četničkim starešinama 1. decembra 1941. doneo odluku da se deo četnika legalizuje, kako bi lakše prezimili u okviru Nedićevih formacija. Nemci su sa pet kombinovanih kolona krenuli prema Ravnoj gori da razbiju Mihailovićeve odrede i uhvate komandanta. Prilikom njihovog napada na Mihailovićev štab, uhvaćeni su i ubijeni major Aleksandar Mišić i Ivan Fregi. Nemce su u borbama pomagali ljotićevci, koji su nosili oznaku Sv. Đorđa, kao simbol sveca koji kopljem ubija komunističku aždaju. Draža Mihailović je depešom od 7. januara 1942. izvestio Jugoslovensku vladu u izbeglištvu da su 6. decembra 1941. opkoljeni i zarobljeni od Nemaca u okolini Mionice major Aleksandar Mišić, sin vojvode Mišića, i njegov načelnik štaba major Ivan Fregi, obojica u propisnoj oficirskoj uniformi. „Obojica“, javlja, „osuđeni (su) na smrt i streljani 17. decembra. Molim da se major Mišić odlikuje Karađorđevom Zvezdom III reda sa mačevima kao jedan od prvih saradnika i major Fregi istim ordenom četničkog reda. Za ovaj slučaj kao narodni izdajnici da se javno ožigošu Jovan Škava (vojvoda Koste Pećanca - B.P.) samozvani vojvoda Kolubarski, Njegovan Papje, iz Mionice i Petar Branjević svi saradnici izdajnika Koste Pećanca kao i da se liše svih vojničkih zvanja. Ja učenjen od

Nemaca omalovažavajućom sumom (sa 200.000 din. - B.P.). Mihailović".^{202>}

Pošto je prohujala operacija delova 342. divizije (od 6. do 9. decembra 1941) protiv štaba Draže Mihailovića, četnički vođa je učenjen od Nemaca. U istoriji pokreta otpora u Evropi Mihailović je bio prvi među vođama ovih pokreta kome je glava učenjena. Na plakatima koji su decembra 1941. prekrili Srbiju, Nemačka vrhovna komanda je Mihailovića označila za „odmetnika i buntovnika“, koji „na svojoj savesti nosi krv više hiljada Srba i koji je vlastitoj zemlji naneo beskrajnu bedu i nevolju“, čoveka odgovornog zbog nepredavanja oružja, mobilizacije ilegalne vojske, „zločinačkog udruživanja sa komunistima“, podizanja oružanog ustanka protiv nemačkih okupatorskih snaga, koji je zbog svega toga „svoj život proigrao“. Onome ko uhvati Mihailovića Nemci su obećavali nagradu u iznosu od 200.000 dinara.²⁰³⁾

Prvi valjevski četnički odred, čiji je komandant bio poručnik Neško Nedić, izdao je 13. decembra 1941. naređenje za saradnju sa srpskom kvislinškom vladom. „Mi zato nećemo i ne možemo zajedno sa Nemcima ali nećemo ni u otvorenu borbu, koju sada ne možemo izdržati. Mi ćemo nastaviti da se spremamo da se naoružavamo i počecemo borbu onda kad naši saveznici vežu nemačke snage na Balkanu i budu u stanju da i nas potpomognu. Dotle dok ovaj momenat ne dođe mi moramo iskoristiti rasulo kod komunista da ih razoružamo te da nam na proleće ponovo ne ometu naš planski rad".²⁰⁴⁾

Infiltracija Mihailovićevih četnika u Nedićeve kvislinške snage započela je još u novembru 1941, po Mihailovićevom naređenju. Legalizovani su sledeći odredi: Ljubički - kapetana Predraga Rakovića, Požeški - kapetana Miloša Glišića i kapetana Vučka Ignjatovića, Užičko-požeški - Manojla Korača, Crnogorski - kapetana Nikole Mladenovića, zatim odredi kapetana Radovana Stojanovića, Vojislava Pantelića u Loznici, Zivana Lazovića u beogradskom okrugu, kapetana Borivoja Rajkovića u Kosjeriću, Nikole Kalabića i drugih. Nedić je dobijao nove snage za borbu protiv pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, a Mihailović je spasavao odrede od uništenja u jeku zime, progona i nemačkih represalija. Udruženim snagama mogli su zavesti četničku strahovladu i iskorenjivanje zaostalih grupa partizana, pojedina i njihovih simpatizera i jataka. Nedić jeste sa novim kadrovima brojno uvećavao svoju snagu, ali se istovremeno izložio opasnostima razrivanja Srpske državne straže iznutra (SDS). Uspostavljeni sistem dvostrukog opštenja omogućavao je, na jednoj strani, Nedićevu nominalnu komandu, a na drugoj povinovanje Mihailovićevim tajnim instrukcijama. Uključivanjem Mihailovićevih četnika u SDS narastalo je i nemačko nepoverenje u pouzdanost jedinica koje su naoružavali.

f²⁾ Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 347.

^{03>} I. Avakumović, n.d., London, 1969, 31.

²⁰⁴⁾ Zbornik NOR, tom XIV, 1, 92.

Povezan sa kraljevskom vladom septembra 1941. godine, i od nje prihvaćen narednog meseca, Mihailović se resio na obračun sa suparničkim snagama, napadajući početkom novembra njihova uporišta i štabove. Hiljade žrtava koje su za sobom ostavljale nemačke kaznene ekspedicije oktobra 1941. samo su ubrzavale njegovu odluku. Trebalo je iskoristiti šansu koja se, po njegovoj proceni, pružila četnicima i uništiti partizane pre nego što Nemci dovrše reokupaciju oslobođene teritorije, a posie vlastitog neuspeha ovu ulogu prepustiti Nemcima i njihovim saradnicima. Četništvo je od svoje pojave pod zastavom legitimizma isključivo sebi davalo monopol na vođenje naroda i pokreta otpora. Sukob na tlu Srbije i kasnije Jugoslavije nije mogao ostati internog karaktera, jer su Britanci i Jugoslovenska vlada u izbeglištvu podržavali Mihailovića, a Sovjetski Savez tajno KPJ, javno se izjašnjavajući za ofanzivne antiokupatorske akcije. Time je i sukob izlazio iz nacionalnih okvira i u jesen 1941. bio internacionalizovan.

Pored uspostavljenih veza sa vladom, Mihailovićevo samopouzdanje naraslo je dolaskom mešovite britansko-jugoslovenske misije sa kapetanom D. T. Hadsonom u njegov štab, bez obzira na svo nezadovoljstvo koje je pokazivao zbog ponašanja ovog britanskog oficira. Mihailović je bio nezadovoljan Hadsonom jer je u Vrhovnu komandu stigao preko partizanske teritorije, bio relativno niskog čina (kapetan), razišao se sa saputnicima svoje mešovite misije i stigao bez radio-stanice na Ravnu goru; želeo je da učestvuje u razgovorima između Mihailovića i Tita u Brajićima, svraćao i do partizana, kod Tita. Mihailović nije iskreno prihvatio Hadsona („Marka“) i zbog kolonijalnih manira, koji su podrazumevali potčinjavanje. Britanskog oficira nalazimo u Užicu u vreme partizanskog napuštanja „prestonice“ krajem novembra 1941.

Oko Hadsonove misije postoje istoriografske kontroverze: po jednim, došao je da izazove građanski rat, a po drugima, sasvim suprotno, da sjedini i jedne i druge snage u borbi protiv okupatora. Nama je ovo drugo gledište prihvatljivije, jer Hadson ima saznanje o snazi drugog pokreta, to jest partizanskog, a na drugoj strani njegovo naglo upućivanje u Jugoslaviju usledilo je posle Staljinovog zapostavljanja Čerčila početkom septembra 1941. da Britanci što pre otvore drugi front u Francuskoj ili na Balkanu.²⁰⁵ Kako je Staljin znao da se u Jugoslaviji vode borbe, Britanci su sovjetskog vođu zadovoljavali u pomaganju partizanskog otpora Nemcima, što je bilo u skladu i sa sovjetskom strategijom. Time su Britanci u jugoslovenskom slučaju odstupali od ranije utvrđenog stava da pokreti otpora ne prerastaju u borbe ustaničkih ili širih narodnooslobodilačkih razmera koje su do tada važile za sve pokrete otpora okupiranih evropskih zemalja.²⁰⁶

Britanci su izašli u susret sovjetskom vođi u tom smislu što su Jugoslaviju izuzeli iz kruga zemalja koje su imale da izgrađuju podzemni

²⁰⁵) V. Čerčil, n.d., III, 351, 424-5.

²⁰⁶) Filis Oti, Neki aspekti britansko-jugoslovenskih odnosa 1941. godine, Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa, Zbornik radova, Beograd, 1973, 99-100.

pokret otpora, koji bi se aktivirao tek u trenutku nemačkog sloma, s tim što je u njoj mogao biti dozvoljen (kada je već izbio) i ustanak širih razmera. Našu pretpostavku kao da potvrđuje i memoar Predsedništva Jugoslovenske izbegličke vlade od 11. oktobra 1941. britanskoj vladi da se „odmah donese odluka i što pre izvrši iskrcavanje britanskih trupa na Balkanu“, što znači da su imali podatke o borbama u zapadnoj Srbiji.²⁰⁷

Južnoafrički inženjer Duan T. Hadson, koji je pre rata radio u Srbiji, krenuo je u Mihailovićev štab iz Aleksandrije 20. septembra 1941, sa majorima Zaharijem Ostojićem i Mirkom Lalatovićem, dok se saradnik Uprave za specijalne operacije (SOE) Džulian Emeri podmor-nicom, koja je doplovila do Petrovca na moru, vratio u Egipat.

Hadsonova misija prešla je preko crnogorske teritorije, na putu za Srbiju, videvši snagu pokreta u Crnoj Gori. Hadson u telegramu upućenom SOE u Kairu, 10. oktobra 1941, govori o „slobodnim narodnim trupama Crne Gore“, navodeći da im je štab na Radovču. Po tom prepričanom telegramu, „13. jula otpočeo je gerilski rat i uzeo (je) karakter revolucije gotovo u celoj Crnoj Gori... Ovaj rat nosi izgled narodnog oslobođenja i u vezi je sa ostalim gerilskim ratovanjem u Jugoslaviji. Ovaj pokret potiče jedino od organizovanih anti-okupacio-nih trupa čiji broj iznosi 5.000 ljudi i na slučaj revolucije uvećaće se na 80.000. Organizacija crnogorske vojske je dobra. Vrš se pripreme za novu akciju na široj osnovici“. Traži se pomoć. „Crna Gora služi jednovremeno kao osnovica za snabdevanje za slične akcije u Hercego-vini i Sandžaku, gde uopšte ne raspolažu oružjem“. Radilo se o pokretu čije je jezgro bilo sastavljeno isključivo od komunista. Na čelu pokreta nalazio se „univerzitetski profesor Milovan Đilas“ i kapetan Arso Jovanović. Misiji se u Petrovcu na moru pridružio i četnički vojvoda Dule Dimitrijević.²⁰⁸

Hadson je od početka, mada detaširan Mihailoviću, imao odrešene ruke da ostane kod bilo kojeg vođe ili organizacije koju lično bude smatrao važnom za savezničku akciju, što objašnjava i njegovo prelaže-nje od Mihailovića do Tita, želju da prisustvuje njihovim razgovorima, a posle pada Užica i lutanja da se ponovo priključi Mihailoviću kod kojeg je ostao do dolaska pukovnika Bila Bejlja, decembra 1942. godine. Kao oficir za vezu opservirao je situaciju, prilike, odnose snaga u zemlji, vodeći računa pod kojim bi uslovima Velika Britanija mogla priteći u pomoć materijalom ili akcijom. Juna 1942. pisao je Mihailoviću da je prošlo vreme za „primitivno dramatiziranje“, njegove uloge, te gledanja četničkih oficira na njega kao da je on pukovnik Laurens, što

[^] AVII, VK, K-162, Reg. br. 61/1.

Hadson je akreditovan kod Mihailovića, ali je - prema nekim autorima - pokazivao daleko više simpatija prema Titu. Zastupajući isključivo britanske interese, Hadson je prihvatao Titovu ofanzivnu strategiju nezavisno od odmazdi. No, bio je za to da se sve snage objedine pod Mihailovićevom komandom. - Staniša R. Vlahović, Zbornik dokumenata iz Britanskih arhiva. Anglo-jugoslovenski odnosi 1941-1948, Birmingham, 1985, 55.

mu je jako smetalo u radu, pogotovu ocene da je „baksuz za srpsko naoružanje”. Mihailović se, međutim, još jula 1942. žalio Vladi i optuživao kapetana Hadsona daje prošle jeseni ometao dolazak pomoći i izazvao krizu. Zadržavao je bojazan da britanski oficir to i sada ne čini, kada je najpotrebnije i kada se bliži slom Nemaca.²⁰⁹

Mihailović je bio trajno nezadovoljan malom britanskom pomoći. Prvi tovar materijala četnicima je spušten krajem oktobra 1941. godine, u prostoru između Maljena i Suvobora. Isporuke su bacane u limenim kantama u kojima se nalazilo italijansko oružje, eksploziv, duvan, novac, rublje. Četnici su bili nezadovoljni neupotrebljivošću bačenog materijala. Stab Javorskog korpusa javljao je 26. aprila 1942. da je na terenu skupljena dobijena pomoć, koja se sastojala od mitraljeza („švarcloze”), „mitraljeta”, bala šinjela, malih zlatnika, velikih zlatnika, novčanica - dolara, s tim što se isticalo da su mitraljezi i municija nađeni u „deformisanom” stanju. Deo je padao i na neprijateljsku teritoriju ili je raznet od seljaka. Prilikom prihvatanja materijala dolazilo je i do sukoba sa Nemcima i kvislinzima.

Podrška kraljevske vlade i Britanaca Mihailoviću izazvala je u jesen 1941. internacionalizaciju zbivanja u Jugoslaviji. Dušan Simović je 13. novembra 1941. intervenisao u prilog Mihailovića kod Moskve, preko Poslanstva Kraljevine Jugoslavije u SSSR-u, tražeći da Moskva hitno izda uputstva da se potčine Mihailoviću u zajedničkoj borbi protiv okupatora.²¹⁰ Sličnu intervenciju učinili su i Britanci, preko svog ambasadora u SSSR-u ser Staforda Kripsa. Moskva je izbegla da se zvanično izjasni u prilog Mihailovića, pravdajući svoj stav time da nije obavještena o događajima u Jugoslaviji i da se drži principa nemešanja u unutrašnje stvari suverenih država. Učinila je tek ustupak preko Radio-Moskve, koja je prenela propagandne poruke Radio-Londona u prilog Mihailovića.²¹¹

Jugoslovenski istoričari (Jovan Marjanović, a i drugi za njim) prihvatili su tezu da je ovim Mihailović bio prihvaćen od strane britanske vlade, što se uostalom izvodilo i iz činjenice da je januara postao i član Jovanovićeve vlade u svojstvu ministra vojske. Tada je nastala i najčudnovatija faktička koalicija u drugom svetskom ratu, koju su sačinjavali u odnosu na narodnooslobodilački pokret, kao jedinstvenog protivnika, četnici, Nemci, Britanci, Nedić, ustaše. Prema najnovijim istraživanjima dr Marka Viler, prihvatanje Mihailovića od strane Britanaca usledilo je tek polovinom 1942. godine. Podrška je nesumnjivo postojala od ranije, ali su od juna 1942. godine Britanci preuzeli četnike kao strateški ulog u odnosu na zalaganje Sovjeta za svoj pokret - narodnooslobodilački pokret Jugoslavije. Nije zgorega potsetiti da je

^{m>} Četnici su smatrali da je ova oskudica aviona za transport pomoći namerno „lansirana” od Britanaca - Isto.

²¹⁰⁾ ASSIP, Emigrantska vlada, F-IV, 1941/45.

²¹¹⁾ Sovjetski istoričari za sada ne raspolažu emisijama Radio-Moskve, Tek, znamo da sovjetska vlada nije insistirala da se NOP odredi Jugoslavije stave pod komandu D. Mihailovića.

Mihailović tada bio u naponu svoje snage i da je gradio planove da stvori „koridor“ do zapadnih delova Jugoslavije, posedne zaleđe jadranske obale i kao glavna snaga dočeka spreman predstojeće događaje u razvoju drugog svetskog rata.

Mnogi pisci u inostranstvu među jugoslovenskom emigracijom isticali su ono što su morali, da je Slobodan Jovanović imao veliki autoritet kao naučnik, pisac, univerzalni evropskih duh u Srbiji, ali čovek koji nije bio dorastao velikim političkim iskušenjima u kojima se našla Jugoslavija 1941-1945. Pristalice kneza Pavia osuđivale su ga što nije preduzeo mere posle 27. marta da spreči Osovinu da napadne Jugoslaviju svojim odlaskom u Rim, kao da je on to i mogao posle munjevit Hitlerove odluke da se ona uništi posle beogradskog prevrata. Kao predsednik vlade, pao je u zamku braće Kneževića i „Lige majora“ (Živana Kneževića, Vladislava Rodžalovskog i Svetislava Vohoske). Pre toga emigracija je dozvolila (kao da je mogla sprečiti pri postojanju dva paralelna pokreta od kojih je svaki imao svoje tačke međunarodnog uporišta) da se jugoslovenski problem internacionalizuje. Ima istraživača koji smatraju fatalnim uvlačenje saveznika u jugoslovensko unutrašnje pitanje 1941-42, insistiranjem da oni podrže stavljanje komunista pod komandu Mihailovića. Jugoslovensko pitanje, otvoreno u jesen 1941, tokom 1942, dobija međunarodnu dimenziju koju ne gubi sve do kraja rata.

Kontroverze - građanski rat ili narodnooslobodilačka borba

Klasična definicija građanskog rata kao oružanog sukoba u jednoj zemlji ili državi između sukobljenih društvenih snaga (klasa, etničkih grupa isl.) koje se međusobno bore za ostvarenje određenih političkih i ekonomskih ciljeva može podsećati ali ne i potpuno primeniti na istorijsku situaciju Jugoslavije u drugom svetskom ratu. Ako pojavu posmatramo kao revolucionarnu smenu vlasti 1941-1945. par excellence, onda je građanski rat trajno karakterističan od novembra 1941. godine. Taj sukobu su se našle dve glavne snage antifašističkog karaktera, od kojih je ona druga, četnička, to samo deklarativno, nominalno od novembra 1941, ali ne i supstancijalno sa stanovišta otpora fašizmu kao antidemokratskoj, totalitarnoj pojavi. Komunisti, kao jezgro i rukovodeća snaga narodnooslobodilačke borbe, imaju za primarni cilj osvajanje vlasti u uslovima drugog svetskog rata, revolucionarnu perspektivu, izmenu postojećeg društvenog status quo koji brane snage četništva. Četnici su za monarhiju, veliku ili homogenu Srbiju, nacionalnu politiku s prevagom srpstva*, odbranu građanskog poretka i njegove materijalne osnove - privatnih svojinskih odnosa. Oba pokreta su na strani antifašističkog ratnog saveza, ali jedan sa ofanzivnom a drugi sa defanzivnom strategijom. Njihovi ciljevi su, dakle, krajnje suprotni, dijalemetralno različiti. Komunisti su smatrali da je vojni poraz jugoslovenske države, sa drugim elementima sloma, stvorio pretpo-

stavke revolucionarne situacije, koju je Josip Broz Tito - kao prvi čovek i neprikosnoveni vođa KPJ - polovinom 1941. sagledavao na sledeći način. „Pokretačke snage” za „sazrijevanje revolucionarnih energija masa” u Jugoslaviji nalazile su se u surovom okupatorskom režimu, „još svirepijem nacionalnom ugnjetavanju i mržnji masa prema onima koji su to prouzrokovali”, „izdajstvu bivših vladajućih krugova buržoazije”, „sluganstvu i malodušnosti domaće buržoazije”, „razgolićenosti zločinačke nacionalne i socijalne politike prošlih režima”, teškom bremenu nameta koje su okupatori nametnuli narodu, „bezobzirnom izrabljivanju radnih masa od okupatora i kapitalista”, postojanju SSSR-a („velike zemlje socijalizma i njenom napredku”), „miroljubivoj politici” SSSR-a na jednoj strani, a strašnom pokolju i razaranju koje prouzrokuje „imperijalistički rat u kapitalističkom svetu”, na drugoj.

Cinjenica je da je Kominternu kao instrumentalno oruđe Staljinove spoljne politike u međunarodnom radničkom (komunističkom) pokretu suspendovala drugu etapu, to jest socijalnu revoluciju do poraza fašizma. Jugoslovensko partijsko rukovodstvo prihvatilo je ovu poruku bez reakcije, ali je praktično vodilo borbu za smenu vlasti u toku celog rata u okviru strategije narodnooslobodilačke borbe. Ona se iskazuje u stvaranju oružanih odreda faktički pod rukovodstvom Partije, kao i narodnooslobodilačkih odbora (NOO). Revolucionarna dimenzija se iskazuje i u shvatanjima da „nema povratka na staro”. U okviru rata protiv okupatora i njegovih saradnika vodio se rat za smenu starog društvenog subjekta. Sa tog stanovišta mogu se razlikovati razne faze u delovanju KPJ, odnosno narodnooslobodilačkog pokreta, ali suštinskih odstupanja nema. Revolucionarna smena vlasti samo je prilagođavana međunarodnim uslovima antifašističkog rata, čiju glavnu snagu čini savez SSSR-a i Velike Britanije, a od januara 1942. godine i formalno zasnovana koalicija SSSR-a, SAD i Velike Britanije. Ova strana rata govori sama za sebe o značaju internacionalne dimenzije jugoslovenske revolucije i nemogućnosti da se ona razume bez ove svoje bitne sastavnice sa stanovišta formulisanja i primene strategije KPJ. Naravno, ova strategija nije uspela da se formuliše preko noći, izrazi od prvog dana kao slivena, celovita, do kraja jasna boračkom i starešinskom sastavu, s obzirom na nivo svesti i ideoloških recidiva ranije politike rezervisanosti i napada na „imperijalističke zemlje” u ratu. Na Zapadu nisu prestajale sumnje da SSSR, Kominternu i njene članice rade na svetskoj revoluciji u okviru drugog svetskog rata ili da Sovjetski Savez može iskoristiti komuniste za radikaliziranje društvenih sukoba, smenu vlasti i promenu socijalnog status quo. Čerčil je 22. juna 1941. poručivao da se Britanija svrstala iza Rusije, ali da on neće odstupiti od nijedne svoje ranije osude komunizma. Očigledno je da je međunarodna procena o glavnom neprijatelju bitno uticala na stvaranje ove neobične alijanse, na čijem su se čelu u prvoj fazi rata nalazili

²¹²⁾ „Proleter”, mart-april-maj 1941, br. 3-4-5.

Čerčil i Staljin, s tim što su stare sumnje i podozrenja nastavljala da žive u prikrivenom i stišanom obliku da bi se približavanjem rata kraju suprotnosti razbuktavale, stvarajući pukotine u savezu. Zapad je bio uznemiren ojačanom vojnom moći SSSR-a, a obostrano su prisutne sumnje da se ne zaključi separatan mir sa glavnim protivnikom. Prigušene nesuglasice pretvarale su se vremenom u sporove oko pojmova slobode i demokratije, granica, posleratnog uticaja u svetu, organizacije Ujedinjenih nacija.²¹³

Komunisti su iskorišćavali šansu za obaranje društvenog poredka koji su smatrali preživelim kroz revolucionarni rat, dok su građanske snage u ime očuvanja svojih ekonomskih i političkih pozicija nastojale u začetku da onemoguće drugi društveno-politički subjekt koji im je osporavao pravo na vladavinu. Osobenost ovog sukoba sastojala se u tome što se rat vodio u uslovima okupacije i podeljene zemlje. Snage koje su se sukobljavale oslanjale su se na okupatorske sile ili na savezničke zemlje u krilu antifašističke koalicije, što je moglo uticati na kvarenje njihovih odnosa zbog podrške sukobljenim snagama, vojne (naoružanje, vojno sadejstvo) i političko-diplomatske. U revolucionarnim ratovima poznato je učesće stranog faktora na strani jedne od sukobljenih snaga i u vidu klasične vojne intervencije, mada do toga u Jugoslaviji nije došlo. Šta više, revolucionarne promene do kojih je došlo u Jugoslaviji legalizovane su u specifičnoj formi međunarodnog priznanja pre nego je i rat dovršen, što je slučaj bez presedana u istoriji ratova i revolucija. Nove pobedničke snage su u formi subjektiviteta stare države izašle na međunarodnu pozornicu, putem priznanja jedinstvene vlade i ulaska Jugoslavije u Organizaciju Ujedinjenih naroda u svojstvu člana - osnivača.

U delu literature jugoslovenska revolucija, ostvorena pod osobenim uslovima, zna se i osporavati, kao da nije ni ostvorena kao oružana smena vlasti. Ima pisaca koji je stavljaju pod „navodnice“ kao izmišljenu pojavu. Do tog osporavanja dolazi i na pobedničkoj strani 1941-1945. Komunisti iz straha da se ne izbriše druga komponenta rata 1941-1945, to jest narodnooslobodilačka, antiokupatorska potiskuju ili umanjuju revolucionarnu stranu pojave. Snage iz redova nacionalnih suparnica KPJ koriste liniju dvostruke negacije. Prvo, potcenjivanjem narodnooslobodilačke dimenzije, umanjujući ratni učinak protiv okupatora (da je ubijeno manje od 10.000 Nemaca u drugom svetskom ratu; da su ratni izveštaji Vrhovnog štaba uvećani, netačni, propagandistički; da postoji nesrazmera između ratnih akcija i žrtava; da se rat rešava na glavnim frontovima itd., jednom rečju relativiziraju vojnu stranu narodnooslobodilačke borbe). Drugo, svode smenu vlasti na „grabež“ vlasti jedne male zaslepljene grupe, kao da nije bilo nikakvih društvenih

²¹³> Ogledaju se u raznovrsnim prilazima režimima u istočnoj i jugoistočnoj Evropi (Deklaracija o oslobođenoj Evropi usvojena na Krimskoj konferenciji, februara 1945), granicama Poljske, stvaranju OUN, proceduri u Savetu bezbednosti i drugim pitanjima.

promena. A ako priznaju da je ovih i bilo, onda se u svetlosti poraznog iskustva socijalizma i bezbrojnih dugoročnih deformacija do kraja negira revolucionarna dimenzija 1941-1945, iz jedne druge perspektive. Svesno se previđa razlika između revolucionarnog osvajanja vlasti, koje je izvedeno krajnje efikasno mada po skupu cenu, bivajući sankcionisano od savezničkog međunarodnog poretka, uz neke uzgredne koncesije dekorativnog i formalnog karaktera. Za nas je druga strana revolucije u smislu dubokog prevrata u ekonomskoj i socijalnoj sferi predmet kritike i te kako, ali druge vrste, što ne znači da posledice i njihovo kasnije iskazivanje ne otkrivaju slabosti pobjedničkog pokreta već u fazi njegovog uspona, kao i promašaje i deformacije koji se često označavaju kao „greške“ rukovodećeg subjekta. U našem slučaju radi se o revoluciji čak i sa stanovišta nepostojanja njenog većeg i trajnijeg dela, koji obeležavaju velike, klasične revolucije, ili kasnijeg obezvređivanja tog dela (obnavljanje Jugoslavije, na primer). Ali sa pomenutog stanovišta i velike revolucije znaju biti predmet kritike istoriografije i posle protoka dugog vremena. Što se tiče žrtava, francuska revolucija je takođe pod udarom istoriografske kritike, jer je koštala francuski narod milion žrtava. Nekoliko hiljada ljudi na giljotini samo simbolizuju vladavinu terora, koji ni približno ne može obuhvatiti sve žrtve koje je progutala. Deo filozofskih mislilaca s pravom, međutim, kritikuje „preventivni teror“ jugoslovenske smene vlasti u drugom svetskom ratu.

Sve učestalija nastojanja da se obezvredi narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao neprestano bežanje od neprijatelja, nemoć u odbrani slobodnih teritorija, pretvaranje „čarki“ u velike bitke, „imaginarna osvajanja“, izdizanje male grupe partizana u velike armije, praćene naduvanim uspesima savezničkih informativnih sredstava od 1943, odražava nerazumevanje partizanskog rata s revolucionarnim ciljevima. Kao da nije reč o borbi koja je kontinuirano vođena u toku celog rata, na važnom strateškom prostoru, u pozadini Hitlerovog „novog poretka“, imajući veliki političko-psihološki i moralni značaj za sve pokrete otpora. Narodnooslobodilačka borba tekla je u znaku narastanja snaga, s manifestacijama krize u zimu 1941-1942. u istočnim delovima Jugoslavije i velikih iskušenja u zimu i proleće 1943. godine. Ona je moralno i psihološki značila i za velike savezničke sile u trenucima njihovih vojnih operacija u Severnoj Africi i na Istočnom frontu 1941-1942, usamljenosti, povlačenja, pa i vojnog kolapsa, jer su borci savezničkih armija znali da u dubokoj pozadini Hitlerove tvrdave teče neprestani otpor i da nisu sami u velikom rvanju fašizma i antifašizma. Uostalom, borba protiv okupatora bila je nastavak 27. marta, aprilskog rata, zajedničke aktivnosti partizana i četnika u jesen 1941, sve dok nije započeo građanski rat u zapadnoj Srbiji sa posledicama za celu Jugoslaviju. Operacije NOVJ zadržavale su na jugoslovenskom ratištu značajne okupatorske snage Italije. Po stepenu zasićenosti prostora svojim snagama Italija je nesumnjivo imala prvenstvo na tlu okupirane Jugoslavije. Vojne snage kolaboracionističkih režima bile su

prikovane na jugoslovenskom tlu i samim tim sprečene da učestvuju na drugim bojištima Osovine protiv savezničkih snaga. NDH je uvežbavala tri svoje legionarske divizije na poligonima Trećeg rajha (u Austriji), s namerom da ih uputi na Istočni front, ali su se one umesto na sovjetskom frontu našle na jugoslovenskom ratištu. Na tlu Jugoslavije borile su se i tri SS divizije: 13. SS divizija „Princ Eugen“, s delom jugoslovenskih folksdojčera, muslimanska SS „Handžar“ divizija i albanska SS „Skenderbeg“ divizija. Vojni doprinos Jugoslavije u drugom svetskom ratu ogledao se i u ometanju eksploatacije privrede, skrivanju ili uništavanju poljoprivrednih proizvoda, ugrožavanju ili rušenju važnih saobraćajnica.

Strategija NOPOJ, odnosno NOVJ, odbacivala je zadržavanje krutih frontova, jer vojno nije bila dorasla da se nosi sa najjačom i najsurovijom armijom sveta do kraja 1942. godine, bez teškog naoružanja i mehanizovanih jedinica i vazduhoplovstva. Snage narodnooslobodilačkog pokreta borile su se u potpunom strateškom zaokruženju neprijatelja, bez pomoći sa strane, sve do jeseni 1943. godine. Borba nije bila vezana za jedan kraj Jugoslavije, prenosila se u sve njene krajeve, imajući različiti intenzitet u zavisnosti od brojnih političkih, nacionalnih, vojnih i ekonomskih činilaca. Privremeno oslobođene teritorije se i u nemačkim izvorima nazivaju „plivajućim ostrvima“. Na oslobođenoj teritoriji tekao je život i stvarale su se nove norme; delatnost nove vlasti nastavljala se i posle napuštanja tih teritorija od strane partizanskih snaga.

Dejvid Martin sumnja da su Nemci u Jugoslaviji izgubili više od 10.000 ljudi; smatra da ih je poginulo još manje.²¹⁴ Broj žrtava Nemaca nije tačno utvrđen. No, on se objektivno ne može rekonstruisati isključivo na osnovu dnevnika nemačkih operativnih jedinica, bez uvažavanja gubitaka pomoćnih snaga i nemačkih saradnika (folksdojčera, ruskog emigrantskog korpusa, kvislinških snaga, posadnih jedinica, „Vlasovljevac“ itd.), a pogotovu drugog okupatora - Italijana, koji su trpeli velike gubitke na jugoslovenskom ratištu (razbijanje celih divizija, predaje italijanskih vojnika u ustancima 1941. i posle kapitulacije Italije, zarobljavanja na hiljade italijanskih vojnika u posadama osvojenih gradova i varošica). U završnoj fazi rata, kada Nemci nisu više mogli ni voditi precizno svoje gubitke, zadavani su im daleko teži porazi, zahvaljujući modernom naoružanju dobijenom od Britanaca i posebno od Sovjeta.

Ima pisaca koji za jugoslovensku revoluciju upotrebljavaju pojam „puč“ ili „revolucionarni blic - krig“, što je neprihvatljivo. Kako se može raditi o revolucionarnom puču, ili, čak i šire prevratu, kada je poznato da se ovaj vrši u okvirima iste klase, vremenski je kratak i sa

²¹⁴) Govori o broju poginulih Nemaca do dolaska trupa Crvene armije u Jugoslaviju, pa se naknadno i ispravlja smatrajući da taj broj ne prelazi „nekoliko hiljada“. - Dokumenti Huverovog instituta, Rodoljub ili izdajnik (Slučaj denerala Draže Mihailovića), Beograd, 65.

neuporedivo manje žrtava (ponekad i beskrvno), za razliku od oružane revolucionarne smene vlasti? Ovu smenu u Jugoslaviji izvodi partija u ime radničke klase, koja je objektivno bila malobrojna i brojno slabo učestvovala u narodnooslobodilačkom ratu, bar do polovine 1944. godine. Prema dosadašnjim podacima, mada pojava nije ispitana do kraja, 300.000 radnika radilo je za Treći rajh, dobrovoljno ili pod ekonomskom prinudom. I to 200.000 iz NDH i oko 100.000 hiljada iz Srbije.²¹⁵

Činjenica je da termin revolucija nije korišćen u dokumentaciji narodnooslobodilačkog pokreta, sem izuzetno, pa i tada je podvrgavan kritici. Tako je CK KPJ, u stvari Politburo, s Titom, u jesen 1941. kritikovao pojam „antifašistička revolucija”.²¹⁶ Slovenački istoričari navode da je i Boris Kidrič koristio pojam „narodna revolucija” 1941, ali da je u daljem toku rata ta kvalifikacija izbegavana.

Pojam „građanski rat”, „bratoubilački rat” koristili su okupatori i kvislinzi od prvog dana, a kasnije i predstavnici emigrantske vlade, pa i britanski obaveštajni oficiri u svojim analizama. Sto se tiče prvaka narodnooslobodilačkog pokreta, oni su zahtevali da se okupatorima i njihovim saradnicima ne dozvoli da rat u toku prevedu na građanski. Podstičući sukobe naroda Jugoslavije, pre svega na antisrpskoj osnovi, i njihovih suprotstavljenih pokreta i organizacija, okupatori su nastojali da zakrve narode do kraja i da na taj način olakšaju svoju vladavinu u razbijenoj i podeljenoj Jugoslaviji, poštedejući svoje snage, stvarajući pretpostavke za nesmetanu privrednu eksploataciju zemlje i obezbeđenje najvažnijih saobraćajnih i drugih strateških punktova. Četnička dokumentacija takođe koristi pojam „građanski rat”, naravno, čiji su izazivači komunisti.

Za nemačku historiografiju u slučaju Jugoslavije 1941-1945. radi se o bratoubilačkom ratu, koji su Nemci morali gasiti svojom politikom pacifikacije. Gubi se iz vida jedan od glavnih uzročnika nacionalnih deoba i sukoba, pre svega na tlu NDH. Nemci su nosioci agresije koja je omogućila pa i podstakla uništavanje Srba na tlu okupirane Jugoslavije. Hitler je 1941. podržavao Pavelića da blagovremeno reši srpsko pitanje likvidacijom srpskog življa na tlu NDH. Nemačka politika pacifikacije nastala je kasnije, bivajući izazvana strahom od posledica likvidacije Srba izraženih u vidu samoodbrane, koja je prerastala u ustaničku plimu. Italijanska politika, koja se često naziva srbofilskom, u suštini je sadržala potrebu da se nađu snage koje će u borbi protiv ustanika odmeniti i zameniti okupatore, i na drugoj strani preko Srba

²¹⁵) Najnovija istraživanja preciziraju da je krajem 1943. i 1944. u Nemačkoj radilo oko 80.000 radnika iz Srbije, s tim što nisu obuhvaćeni oni koji su radili kraće vreme (do 6 meseci), kao i pripadnici Nacionalne službe rada, radničke i seoske omladine upućivane na „specijalizaciju”. - M. Ristović, Nemački „novi poredak” i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/5, Planovi o budućnosti i praksa, rukopis doktorske disertacije, Beograd, 1990, 291.

²¹⁶) Misli se na kritiku Đilasove ocene iz avgusta 1941. da „antifašistička revolucija nije ništa drugo nego nužna etapa proleterske revolucije”. - J. B. Tito, Sabrana djela, 7, 254.

obezbediti protivtežu ustašama koji su uživali nemačku podršku, onemogućavajući italijanske pretenzije na zaleđe Jadranske obale i prodor u Podunavlju.

Jednostranom tumačenju rata u Jugoslaviji 1941-1945, kao isključivom bratoubilačkom sukobu, ne nedostaje tendenciozna svrha savremenih pisaca (s folksdojčerskih pozicija) za rehabilitacijom politike Nemačke kao jednog od uzročnika ovih međunacionalnih obračuna. Time se brišu i granice između unutrašnjih izazivača i učesnika sukoba, na jednoj strani i nemačkih ratnih inspiratora i izvršilaca zločina i masovnih represija, uglavnom nad srpskim narodom, na drugoj.

Najveći deo pisaca na Zapadu, posebno među emigrantima, rat u Jugoslaviji 1941-1945. tretira kao čisti građanski rat dveju suparničkih, zakrvljenih struja, koje imaju različite inostrane pokrovitelje, suprotne interese, radikalno drukčije antifašističke strategije, suprotne nacionalne politike; razilaze se u poimanju ciljeva koje žele da ostvare u okviru drugog svetskog rata.

Građanski rat je posle novembra 1941. dobijao sve šire razmere. Snage narodnoslobodilačkog pokreta su ga od usvajanja nove britanske politike kompromisa sve više isključivale, bacajući težište na oslobođenje Jugoslavije, omasovljavanje osnove narodnooslobodilačkog pokreta i NOVJ, naglašavajući antifašističku stranu rata, iako su i dalje nastojale da pre svega razbiju četničke snage. Četnici su, sa svoje strane, sve više naglašavali da je u pitanju obračun komunista sa „Jugoslovenskom vojskom u otadžbini“ i ravnogorskim pokretom, kao savezničkom snagom. Bez međunarodne podrške četničke snage su se sve više osipale, slivajući se u otporu narodnooslobodilačkom pokretu sa svim ostalim antikomunističkim snagama. Vidljivo je iščezavala granica između otpora i kolaboracije, iako Mihailović nije direktno sarađivao sa nemačkim okupatorom. Pojedine borbene manifestacije četničkih snaga protiv Nemaca u završnoj fazi rata onemogućavale su snage NOVJ, što je još više isticalo osnovni antagonizam. Građanski rat ispoljavao se u završnim operacijama u vidu represije pobjedničkih snaga nad zarobljenim četničkim i drugim jedinicama ili njihovom masovnom likvidacijom posle kapitulacije nemačke oružane sile u jugoslovenskom prostoru ili na tlu Austrije, a na drugoj strani vansudskim obračunima nad pristalicama suparničkog pokreta u oslobođenim varošima i gradovima krajem 1944. i u toku 1945. godine. Među njima je, nesumnjivo, bilo viđenih kolaboracionista i drugih ratnih prestupnika, ali i građana koji nisu učestvovali u zločinima u toku rata, ideoloških protivnika komunizma ili onih najbrojnijih koji su se povijali između frontova, neutralaca, zavedenih, koji nisu uspevali da se snađu u vrtlogu ratnog meteža.

Na građanskom ratu insistirali su okupatori i četnici, ali ga komunisti nisu prihvatili u klasičnom obliku, tražeći svrstavanje prema okupatoru a ne obračun sa unutrašnjim protivnikom prema klasnim merilima. Stalnim naglašavanjem narodnooslobodilačke borbe, javna

politika KPJ nije ispuštala da je osnovni protivnik nacionalni zavojevač i fašistički okupator.

Ako se istorija 1941-1945. u Jugoslaviji posmatra u okviru modela revolucija - kontrarevolucija, onda se može govoriti o građanskom ratu kao stalnoj pojavi od novembra 1941. godine, istina u kamufliranoj formi borbe protiv komunista kao uzurpatora sa četničke strane, odnosno protiv četnika kao kolaboracionističke snage okupatora posle razlaza u Srbiji. Kako bismo govorili o revoluciji a da ne vidimo njen pandan, kontrarevoluciju? A ako se ove dve antagonističke snage sudaraju, onda je na delu i građanski rat. Snage u pitanju imaju različite ciljeve. One su ideološki na vrhu više nego jasno razdvojene, bez imalo dvoumljenja glavešina o čemu je reč; radi se o pokretima sa sasvim jasno razpoznatljivim, krajnje suprotnim ciljevima i interesima. Te snage, komunisti i oficiri kao jezgro četničkog pokreta, nepomirljivi su protivnici još iz predratnog vremena,²¹⁷ uz uvažavanje svih patriotskih motiva dela oficira koji nisu rado pristajali da ostanu van borbe protiv okupatora. Između tih snaga, čak i u fazama saradnje i zajedničkih borbenih dejstava, nije bilo poverenja.

Pojam „socijalistička revolucija" nastao je tek posle sukoba sa Informbiroom 1948. godine.²¹⁸ Ova zakasnela pojava termina nije čista ideološka fikcija u jednoj izmenjenoj istorijskoj situaciji, jer bi se onda radilo o čistom nominalizmu bez pokrića. U pitanju je zakasnelo priznanje suštine pojave, koja se u osnovnim relacijama može pratiti od prvog dana narodnooslobodilačke borbe, pa i lako identifikovati ako se probije oklop drukčije narodnooslobodilačke frazeologije. Drugu stranu pojave predstavlja rano izneveravanje ideala revolucije, koji se vremenom pretvaraju u svoju suštu suprotnost, birokratsku kontrarevoluciju. Najlucidniji demokratski duhovi rano su zapazili da se „hidra kontrarevolucije" i „birokratske uzurpacije" nalaze u samom centru rukovođućih snaga Jugoslavije. Prodor snaga koje izneveravaju revoluciju ogleda se u svim prelomnim fazama razvitka Jugoslavije: posle 1948, kada one ne žele suštinski da menjaju birokratski sistem u skladu sa idealima revolucije, čime je praktično anuliran istorijski efekat otpora staljinizmu u smislu stvaranja novih društvenih odnosa; 1965, opet nedoslednošću da se produbi privredna reforma u smislu spajanja socijalizma i slobode, a pogotovu od početka sedamdesetih godina kada su se konzervativno-birokratske snage u Partiji i društvu ustoličile u znaku negacije demokratskog socijalizma. Te snage nastojale su da za trajna vremena ozakone totalitarni sistem u okviru decentralizovane

²¹⁷ Dovoljno je pogledati upozorenja štabova i viših vojnih instanci o opasnosti od komunizma i neophodnosti njegovog suzbijanja: Izveštaj Glavnog generalštaba od 19. oktobra 1939. ministru vojske i mornarice o pojačanoj aktivnosti KPJ i predlog za obrazovanje koncentracionih logora, Naredba ministra vojske i mornarice od 25. oktobra 1939. za energično suzbijanje komunističke aktivnosti u vojsci i dr. - AVII, Aprilski rat 1941, 1969, 412-417, 427-430, itd.

²¹⁸ petom kongresu KPJ jula 1948. i posle kongresa sve više je naglašavana samostalnost narodnooslobodilačkog pokreta, osobenost osvajanja vlasti i originalni karakter postojećeg društvenog sistema.

Jugoslavije, posredstvom vlasti naciokratija. U tom sistemu Tito je do smrti očuvao ulogu apsolutističkog vladaoča preko Partije, upravnog aparata, policijskog nadzora i vojske.

Ako bismo rat 1941-1945, pak, posmatrali kroz prizmu usvojenog naziva „narodnooslobodilačka borba“, onda bismo mogli da govorimo o dominaciji narodnooslobodilačke komponente, sa elementima građanskog rata koji su povremeno probijali u vidu radikalnih klasnih aberacija 1941, 1942, 1943, 1944-1945. Dakle, reč bi bila o odstupanjima od strategije narodnooslobodilačke borbe kao slivene strategije u uslovima rata koji se 1941. sveo na sukob fašizma i antifašizma, što je isključivalo da u novoj istorijskoj epohi, drukčijoj od one karakteristične za oktobarsku revoluciju, dođe do klasno ogoljenog sukoba oko vlasti.

Ogromna vojna sila Nemačke, Italije, Bugarske i Mađarske, sa kvislinškim snagama, stalno angažovana u borbama protiv NOVJ, o čemu govore brojne ofanzivne operacije protiv ustanika, operativne grupe divizija ili drugih jezgara narodnooslobodilačkih snaga na pojedinim teritorijama, s partizanskim manevrima i protivudarima, svedočanstvo su samo za sebe da se klasični građanski rat na teritoriji Jugoslavije nije mogao voditi. Manifestacije građanskog rata vide se u težnji narodnooslobodilačkih snaga da se unište četnici, kao najopasniji sutrašnji protivnik koji je u kolaboraciji sa okupatorima nastojao da u okviru rata uništi najvažnijeg klasnog protivnika koji mu je osporavao društvenu i političku legitimaciju vladajuće snage. Ove pojave odavno su zapažene u historiografiji o Jugoslaviji u drugom svetskom ratu i kvalifikovane kao elementi građanskog rata.

Nezavisno od opšte istorijske situacije u znaku borbe između fašizma i antifašizma u svetskim razmerama, koja je juna 1941. dovela do saveza Velike Britanije, kao stare kolonijalne imperije i parlamentarne države, i Staljinove Rusije, ni jugoslovensko tlo nije bilo spremno da prihvati klasni obračun. Jugoslavija je bila izrazita agrarna država, sa milionima zaostalog seljačkog stanovništva, pri tom etnički heterogena država, sa dramatično otvorenim nacionalnim pitanjem još u međuratnom periodu, eruptivno iskorišćenim posle okupacije i stvaranja vazalnih režima koji su težili ostvarenju nacionalno čistih država, dovodeći do ustaškog genocida neviđenih razmera nad Srbima.

No, i pored narodnooslobodilačke strategije, koja je izgrađivana u znaku protivurečnosti, izbijaju manifestacije klasnih skretanja koje dobijaju oblike likvidacije neprijatelja na osnovu sumnji, surovih obračuna, putem vanskudskih izvršenja, što je vodilo kompromitovanju i difamaciji pokreta. Klasne manifestacije iskazivale su se od leta 1941. u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni u sferi simbola (amblemi, crvene zastave, poklici za uspostavljanje sovjeta, proslave oktobarske revolucije u Užicu itd.), u raznim oblicima verbalne i ideološke isključivosti. Klasični oblik građanskog rata izbio je na tlu zapadne Srbije u jesen 1941. godine sukobom četnika i partizana, koji su izazvali četnici po partizanskim izvorima, odnosno partizani po četničkim dokumentima.

Za nas izazivači ovog rata su, po postojećim izvorima, četnici, ali ga oni pravdaju kontekstuelnom situacijom u kojoj su se partizani morali sprečiti da dalje napadaju Nemce, da ovi politikom represalija protiv srpskog naroda ne ugroze samu njegovu egzistenciju.

Građanski rat vodio se u uslovima podeljene zemlje, četiri okupatora, bezbroj suparničkih i sukobljenih vazalskih vojski, u znaku konfrontacije partizana i četnika, neizlečive mržnje Srba i Hrvata, Srba i Muslimana. Četnički komandanti 1942. pisali su o razrušenom poredku koji je uticao da iščezne sav autoritet državnih vlasti i svet povрати „patrijarhalnom sistemu seoskih upravnih jedinica“. Od partizanskog režima zadržale su se, i posle njihovog proterivanja iz Srbije, Crne Gore i Hercegovine, negativne strane duboko usečene u pamćenje u vidu opadanja „seksualnog morala, religioznih i porodičnih osećanja“. Sukobljeni borci iz redova seljaka preko noći su menjali strane, pod uticajem promene odnosa snaga, dejstva propagande, bratstveničkih veza, gladi, straha od većih nevolja. U Hercegovini su 1942. „kompletne jedinice“ preko noći promenile ambleme i „od komunista postali četnici“. Flotantne mase su, kao i u svim građanskim ratovima, menjale strane, prilazeći jačem.^{219'}

Za Mihailovića je od novembra 1941. bilo bitno da se unište komunisti. Koliko li je telegrama Mihailović uputio svojim komandantima u kojima traži „likvidaciju“, pri čemu se nije birao saveznik? On će aprila 1942. javiti Đurišiću: „Komuniste čistite gde možete a izbegavajte Talijane i posredno iskoristite ako se što može izvući od njih“. Četnički raspis od 30. jula 1942. je predviđao: „Komuniste trebate bez milosti svim sredstvima posredno i neposredno“. Istovremeno se zahtevao rad komandosa radi skidanja svih izdajnika i Ljotićevih prvaka, sa energičnim „bušenjem“ Ljotićevih, Pećančevih i bugarskih formacija.^{221'} Mihailović je javljao Zvonku Vučkoviću i drugim komandantima u Srbiji da je borba sa komunistima „odlučna“, da su komunisti „krvoloci“, te da ih uništavaju nemilosrdno, „jer se veliki događaji približavaju krupnim koracima“, a komunisti bi, kao „izdajnici“, pokušali da „nas ometu u oslobođenju otadžbine koju oni ne priznaju“. Komunistička opasnost je jedna od najvećih. „Te zlotvore i krvnike našeg naroda uništavajte bez milosti. Oni nas ometaju da imamo slobodne ruke prema neprijateljima. Oni isto kao i Ljotićevci podjednako služe Nemcima. Bez milosti uništavajte. Svi komandanti su mi odgovorni za svoje reone da su čisti od ovih mangupa i probisveta koje vode stranci Tito i Moša Pijade“.^{222'} Smatrao je da komuniste treba uništiti kako Englezi ne bi imali više koga da hvale. Komunisti su optuživani da sprečavaju četnike u rušenju Pavelićeve Hrvatske.

²¹⁹⁾ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 1, 349.

²²⁰⁾ Zbornik NOR, tom XIV, 208.

²²¹⁾ Isto, 504.

²²²⁾ Mihailović je preko Z. Vučkovića stavljao do znanja područnim komandantima da komuniste (i Ljotićevce) treba likvidirati svuda bez čekanja odsudnog momenta. - Isto, 598.

Mihailović je, obuzet uništavanjem komunističke republike, poručivao da se na komunističke metode odgovara na sličan način i uvek bez sentimentalnosti, kao što i oni rade. Odbacivao je varijantu za razoružanje Italijana, jer su oni mogli poslužiti za borbu protiv ustaša i Nemaca, a pre svega komunista. U direktivi Mihailovića komandantima korpusa za borbu protiv NOVJ na slobodnoj teritoriji zapadne Bosne, Like i Korduna od 2. januara 1943. godine kaže se: „Naša je namera da iz obuhvatnog položaja koga imaju naše snage izvrše koncentričan napad na komuniste na označenoj prostoriji, komunisti unište i time oslobode ovu srpsku teritoriju komunističkog terora”.²²³ Operacijama je rukovodio Mihailović preko majora Zaharija Ostojića kao komandant istaknutog dela Vrhovne komande čije se sedište do 23. marta 1943. nalazilo u Kalinoviku. Kada je Operativna grupa divizija NOVJ (2. proleterska divizija, 5. udarna divizija i 17. udarna divizija) započela prodor u južnu Srbiju 28. jula 1944. godine iz šireg rejona Berana, četnički komandanti su bili svesni značaja ove bitke i ovladavanja prostorom Srbije. Komandant 4. grupe jurišnih korpusa, Dragoslav Račić, početkom avgusta 1944. stavlja do znanja komandantima korpusa i Rasinsko-topličkoj grupi korpusa da je „Titov plan” vezan za mogućnost ulaska Turske u rat i invazije Balkana od strane Egejskog mora, pravcem dolina Vardara, Strume i Marice. Stoga je važno sprečiti Tita da se ugnezdi i zavlada centralnom niškom oblašću, sa mogućnošću kontrole Južne Morave, doline Nišave, doline Zapadne Morave i doline Ibra, odakle bi Tito mogao presudno da utiče na sudbinu Balkana. „Tući Tita i u ovom poduhvatu i zadržati ovaj prostor u našim rukama znači oduzeti mu sve mogućnosti da utiče na dalji razvoj stvari na Balkanu. Zato je ova borba od presudne važnosti i bila bi nepovratno izgubljena i sudbonosna ako dozvolimo da Tito uspe”.²²⁴ Dok je tekla odlučna bitka protiv Operativne grupe divizija, Mihailović je naređivao da se Srbija dobro očisti od komunista i njihovih simpatizera, jer oni, vezuju ruke četnicima, žele diktaturu, ruše nacionalne svetinje, nastoje da ustoliče stranca Tita umesto kralja, lažu da su vernici jer su neznabošci i rušioci vere.²²⁵ Mihailović je bio obuzet mišlju kako da u svim krajevima pod svojom kontrolom, stvarnom ili pretpostavljenom, likvidira „zagađenost” komunista. Likvidacija komunista u Beogradu posebna je briga četnika. „Tajno organizujte sve u Beogradu protiv komunista a u prvom redu sokole i policiju. Sad ne birajte sredstva za borbu, a u danom momentu postupite bez milosti protiv njih. Beograd ne sme biti u njihovim rukama.”²²⁶

Isto, knj. 2, 8.

TM Isto, knj. 4, 33-38.

Mihailović je insistirao na uništenju komunista, ceneći da će one snage koje prve dođu u kontakt sa saveznicima biti najpre prihvaćene. - Isto, knj. 4, 17-21.

Četnici su u Beogradu imali najvažniji centar obaveštajne službe, a od septembra 1943. u gradu organizuju i vojne jedinice. Za kvart je predviđen komandant brigade kao operativni komandant, dok je starešina kvarta koji je postojao paralelno sa njim stupao na dužnost tek po slomu okupacionog sistema i preuzimanja vlasti u ruke četnika. - AVII, K-54, Reg. br. 7. - Stoga je za Mihailovića bilo bitno da se komunisti u Beogradu likvidiraju pre nego što nastupi smena vlasti, s okupatora na četnike.

Vrhovni komandant NOVJ Tito 30. marta 1943. stavio je do znanja Štabu I bosanskog korpusa da su četnici „izdajnička banda“, „koja predstavlja najveću opasnost ne samo za narodnooslobodilačku borbu no i ubuduće“.²²⁷

Pregovori partizana sa Nemcima marta 1943. takođe otkrivaju suštinu građanskog rata, jer je za partizane bilo važnije da unište četnike kao glavne, najopasnije sutrašnje protivnike, jednako kao što je četnicima bilo stalo da uz pomoć okupatora u okvirima drugog svetskog rata unište partizane. Mihailović je prilikom razgovora sa potpukovnikom Kogartom u Divcima novembra 1941, u vreme pripreme nemačke ofanzive na oslobođenu teritoriju, isticao da je njegov glavni cilj da uništi komuniste i da se ne bi borio protiv Nemaca čak i kad bi se Englezi iskricali. Partizanski pregovarači, najistaknutiji ljudi pokreta - Milovan Đilas, član Politbiroa, Koča Popović, komandant Prve proleterske divizije i čovek od poverenja Josipa Broza Tita Vladimir Velebit - pregovarali su ne samo o razmeni zarobljenika već i o obustavljanju operacija, izjavljujući da bi se čak tukli protiv Engleza ukoliko se oni iskrcaju u Jugoslaviji.²²⁸ Ni u jednom slučaju kao ovom prilikom do tog stepena nije bila iskazana klasna dimenzija sukoba, jer su se četnici stalno predstavljali kao „integralni“ deo antifašističke koalicije. Pregovori su naišli čak na negativnu reakciju Kominterne, koja je, istovremeno, bez oklevanja prenela Josipu Brozu Titu.

U partizansko-nemačkim pregovorima 1943. u Gornjem Vakufu, Sarajevu i Zagrebu ima karakterističnih momenata. Prvo, Tito je inspirisao i naredio ove razgovore - pregovore, ali nije potpisao ovlašćenje; visoki nivo partizanskih pregovarača; izjava da su četnici glavni neprijatelji, ili glavna sutrašnja opasnost, mogla se čuti mnogo puta i na drugoj strani samo u obratnom smislu, ali izjava da bi ratovali sa saveznicima nije bila uobičajena za četnike, koji su čak do poslednjeg časa verovali da su oni sa Britancima na istoj ideološkoj ravni, nerazdvojni deo „savezničkog ratnog aparata“, pa i onda kad su im Saveznici okrenuli leđa.

Vodstvo KPJ u borbi za ostvarenje osnovnog cilja - preuzimanje vlasti - nije se ustručavalo da rizikuje i sukob sa saveznicima. Takav stav naišao je i na nezadovoljstvo Moskve. Sovjetskom Savezu je u tom času, dok je preduzimao diplomatske inicijative za demistifikaciju Mihailovića radi kolaboracije, ova neusaglašena partizanska inicijativa očigledno nanosila štetu. Akcija je bila nesinhronizovana sa Moskvom, označavajući levi radikalizam koji je za Tita bio svojstven sve do

Navedeno prema B. Petranović, SI. Nešović, AVNOJ i revolucija, Beograd, 1983, 351. V. Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, knj. 2, Rijeka - Zagreb, 808. - Sačuvane su verzije dokumenata, ali nije došlo do potpisivanja sporazuma. Đilas se na pregovorima vodio kao M. Marković, a V. Velebit kao V. Petrović. - Iz verzije američkih pisaca (Valter R. Roberts, Tito, Mihailovich, and the Allies, 1941-1945, Njujork, 1973) proizilazi da je „Partizanska delegacija (je) naglasila da partizani nemaju razloga da se bore protiv nemačke vojske“ i da „jedino žele da se bore protiv četnika“, te da će se „boriti protiv Britanaca u slučaju da se ovi docnije iskrcaju u Jugoslaviji“. - n.d., 106-112.

prihvatanja politike kompromisa (real-politike), koji nije vodio računa o interesima saveznika, harmoniji u vođenju rata protiv fašizma i izbegavanju klasnih zaošttravanja koja bi mogla vredati interese Sovjetskog Saveza u velikoj svetskoj antifašističkoj politici. Slična Titova istrčavanja Kominternu je i ranije kritikovala. U telegramu Izvršnog komiteta KI od 31. marta 1943. izraženo je čuđenje što se razmenjuju zarobljenici sa Nemcima, upućuju delegati koji vode „svakakve pregovore sa Nijemcima“, a i to što je „njemački poslanik u Zagrebu izrazio želju da se lično sretne s vama (Titom). Vodi se žestoki rat sa Nemcima a najednom dolazi do odnosa između vas i Nijemaca“. „Nije li to *sve* povezano sa politikom Nijemaca da iskoriste vaše ljude radi raspaljivanja međusobne borbe među samim... na taj način da lakše postignu poraz“... „Dalje, sasvim je razumljiva činjenica da u čitavom narodu postoji nezadovoljstvo prema Englezima“. „Ali, ne mislite li daje danas interes narodnooslobodilačke borbe razvijanje narodne mržnje prema Nijemcima a ne nezadovoljstvo protiv Engleza“.²²⁹ Tito je istog dana objasnio Moskvi razloge pregovora sa Nemcima oko razmene zarobljenika. Telegram je shvatio kao postojanje „izvjesnog nepovjerenja i sumnje prema našim akcijama“. Pod tač. 4. svog odgovora odbacio je da želi da se sretne sa nemačkim predstavnikom u Zagrebu. „Što njemački predstavnik u Zagrebu želi da govori sa mnom i pored svih svinjarija koje su napisane u njemačkim i hrvatskim novinama o meni - za to niko nije kriv, i znači da ja ne želim s njim da razgovaram, čak i ne mislim na to“. Smatrao je da upućene „prekore mi nismo zaslužili i oni su nam vrlo teško pali“.²³⁰

Italijani su koristili četnike za razbijanje partizanskih snaga i kao sredstvo slabljenja NDH. Drukčije se ne može objašnjavati italijanska politika prihvatanja i potpomaganja Srba koji su se bekstvom spasavali od klanja u NDH. Partizanske snage su na osnovu Zagrebačkog sporazuma iz juna 1942. između Italijana i ustaša mogle da krenu na zapad putem koji su italijanske trupe prethodno napustile. Za ustaše je dolazak partizanskih jedinica iz Crne Gore bio dolazak snaga „iz inozemstva“, koje su imale da „tvore“ neredu u NDH.²³¹ Za vreme velike četničke mobilizacije u zimu 1942-1943, radi pohoda na Bosnu, Italijani su pomagali četnike kako bi uništili partizane na tlu NDH i razrovali ustašku državu. Za četnike je stvaranje „koridora“ na zapadu bio način posjedanja zaleđa jadranske obale pre savezničkog iskrcavanja, spojen sa istovremenim uništenjem NDH i partizanskih snaga pre kritičnog trenutka invazije. Nemačke snage su opet računale da pre invazije unište četnike (plan „Švarc“) kao probritansku snagu, pre nego dođe do iskrcavanja angloamerikanaca. Partizanske snage su od jeseni 1941. nastojale da se po svaku cenu oslobode četnika kao najopasnijih

²²⁹) ACKSKJ, Fond CK KPJ - KI, 1943/73.

²³⁰) Isto, 1943/74.

²³¹) Tako je prodor brigada objašnjavao dr Mladen Lorković, po kome su Italijani ubacili partizane u hrvatski prostor da bi ih se oslobodili u svojoj okupacionoj zoni i dezorganizovali NDH.

sutrašnjih neprijatelja. Nemci su, slično Italijanima, radili na tome da iskoriste partizane protiv četnika, uništavajući i jedne i druge kako bi mogli dočekati savezničko iskrcavanje bez straha od jedne i druge „gerile”. Nemački plan za uništenje četnika otpao je samim tim što su zadatak za njih izvršile partizanske jedinice na Neretvi, pod Prenjom, kod Jablanice i Glavatičeva, Nevesinja, Kalinovika i na Drini, dakle u italijanskoj okupacionoj zoni. Kasnijom operacijom Nemci su uspjeli da prinude Italijane da dozvole razoružavanje četnika u Hercegovini i Crnoj Gori. Uvereni na osnovu neposrednog saznanja da su četnici slaba boračka snaga, naredni udarac bio je usmeren protiv Operativne grupe divizija NOVJ. Tajna operacija iznenadila je Tita, jer je nije očekivao. Na opasnost nemačke ofanzive Titu je skrenuo pažnju Koča Popović.²³²⁾ Tito je izgubio i nekoliko dragocenih dana na Durmitoru, čekajući misiju kapetana V. Stjuarta i V. F. Dikina, čime je nemački obruč bio do kraja zatvoren. Operativna grupa divizija našla se sa ranjenicima u nemačkom obruču, u kojem će izgubiti više od jedne trećine svog ljudstva. Titova očekivanja od pregovora sa Nemcima samo su se delimično ispunila, jer je naredni udarac, posle poraza četnika, bio namenjen NOVJ.

Nemci su sa partizanima, uz njihovu saglasnost, jer im je to odgovaralo iz klasnih razloga, što neki pisci podvode pod „revolucionarni makijevalizam”, pokušavali da u tekućem ratu u Jugoslaviji postignu ono što su Italijani već duže vreme radili sa četnicima. Razlike postoje u tom smislu što je kolaboracija partizana bila epizoda, sasvim je kratko trajala, jer su je prekinuli Nemci, te u drugoj fazi, kao što pokazuje operacija „Svare” protiv operativne grupe divizija, nije ni poštovana, za razliku od četničke kolaboracije koja je bila trajna i proisticala iz četničke strategije; bila je izazvana u više nego teškim uslovima za snage NOVJ pritisnute u kanjonu Neretve, opkoljene sa svih strana, s bolnicom ranjenika i bolesnika (tifusara), iznurenih posle dva meseca više nego teških bitaka sa Nemcima od Grmeča do Prenja. S druge strane, očekivalo se iskrcavanje Britanaca koji bi, kao što se pretpostavljalo, dali podršku četnicima.

Ova epizoda pokazuje kako je dogmatsko istrajavanje samo na narodnooslobodilačkoj dimenziji rata uticalo da se posle drugog svet-skog rata u jugoslovenskoj politici pregovori s Nemcima dugo skrivaju. Smatralo se da bi se time otkrila analogija sa četničkim ponašanjem, pa makar i u jednoj po egzistenciju glavnine NOVJ dramatičnoj situaciji. Postojao je i drugi razlog: da se olimpijska slika antifašističkog učešća u ratu legendarne armije ne dovede u pitanje, pojavi mrlja, kao da se i nepovoljne strane mogu sakriti od istorije. Politički razlog ćutanja pretegnuo je nad objektivnim prikazom i istinom. Kako bi Tito izgledao marta 1953, dok plovi za Englesku da bi se sreo sa Čerčilom posle

²³²⁾ Koča Popović u Beleškama uz ratovanje (BIGZ - Beograd) navodi da je ofanziva počela 15. maja 1943, a Vrhovni štab je tek posle njegovog upozorenja shvatio da se radi o ofanzivi velikih razmera.

Staljinove smrti, da je u javnosti tada bilo poznato da su snage NOVJ pod njegovom komandom bile spremne čak i da pucaju na invazione snage zapadnih saveznika u proleće 1943? Tito je tek 1978. progovorio o pomenutim razgovorima, ali i tada skrivajući iznetu klasnu suštinu dogovora. Da je znao šta otkrivanje te suštine može da znači, najbolje pokazuje činjenica da je on pripremio ove razgovore, dok je ovlašćenje pregovaračima potpisao v.d. načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić. Kada je u Jugoslaviji prevedena knjiga Joze Tomaševića „Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945" (Zagreb 1979.), ranije izašla u SAD, došlo je do izostavljanja onih strana originala u kojima se govorilo o partizansko-četničkim pregovorima u njihovom suštinskom smislu.

Pitanje građanskog rata kod nas je dugo nejasno tretirano, iz ideološko-političkih razloga pobednika, koji se zadovoljavao uglavnom oslobodilačkom retorikom, a na drugoj strani od 1948. isticanjem specifične revolucionarne smene vlasti u toku rata.

Josip Broz Tito je maja 1945. na najjezgrovitiji način izrazio osobenost jugoslovenske revolucionarne smene vlasti. Pitaju me, kaže, kada ćemo preći na drugu etapu, a mi se na njoj nalazimo. 'Revolucija je od prvog dana bila ona perspektiva kojoj se težilo, s tim što je ostvarivana u antifašističkoj, narodnooslobodilačkoj formi. Ova međunarodna zapreka uticala je na Tita da uđe u politiku kompromisa protiv svoje volje da zameni radikalizam u spoljnoj politici narodnooslobodilačkog pokreta, pod pritiskom Velike Britanije i svog međunarodnog protektora SSSR-a, „real-politikom", te da usvoji memorandum britanske vlade koji mu je preneo Vinston Čerčil avgusta 1944. da u zemlji neće uvoditi komunizam, da zadrži KPJ u konspiraciji u političkom sistemu koji sasvim kontroliše i da izražava komunistički program do Petog kongresa KPJ jula 1948. kroz program Narodnog fronta Jugoslavije.

Pokreti otpora - evropsko iskustvo

U toku drugog svetskog rata u Evropi nigde kao u Jugoslaviji sukobi između raznih krila pokreta otpora ili paralelnih akcija nisu dobili razmere građanskog rata. U Češkoj su nosioci otpora protiv Nemaca bili dvojakog porekla, potičući od demokratskih struja i komunista. Oba nezavisna i paralelna toka otpora očekivala su oslobođenje koje dolazi spolja, sa Zapada ili iz SSSR-a. Ovi pokreti imali su protivurečne interese i međusobne rezerve. Razlikovali su se, pre svega, po tome što su komunisti aktivnije istupali od napada Nemačke na SSSR, ali među njima nije bilo sukoba. Tome treba zahvaliti pre svega jer je Komunistička partija Čehoslovačke bila usmerena na stvaranje širokog nacionalnog fronta pod njenim rukovodstvom, podvlačeći

²³³⁾ ... „A ne znaju da mi već tako lijepo idemo u tu drugu etapu da prosto i ne primjećuješ". - Osnivački kongres KP Srbije (priredili Milan Borković, V. Glišić), Beograd, 1972, 212.

značaj aktivne borbe protiv okupatora i njegovih saradnika. Na drugoj strani, čehoslovačka emigracija sa Eduardom Benešom shvatila je značaj SSSR-a u antifašističkom ratu daleko dublje od jugoslovenske emigracije. Šari De Gol je za Beneša govorio da je razumeo veoma rano, za razliku od Vladislava Sikorskog, da njegov povratak u Prag vodi preko Moskve, iskazujući veliku umešnost da održava veze sa Britancima ne zapostavljajući i Sovjete, u nastojanju da što bolje obezbedi obnovu Čehoslovačke i njenu unutrašnju nezavisnost i integritet.²³⁴

Poljska je, sa SSSR-om i Srbijom, pa i Slovenijom, bila na daleko oštrijem nemačkom udaru od drugih okupiranih zemalja ili onih koje su se nalazile u ratu sa Nemačkom. Poljski otpor bio je izraz poljskog patriotizma, ali i izraz velikog antipoljskog raspoloženja Nemaca, koji su ih od prvog dana okupacije izložili masovnom teroru, slanju na prinudni rad, odvođenju u koncentracione logore. Za razliku od jugoslovenske kraljevske vlade, koja je juna 1940. uspostavila diplomatske odnose sa SSSR-om, Poljska je na osnovu „braka” između boljševika i nacista doživela posle septembra 1939. godine četvrtu podelu u svojoj istoriji sada između „Rusije” i Nemačke. Od 1939-1941. u poljskim građanskim krugovima smatralo se da postoji nacistički i „crveni imperijalizam”. Pokret otpora pod uticajem Zapada je u tom periodu svoje borbene zadatke određivao istovremeno kao antisovjetske i „antihitlerovske”. Suprotno jugoslovenskoj vladi u emigraciji, vlada Sikorskog je posle 1941. uspeła da stvori sporazum sa Sovjetskom vladom, što nije moglo da ne ide na ruku komunistima u stvaranju širokog narodnog fronta. Paralelne organizacije nisu uspele da se stope, ali nisu ni ušle u rat jedne protiv druge, iako je krilo otpora pod uticajem Zapada ostalo pri svojoj osnovnoj koncepciji neangažovanja na masovnoj borbenoj osnovi do završne faze borbe, izražavajući svoj stav u sloganu „Puška k nozi”.²³⁵

U Grčkoj, gde je pokret otpora dobio obeležja narodnooslobodilačkog pokreta, došlo je oktobra 1943 - februara 1944. godine do građanskog rata između EAM-a (Grčki narodnooslobodilački front), čije su jezgro predstavljali komunisti, odnosno njegove oružane sile ELAS, i komandanta vojnih formacija pukovnika Napoleona Zervasa EDES-a (Etnikos Demokratikos Elinikos Stratos). Ujedinjavanju unu-

²³⁴) General Šari de Gol je zabeležio da je Eduard Beneš imao averziju prema sovjetskom režimu, ali mu to nije smetalo da prvenstveno računa na „Rusiju” kao tačku oslonca preko koje bi mogao da se vrati u Prag i obnovi čehoslovačku državu. „Ta država”, kaže Beneš, „ne može opstati bez direktne podrške Moskve, jer treba da obuhvati Sudetsku oblast naseljenu Nemcima, Slovačku, čiji gubitak Mađarska nikako ne može da prežali, i Tješin, za kim čeznu Poljaci. Šta će sa Francuskom biti, nije dovoljno pouzdano da bismo se mogli prepustiti njenoj dobroj volji...” U budućnosti, zaključivao je Beneš, „mogli bismo da izbegnemo neizvesne posledice isključivog saveza s Kremljom samo pod uslovom da Francuska povrati u Evropi mesto i ulogu koji joj pripadaju. A dotle, šta nam preostaje?” - B. Petranović, Odnosi jugoslovenske i čehoslovačke vlade u emigraciji 1941-1945. godine, Vojnoistorijski glasnik 3/1990, 55.

²³⁵) B. Petranović, Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939-1945, Skopje, 1985, 21, 29, 59-60.

trašnjih nacionalističkih i rojalističkih snaga protiv komunista uveliko su kumovali Britanci. Građanski rat će se obnoviti posle britanske intervencije 3. decembra 1944. protiv snaga EAM-a, pod optužbom da žele da zauzmu prestonicu i silom zavladaju u Grčkoj. EAM su slomile, u suštini, intervencionističke britanske snage koje su imale Čerčilovu poruku da postupaju kao u nekom osvojenom gradu u kojem je lokalna pobuna u toku, što govori o imperijalnom mentalitetu Britanaca i njihovog premijera.²³⁶ Čerčil je krajem decembra 1944. u jeku borbi bio u Atini. Posle šest nedelja otpora, snage ELAS-a pristale su na primirje potpisano 11. januara 1945, povlačeći se dalje od Atine, Soluna i Patrasa. CK EAM-a je prinuđen da u Varkizi 12. februara 1945. prihvati primirje sa predstavnicima grčke vlade. Neće dugo potrajati i u Grčkoj će započeti novi građanski rat (1946-1949).

Građanski rat je tekao i u Albaniji, pre svega i od početka sa snagama kvislinškog režima „Velike Albanije“, stvorenog pod pokroviteljstvom Italije a kasnije Nemačke. Kvislinzi su razvijali propagandu o opasnosti koja pretila Albaniji od slovenske opasnosti sa severa i helenske s juga. Komunisti su predstavljani kao tuđinski agenti. Druga struja antikomunističke akcije javila se u vidu organizacije Nacionalnog fronta (Bali kombtari - Balli kombetar), obrazovane u jesen 1942. Slično svim atantistima u Evropi, pa i Mihailovićevim četnicima, u ime čuvanja naroda od represija, vodstvo Bali kombetar polazilo je od stava da sa borbom treba sačekati. Bali kombetar se zalagao za Veliku Albaniju kao vid nacionalne integracije svih Albanaca. Organizacija se nalazila u rukama krupnih albanskih posednika, intelektualaca, patriota građanske i socijalističke orijentacije, ali antikomunistički raspoloženih (Mehdi Frašeri, Abas Ermeni, Ali Kelcira, Kol Tromara, Bahri Omari i drugi). Napadali su KP Albanije kao „terorističku kliku“, sastavljenu od „Srba Dušana i Miladina“; komunisti su optuživani za nenacionalno držanje, za diktaturu Staljina. Albanci su pozivani da ne slušaju „krvnike i prodane ljude“. S antikomunističkih pozicija polazila je i organizacija Legalitet u srednjoj Albaniji, pod vodstvom pukovnika Abasa Kupija, koju su podržavali barjaktari, članovi kvislinških vlada, protivnici KP Albanije i njene transmisije - Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. Snage pukovnika Muharema Barjaktarija u severnoj Albaniji, najsrodnija organizacija pokretu Draže Mihailovića, s kojom je Mihailović održavao veze, nalazile su se takođe u sukobu s narodnooslobodilačkim pokretom Albanije pod rukovodstvom KP Albanije.

Skoro istovremeno sa nemačkom masovnom represijom nad nebo-račkim stanovništvom u Francuskoj, došlo je do masakra u Kraljevu i Kragujevcu. Na izmaku leta 1941. u Francuskoj su počeli napadi na

²³⁶) Može se dodati i Staljina s obzirom na moskovski dogovor oktobra 1944. B. Petranović, n.d., 167-8.

¹ Draža Mihailović je još 23. avgusta 1942. pisao da je radi ostvarenja „naših ciljeva potrebno stupiti u tešnju vezu sa nacionalistima albanske države koje vodi pukovnik Muharem Barjaktar“. - Zbornik NOR, tom XIV, 1, 573.

nemačke kasarne, klubove i bioskope namenjene nemačkim vojnicima, na kantine, vojne čekaonice i Transporte. Septembra 1941. napadnuta su nemačka vojna lica u Nantu, Bordou, Parizu. Nemci su odgovorili streljanjima talaca i zatvaranjem hiljada ljudi. De Gol je 23. oktobra 1941, preko londonskog radija, naredio da se „na okupiranoj teritoriji Nemci otvoreno ne ubijaju“, jer im je lako da masovnom odmazdom odgovaraju protiv nenaoružanih građana. Čim su Nemci 24. oktobra streljali taoce u Nantu, Bordou i Satobrijanu, De Gol je preko radija poručio: „Streljajući naše mučenike, neprijatelj veruje da će zaplašiti Francusku. Francuska će mu pokazati da ga se ne boji...“ General je u znak simbola nepokornosti, otpora, dostojanstva i pijeteta prema žrtvama pozvao sve Francuze i Francuskinje da prestanu sa radom i da ostanu „nepomični“ tamo gde se zateknu, u petak 31. oktobra 1941. godine.²³⁹⁾

Kao odgovor na pogibije nemačkih vojnika i oficira, šari de Gol je u Francuskoj obustavio aktivne operacije protiv nemačke vojne sile u severnoj Francuskoj u ime egzistencijalnih i humanih razloga. Ovakva reakcija bila je izazvana zapadnoevropskim shvatanjem pokreta otpora, na čiju je koncepciju i fizionomiju uticala i Velika Britanija: da se pokret organizaciono razvije, prekrije Francusku, zadrži u „podzemlju“ do određenog časa, stavi u funkciju prikupljanja obaveštajnih izvora, informacija i drugih podataka, a na drugoj strani Nemci psihološki oseće da su u osvojenoj i neprijateljskoj zemlji u kojoj otpor u vidu pasivne rezistencije nije prestajao.

De Gol je gradio svoj autoritet vođe stvaranjem pokreta i njegovim objedinjavanjem. Karakterisala ga je početna usitnjenost; bio je podeljen na građanski i komunistički deo, isparcelisan mnoštvom autonomnih organizacija, a pre svega razdvojen demarkacionom linijom između onog na jugu i onog na severu. Francuski pokret otpora imao je svoju spoljnu antifašističku snagu, oličenu u De Golovoj „Slobodnoj Francuskoj“. General je najveću rezervu pokazivao prema komunistima kao „armiji revolucije“. Suprotstavio se višijskom režimu maršala Petena kao „nacionalnoj revoluciji, moralnoj obnovi i uspostavljanju autoriteta“, vrednosti kompromitovanih samim tim što se maršal vezivao za ropstvo Francuske. De Gol je takođe zagovarao atantizam da bi se izbeglo ono što je nazivao „anarhijom“ i „neorganizovanim ratom“. Takva politika Šarla de Gola podudarala se sa savezničkom, obe u nastojanju da se razvije obaveštajna mreža, obezbedi prelaz radista, diverzanata, obaveštajaca, prenos eksploziva itd. Međutim, za razliku od Mihailovića, Šari de Gol je obezbedio da se deo ovih veza ostvaruje isključivo pod njegovom kontrolom. I Šarlu de Golu su uskraćivane emisije na Radio-Londonu, ali je on tome suprostavio zahtev za slobodom ili pretnju da će napustiti Ostrvo. De Gol je bio prihvaćen od Britanaca kao vođa „Slobodnih Francuza“ posle sloma Francuske,

²³⁹⁾ B. Petranović, n.d., 101.

za razliku od malo poznatog Mihailovića. Znao je da se izbori za svoju samostalnost između Britanaca koji su potpomagali antidegolistički klan i Ruzveltove Amerike koja je održavala veze sa vladom u Višiju. General nije odustajao od stavljanja višijskih snaga u kolonijama pod svoju komandu, posebno na Bliskom istoku, u Siriji i Libanu. Francuska je, za razliku od Jugoslavije, imala i veliku trgovačku flotu, kao i ratnu mornaricu u Tulu pod kontrolom Višija, koja je u pogodnom času mogla preći na stranu „Slobodne Francuske“.

Francuska je bila velika sila, bačena 1940. na kolena, koja je mogla računati na svoje vaskrsmuće, zemlja u kojoj je antigermanizam bio tradicionalno ukorenjen u tri rata vođena od 1871-1940. godine, nacionalno homogena. Antigermanizam iz prvog svetskog rata održavao se i u srpskoj svesti. Nemačka okupacija i represivna politika u umanjenoj i ojađenoj Srbiji bila je više nego surova, dostižući u jesen 1941. godine nezapamćene razmere. Srbija je označena kao glavni krivac za tri tačke suprotstavljanja Nemačkoj: 27. mart, aprilski rat, ustanak jula-septembra 1941. godine. Neintegrisanost srpskog naroda između dva rata, s njegovom političkom podeljenošću 1941, dovela je do njegovog potpunog čerečenja rušenjem jugoslovenskog državnog organizma, uspostavljanjem antisrpskih režima NDH, Velike Albanije, folksdojčerske „države u državi“ i aneksionističkim aktima Bugarske, Italije i Mađarske.

Novovaroška faza - provala klasnog radikalizma

U odbrani „Užičke republike“ nije primenjena proklamovana strategija partizanskog rata da se slobodna teritorija ne brani po svaku cenu, pogotovu ne na frontalan način, a partizanske snage zabacuju u pozadinu reokupirane teritorije. Vrhovni štab, sa Titom na čelu, izvršio je pogrešnu procenu snaga i mogućnosti Nemaca - na osnovu žilave i uporne odbrane slobodne teritorije krajem septembra i u oktobru 1941, zadržavanjem jedinica 342. divizije koja je za sobom ostavljala „krvave tragove“, ali joj nije uspelo da slomi otpor odbrane „Užičke republike“. Na sastanku u Užicu 26. novembra 1941. Vrhovni štab NOPOJ odlučio je da se oslobođena teritorija brani po svaku cenu. Kao da se nije vodilo računa o iznurenosti partizanskih snaga prethodnim borbama i građanskim ratom sa četnicima, koji nisu davali otpor nadirućim jedinicama nemačkog Vermahta. Osim toga, krajem oktobra na tlu Srbije se našla i druga nemačka operativna divizija, 113. Tako je Ljubovija pala 25, Čačak 28. i Užice 29. novembra 1941. godine. Za svega pet dana od početka završne ofanzive, nemačke operativne divizije zauzele su centar tzv. Užičke republike. Pogibija na Kadinjači tek je simbolisala herojsku žrtvu. Iz grada na Đetinji Josip Broz se jedva spasio. Vrhovni štab je bio zahvaćen panikom i rastrojstvom. Više je naličio političkom rukovodstvu nego centralnom vojnom organu u kome je sem dva-tri oficira preovlađivao partijski kadar.

Preovlađivalo je vojno neznanje i samozadovoljstvo, iz kojega se razvila nedozvoljiva samouverenost. Zavaravala je ranija upornost partizanske odbrane u sukobima sa 342. divizijom. Sam Tito je mnogo godina kasnije rekao da nije pomišljao da će Nemci ići „kao nož kroz sir“. Nemci su iz tri pravca završili posjedanje oslobođenog teritorija od 25. do 29. novembra 1941. godine. Na Palisadu su bezobzirno streljali partizanske ranjenike.²⁴⁰⁾

Vrhovni štab je sa oko 1.500 boraca prešao Uvac i našao se u Sandžaku. Josip Broz nije shvatio da je poraz u Srbiji težak i da nema povratka u Srbiju na proleće, kao što je očekivao. Za njega je u toku celog rata Srbija bila ključna jugoslovenska zemlja. Smatrao je da u svakom očekivanom raspletu bitku za Jugoslaviju dobija onaj koji drži Srbiju. Zahvaljujući krivoj proceni, da nastupa slom Vermahta nakon kontraofanzive Crvene armije pod Moskvom, Tito je verovao da se Srbija ponovo može zaposesti u proleće naredne godine. Stoga se i uporno držao Drine sve do polovine 1942. godine, kada su partizanske snage istisnute iz istočnih delova Jugoslavije, krenule u zabačene krajeve centralne i zapadne Bosne. Iako su srpski kadrovi istrajavali na tome da partizanske snage sa Vrhovnim štabom krenu prema Srbiji, Josip Broz je odlučio da se one upute prema zapadu. Tada je nastala deviza „da put na istok vodi preko zapada“. Tito je juna 1942. postao svestan da se rat produžava, da je povratak u Srbiju neostvarljiv i da je mnogo očekivana sovjetska prolećna ofanziva u predelu Harkova doživela na samom početku neuspeh, koji će označiti novo napredovanje Vermahta u pravcu Volge, sa namerom da se sovjetskoj prestonici podiđe s juga i osvoje petrolejska polja Majkopa i Groznog u podnožju Kavkaza.

Partizanske snage posle napuštanja Srbije suočile su se sa još dva teška poraza NOPOJ u decembru 1941. godine. Crnogorski narodnooslobodilački partizanski odred za operacije u Sandžaku doživeo je težak poraz u pokušaju da zauzme Pljevlja, koje su branile jedinice alpijske divizije „Pusteria“, sa generalom Espozitom na čelu. Ova operacija odnela je nekoliko stotina mrtvih i ranjenih.²⁴¹⁾ Dva srbijanska bataljona (Beogradski i Takovski), sa kombinovanim sandžačko-moravičkim bataljonom, pretrpeli su takođe neuspeh u pokušaju da osvoje Sjenicu. Napad je izveden 22. decembra 1941. i varoš je praktično zauzeta bez borbe, ali nešto zbog slabo pripremljene operacije i loše saradnje partizanskih bataljona, a daleko više zbog previđanja raspoloženja muslimanskog stanovništva okolnih sela, pokušaj osvajanja Sjenice

²⁴⁰⁾ Evakuacijom ranjenika iz Užica rukovodili su: dr Gojko Nikoliš, dr Dejan Popović, dr Boris Andersen, i student medicine Mika Pavlović. Ranjenici su prevezeni na Zlatibor do 29. novembra 1941. Nemci su tenkovima izbili na Zlatibor 30. novembra. Streljano je oko 100-120 ranjenika. - S. Pišćević, Razvoj i rad sanitetske službe u NOV i PO Srbije 1941-1945, Sanitetska služba u NOR Jugoslavije 1941-1945, III, Beograd, 1989.

²⁴¹⁾ Prema Biltenu Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru i Boku gubici partizana su iznosili 203 mrtva i 269 ranjenih. - ACKSKJ, CK KPJ, Bilten od 21. decembra 1941.

pretvorio se u težak poraz. Muslimanski prvaci Hasan Zvizdić, Demo Koničanin, hodža Sulejman Pačariz i drugi sabrali su snage protiv partizana iz okoline Sjenice i sa Pesterà iz štavičkog sreza. Partizanske jedinice na Sjenici imale su 52 poginula i 18 zarobljenih.²⁴²⁾

U historiografiji postoji teza da je „Užička republika” produžila život i posle pada Užica i povlačenja dela partizanskih snaga sa Vrhovnim štabom preko Uvea u Sandžak. Previđa se očigledna činjenica da je padom Užica i gubitkom oslobođene teritorije pojam „Užičke republike” nestao. Nova oslobođena teritorija, sa centrom u Novoj Varoši, bila je tek privremeni centar partizanskog vojno-političkog vrha, a geopolitički položaj Sandžaka u toj fazi rata nezanimljiv je za šire strateške preokupacije partizanskih snaga. Novovaroški deo Sandžaka mogao je poslužiti za odmor i reorganizaciju iscrpljenih jedinica, ali ne i kao trajni strateški poligon. Stoga je Tito sa Vrhovnim štabom kraće vreme ostao u Sandžaku, a zatim se sa Prvom proleterskom brigadom, formiranom u Rudom,²⁴³⁾ prebacio u istočnu Bosnu.

Partizanske snage našle su se u Sandžaku, koji je bio podeljen između Italijana i Nemaca, nalazeći se pretežno u italijanskoj sferi uticaja, koju je aprila-maja 1941. uzaludno pokušavala da ugrozi NDH, pomognuta delom muslimanskog stanovništva Sandžaka proustaške orijentacije, koje je nalazilo da je to put stapanja muslimanskog stanovništva u Sandžaku sa Muslimanima Bosne i Hercegovine kao dela NDH. Svodeći Srbiju u granice pre balkanskih ratova, italijanski i nemački okupator su demarkacionom linijom utvrđenom 24. aprila 1941. praktično odvojili Srbiju od Crne Gore. Nemcima su pripali srezovi: prijepoljski, pribojski, novovaroški, sjenički i novopazarski, a Italijanima pljevaljski, bjelopoljski i Tutin. Ustaške i domobranske formacije posele su od 29. aprila do 5. maja, na poziv sandžackih Muslimana, teritoriju pribojskog, mileševskog, novovaroškog, pljevaljskog i sjeničkog sreza. Područje štavičkog i deževskog sreza zaposela su kvislinške snage sa Kosova i Metohije i Albanije, s ciljem da ih uključe u sastav Velike Albanije. Italija je bila zainteresovana za Sandžak, kao oblast koja joj je omogućavala dalji prodor u unutrašnjost Balkana, sve do Save i Dunava, s tim da i Srbiju uključi u svoju interesnu sferu. Stoga Italija nije dozvolila da se deo Sandžaka priključi NDH.²⁴⁴⁾ U jesen 1941. Italija je imala pod svojom kontrolom sav Sandžak, sem deževskog i manjeg dela sjeničkog sreza, koji su zadržali Nemci kao zaleđe koje obezbeđuje nadzor nad ibarskom dolinom i eksploataciju Trepće.

²⁴²⁾ M. Čuković, Sandžak, Beograd, 1964, 210.

¹ Naredba CK KPJ i Vrhovnog štaba o formiranju brigade doneta je 21. decembra 1941. na Staljinov rođendan. Brigada je formirana kao „1. proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada” sa ciljem da se bori protiv okupatora za oslobođenje naroda Jugoslavije i „svih narodnih izdajica”. Sačinjavaju je: Prvi i Drugi crnogorski partizanski bataljon, Kragujevački, Kraljevački i Šumadijski bataljon. - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 8, 30.

²⁴⁴⁵ Zbornik NOR, tom XIII, knj. 1, dok. 97 i 98.

Sandžak je oblast u kojoj su Srbi bili brojno nadmoćniji od Muslimana, a u svesti srpskog naroda očuvao se kao stari Ras i postojbina srpske zemlje. Prema popisu stanovništva iz 1931. u Sandžaku je živelo 205.080 stanovnika, od kojih 117.260 Srba, 87.939 Muslimana i 881 ostalih. Ovaj odnos zadržao se i deset godina kasnije, mada podaci od 31. marta 1941. kazuju da je broj stanovnika oblasti narastao na 254.000. Nezavisno od brojne nadmoći Srba u odnosu na Muslimane,²⁴⁵⁾ Ante Pavelić je „administrativno likvidirao“ Srbe, navodeći da u Sandžaku živi „97% muslimana - Hrvata“, a proustaški raspoloženi crnogorski separatist Sekula Drljević pretvorio je sandžačke Srbe u Crnogorce, koji su po njegovoj računici činili 68% stanovništva Sandžaka; našao je da Muslimana ima tek 32% ,²⁴⁶⁾

Sandžak u leto 1941. nije mogao ostati van uticaja dva ustanička žarišta: jednog u Crnoj Gori i drugog u Srbiji. Ustanički talas zahvatio je bjelopoljski, pljevaljski, novovaroški i mileševski srez, područja koja su i ostala trajna žarišta ustanka u ovoj oblasti. Snaga ustanika cenila se na oko 5.000; oslobođeni su Bijelo Polje, Nova Varoš i Brodarevo. Obrazovanjem Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, sa Rifatom Burdžovićem Tršom kao sekretarom, Sandžak se izdvojio iz PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Po vojnoj liniji obrazovan je Glavni štab NOP odreda za Sandžak, sa Vladimirom Kneževićem Volođom kao komandantom, koji se nalazio pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOPOJ, odnosno NOP i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije.

Partijsko-vojna institucionalizacija izazvana je operativnim potrebama narodnooslobodilačke borbe u verski raznovrsnoj oblasti, ali i oblasti bez tradicije autonomije u prošlosti.

Čim su partizanske jedinice iz Sandžaka i Srbije 4. decembra 1941. oslobodile Novu Varoš, ona je postala središte Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, Glavnog štaba NOPO za Sandžak, dela srbijanskog partijskog i vojnog rukovodstva, kao i CK KPJ i Vrhovnog štaba NOPOJ od 1. do 20. decembra 1941. godine. Nova Varoš se zadržala kao centar slobodne teritorije sve do početka februara 1942, kada je neprijatelj koncentričnim napadom italijanskog okupatora, muslimanske milicije i drugih kolaboracionističkih snaga ugrozio slobodnu teritoriju između Lima i Uvca.²⁴⁷⁾

Na desnoj strani Lima, posle obrazovanja 1. proleterske brigade od crnogorskih i srbijanskih bataljona u Rudom, borili su se partizani Sandžaka i Srbije pod komandom Štaba Srpsko-sandžačkih NOP odreda (komandant Vladimir Knežević, a komesar Milinko Kušić).

²⁴⁵⁾ B. Gledović, Ustanak u Srbiji i narodnooslobodilačka borba u Sandžaku u prvoj godini oslobodilačkog rata, Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom i revolucijom u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1988, 103.

²⁴⁶⁾ R. Paiović, Kontrarevolucija u Crnoj Gori, Cetinje, 1977, 45.

²⁴⁷⁾ B. Gledović, n.d., 114.

Pod tim Štabom nalazili su se: 1. i 2. Užički, Šumadijski i Čačanski bataljon sa oko 1.000 boraca, Zlatarski udarni bataljon i Mileševska četa sa 350 boraca zlatarske i mileševske teritorijalno-pozadinske jedinice. Na levoj strani Lima dejstvovali su pak pljevaljski i bjelopoljski partizanski bataljoni sa crnogorskim kombinovanim bataljonom i beranskom četom, pod komandom Crnogorsko-sandžačkog odreda.²⁴⁸⁾

CK KPJ je u Sandžaku, decembra 1941. odlučio da pređe na „drugu etapu“ borbe. U dokumentaciji KPJ iz vremena rata stalno se govori o „CK KPJ“, iako je reč o Politbirou ili još uže o operativnom Politbirou sa članovima ovog najužeg tela koji su se nalazili pored Tita, pojedinih članova CK KPJ ili čak kandidata za članove CK KPJ, od kojih su neki to bili samo po funkciji. Sastanke je sazivao Josip Broz, njima predsedavao i faktički vodio glavnu reč. U svojoj ličnosti sjedinjavao je tri značajne funkcije: generalni sekretar KPJ, Vrhovni komandant NOPOJ i faktički jedini čovek koji je održavao veze s Moskvom, odnosno Kominternom. Ove veze su bile Titov monopol. O radiogramu koje je razmenjivao sa Kominternom mogao je usmeno ili pismeno obaveštavati pojedine članove Politbira i drugih partijskih i vojnih rukovodstava, u hodu kolone, na sastancima, ali šifre i veze s „Djedom“ (G. Dimitrov, Kl) bile su u njegovoj kompetenciji. Interpretacije poruka takođe su zavisile od njegove volje i procena. Kolika je moć bila u pitanju najbolje govori činjenica da je ova veza bila jedini otvor pokreta u svet. Sednice „CK KPJ“, o kojima se govori u dokumentima, nisu održavane od Pete zemaljske konferencije oktobra 1940. do aprila 1948. godine, to jest do napada Informbira na CK KPJ.

Razbijeni deo partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji našao se u Sandžaku prihvaćen od ustaničkih snaga ove oblasti, što je omogućilo predah umornoj grupaciji, reorganizaciju jedinica i analizu situacije. U pitanju je najsumornija jesen rukovodstva KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi. Pokazalo se da partizanske snage nisu bile u stanju da se frontalno nose sa nemačkim operativnim divizijama, a Srbija je bila zahvaćena najširoim antipartizanskom akcijom od početka ustanka. Građanski rat preneće se i na područje Sandžaka, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Dva pomenuta poraza crnogorskih i srpskih partizana u pokušajima da zauzmu sandžačke kasabe - Pljevlja i Sjenicu, otkrila su nedoraslost vojnog rukovodstva, slabu koordinaciju jedinica, otpor Muslimana, naročito iz okolnih sjeničkih sela. Još pod uticajem haotičnog povlačenja iz Užica, Vrhovni štab je bio suočen sa donošenjem novih odluka od perspektivnog značaja za narodnooslobodilačku borbu, ali pod uslovima prekida veze između Tita i Kominterne. Rukovodstvo je bilo oslonjeno samo na slušanje radio-stanica SSSR-a, Velike Britanije, SAD i okupatora. Nalazeći se u sandžačkom bespuću, bez veze

²⁴⁸⁾ M. Ćuković, n.d., 212, 217.

sa sovjetskim pokroviteljem, rukovodstvo KPJ, zapravo Tito, sasvim pogrešno je procenilo da se nakon sovjetske kontraofanzive pod Moskvom ratni savez antifašističkih sila nalazi pred raspadom. Ova ocena pokazala se kao katastrofalni promašaj, jer se, umesto raspada, taj do tada faktički ratni savez učvršćivao stvaranjem Koalicije Ujedinjenih naroda u Vašingtonu januara 1942. godine.

Na sastanku Politbiroa u Drenovi, selu blizu Prijepolja, 7. decembra 1941. godine Josip Broz Tito je, pod utiskom teškog poraza u zapadnoj Srbiji, ponudio svoju ostavku na položaj vrhovnog komandanta, ali ona nije prihvaćena. U Drenovi je došlo do radikalizovanja linije partijskog rukovodstva, kao rezultat moskovske protivofanzive Crvene armije i četničkog nastupanja u Srbiji. Pokrajinskom komitetu PK KPJ za Srbiju, sa Blagojem Neškovićem na čelu, upućeno je pismo datirano sa 14. decembra 1941, kojim se zabranjivalo postojanje paralelnih vojnih organizacija na slobodnoj teritoriji, što je značilo raskid sa četnicima koji su krajem oktobra i početkom novembra započeli građanski rat u uslovima obostrane isključivosti.²⁴⁹ Posledice te radikalizacije prvo su se osetile u Novoj Varoši, u istrazi nad pojedinim borcima koji su se povukli iz Srbije, njihovim proglašavanjem za četnike, pa i streljanjem. Ljudi su olako proglašavani za neprijatelje. Dužnost sprovođenja usvojene linije u Novoj Varoši Politbiro CK KPJ poverio je svom članu, Milovanu Đilasu.

Razvoj događaja u prvoj polovini 1942. godine pokazao je da je prelaženje na novu, višu fazu revolucionarne borbe bilo više nego preuranjeno. Za preorijentaciju KPJ na klasnu borbu nisu uopšte postojale objektivne pretpostavke. Nasuprot prolaznoj pogrešnoj proceni jezgra CK KPJ, međunarodne i unutrašnjopolitičke okolnosti nisu uopšte išle na ruku ovoj promeni. Umesto da se front jedinstvene antifašističke borbe u svetu raspadao, on se u proleće 1942. učvršćivao i ugovorno formisao. Primena klasnih zaošttravanja otkrivala je opasnost od sektaštva, koje je na zapanjujući način potkopavalo političku i socijalnu širinu narodnooslobodilačkog pokreta. Socijalna struktura narodnooslobodilačkog pokreta i društva uopšte u krajevima gde su se nalazila ustanička žarišta, u kojima je preovlađivalo seljaštvo, nije mogla, niti je bila spremna da podnese nagle prelaze od formi oslobodilačke borbe na klasni sukob, mada, na drugoj strani, ta klasna zaošttravanja bivaju određena htenjem da se povrati samopouzdanje i potisnu defetistička raspoloženja. Politička diferencijacija u ustaničkim rejonima sa verski i nacionalno mešovitim stanovništvom nije još bila dovršena ni po pitanju prihvatanja narodnooslobodilačke borbe, a kamo li po pitanju klasnog obračuna. Mehaničko prenošenje oblika borbe i prevaziđenih iskustava karakterističnih za građanski rat u Rusiji, ili izbacivanje parola o sovjetizaciji društva, uprkos tradicionalnim proruskim osećanjima ustanika u Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini,

²⁴⁹⁾ Pismo su potpisali Tito i Marko (A. Ranković). - ACKSKJ, CK KPJ, CK KPJ - PK KPJ za Srbiju od 14. decembra 1941, K-5, Reg. br. 69.

ugrožavali su jedinstvo njihovih redova i podrivali temelje politike narodnooslobodilačkog fronta. Grubi obračuni i egzekucije nad stvarnim i izmišljenim protivnicima narodnooslobodilačkog pokreta izazivali su sasvim suprotan efekat od očekivanog, odvajajući od pokreta i njegove dotadašnje pristalice. Likvidacije pojedinaca vršene su u Pivi, ne samo po osnovi izdaje ili sabotiranja narodnooslobodilačke borbe, već i po osnovi prostog sumnjičenja da je neko klasni neprijatelj, neprijatelj proleterske revolucije. Umesto „političkog razobličavanja stvarnih neprijatelja, ukazivanja na njihovu konkretnu djelatnost i izvođenje pred javni sud masa, oni su likvidirani ponekad i bez prethodne odluke partijske organizacije i na način sličan običnom ubistvu: iz zasjede, kroz prozor u kući, pa čak i u borbenom lancu". To je u narod „unosilo ne samo nezadovoljstvo već i strah".²⁵⁰ „Crveni teror" izaziva duboke rasece i predstavlja uvod u izolaciju narodnooslobodilačkog pokreta i sužavanje njegove društvene osnove. Ova skretanja uveliko će iskoristiti četničke snage u Crnoj Gori. Leva zastranjivanja, svakako, ne izazivaju rasep u društvu na revolucionarno-demokratske snage i snage kontrarevolucije, ali kada su se podele već izrazile, one su ga uveliko ubrzavale. Sukob između partizana i četnika ocrtavao se i pre njihove pojave, razvojem ustanka i narodnooslobodilačke borbe u Srbiji i u drugim krajevima Jugoslavije. Nespokojstvo i nemir, međusobna sumnjičenja i nepoverenja, primenom elemenata nove politike, ne mimoilaze i redove narodnooslobodilačkog pokreta. U onim sredinama gde su plemensko-bratstvenička osećanja imala duboke korene, kao u Crnoj Gori, početna kolebanja i sumnje u neophodnost prakse terora prerastaju u revolt. Zaoštavanje odnosa na neprijemljivoj klasnoj osnovi u ovim sredinama i likvidacije pripadnika pojedinih bratstava - naročito za nedokazana dela kolaboracije ili neprijateljske manifestacije - okreću kompaktne grupe protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Duboko urezano u svest kadrova KPJ, uverenje o brzom raspletu na sovjetsko-nemačkom frontu u leto 1941. je potisnuto, ali ne i ugašeno. Ono se ponovo javlja u kasnu jesen 1941. i u zimu 1941/42. godine, posle uspešne kontraofanzive Crvene armije pod Moskvom. Staljinova izjava na paradi Crvene armije povodom 24-godišnjice oktobarske revolucije, da će se rat završiti u 1942. godini, ohrabrila je ponovo jugoslovenske komuniste i patriote i povratila verovanje da rat neće dugo trajati i da se bliži slom Nemačke.²⁵¹ Početkom decembra 1941. Milovan Đilas je pisao da je opasnost kod Moskve uglavno prošla, dok su se kod Rostova, na jugu, Nemci povlačili u neredu. Đilas iznosi mišljenje da se situacija na Istočnom frontu može razvijati munjevito. Krajem januara 1941. već je reč o „katastrofi" Nemaca u SSSR-u, kojima je Crvena armija slomila „kičmu".

²⁵⁰) O. Blagojević, Postanak, razvitak i osnovni aspekti rada partijske organizacije u Pivi 1941-1942, Istorijski zapisi br. 2-3, 1969, 416-17.

²⁵¹) Zbornik građe za istoriju radničkog pokreta Crne Gore, knj. 2, 1959, 53.

Unošenje klasnih elemenata u liniju KPJ ne može se nikako razumeti bez analize poraza partizanskih snaga u Srbiji 1941. godine i uopšte šireg konteksta vojno-političkih prilika u zemlji. Izmene u liniji KPJ direktan su proizvod ukrštanja ocene međunarodnih događaja i razvoja ustanka pod kraj 1941. i početkom 1942. godine. Reakcija CK KPJ na poraz u Srbiji vezuje se za procenu o karakteru pomeranja u međunarodnim odnosima u svetlosti nemačkog poraza pod Moskvom. U analizi unutrašnjopolitičkih uzroka poraza narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji krajem 1941. godine, PK KPJ za Srbiju navodi, na prvom mestu, izdaju Draže Mihailovića, čiji su odredi napali partizanske snage pre napada Nemaca. Vodstvo narodnooslobodilačkog pokreta istovremeno je, povlačenjem partizanskih snaga iz Srbije, moralo da se sučeli i sa teškim porazom Crnogorskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda (za operacije u Sandžaku) na Pljevljima. Pogibiju na Pljevljima pratile su pojave dezerterstva i samovoljnog napuštanja položaja i odreda. Paniku i demoralizaciju iskoristili su pritajeni protivnici partizanskog pokreta, vodeći akciju na osnovu neuspeha pljevaljske operacije i velikih žrtava koje je ona izazvala. Posle ofanzive neprijatelja na ustanike u leto 1941, pljevaljska operacija i njen ishod najteže su pogodili ustaničke snage u Crnoj Gori. Četnička istupanja u januaru i februaru 1942. padala su i u vreme kada se deo crnogorskih partizana nalazio van Crne Gore, što je slabilo otpornu snagu pokreta u samoj Crnoj Gori. Pojava i navala četnika u Crnoj Gori vid su produžavanja onoga što se već dogodilo u Srbiji.

Kao rezultat procene međunarodnih i unutrašnjih vojno-političkih događaja krajem 1941. godine, CK KPJ, zapravo Politburo, počinje da menja dotadašnju liniju, zaoštavajući klasno pitanje u narodnooslobodilačkoj borbi. Shvatanja o novoj etapi izložena su prvi put u pismu CK KPJ Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju od 14. decembra 1941, a zatim u direktivnim pismima ostalim zemaljskim rukovodstvima.²⁵² U pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju stoji da CK smatra da pobjeda Crvene armije pod Moskvom stvara perspektivu brzog nemačkog sloma. Zaključak koji CK izvodi svodi se na to da se reakcionarne snage imperijalističkih zemalja okupljaju da bi razoružale nacionalnooslobodilačke pokrete. Njihovo ujedinjavanje je, pre svega, upravljeno protiv komunista. Za prvi znak tog procesa u zemlji uzima se napad Draže Mihailovića na partizanske snage u Srbiji. „Frakcije” četnika počinju da se ujedinjuju u širim okvirima i vezuju za okupatora. CK KPJ nije prelazio i preko informacija da će u okviru tih tendencija Milan Nedić dobiti Sandžak, Bosnu, Srem i Banat. Težište razmatranja CK KPJ u ovom pismu je na uverenju da se grupiše i okuplja

²⁵²⁾ Pismo CK KPJ od 1. januara 1942. CK KP Slovenije (Osvobodilnoj fronti), Pismo CK KPJ iz januara 1942. Oblasnom komitetu KPJ za Sandžak, Pismo CK KPJ - PK KPJ za Makedoniju, Pismo A. Rankovića od 27. januara 1942. - PK KPJ za Srbiju, Pismo Vrhovnog komandanta od 23. februara 1942. delegatima Vrhovnog štaba E. Kardelju i Ivi Loli Ribaru (Fischeru), - Đ. Vujović, O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata, Istorijski zapisi, br. 1, 1967, 75.

„velikosrpski centar“, koji nastoji da odigra kontrarevolucionarnu ulogu, nezavisno od sudbine okupatora. Na četnike se gleda kao na opasnu snagu u budućnosti. CK KPJ izričito kaže da je to danas glavno uporište okupatora, a sutra glavni protivnik. Borba protiv tog centra postavljena je kao glavni politički zadatak KPJ u Srbiji. Cilj KPJ u novoj situaciji je da učvrsti radničko-seljačko jezgro Narodnooslobodilačkog fronta (NOF-a), a na selu da okupi seosku sirotinju i osigura oslonac na sitnog i srednjeg seljaka. Iz ovog pisma sledi zadatak KPJ da populariše SSSR i Crvenu armiju.²⁵³⁾

Analiza ovog pisma nedvosmisleno pokazuje da je CK KPJ kontraofanzivu Crvene armije shvatio kao odlučan prelom. Zaključak o koncentraciji i ujedinjavanju neprijateljskih snaga izvođen je iz realnog sukoba narodnooslobodilačkog pokreta sa četničkim snagama krajem 1941. i kasnije, 1942. godine. Četnici su okvalifikovani kao glavni stub i savremene i buduće kontrarevolucije, kao osnovna klasna snaga suprotstavljena narodnooslobodilačkom pokretu. Iz ovakve analize prirodno je izvirala politička propaganda u korist SSSR-a i njegovih oružanih snaga, koja ni ranije nije izostajala. Pismo CK KPJ od 14. decembra 1941. ne dovodi u pitanje NOF, pri čemu se njegova osnova sužava, kao u periodu pred napad Nemačke na SSSR, s tim što je to najverovatnije proizilazilo iz dotadašnjeg iskustva narodnooslobodilačke borbe, da Partija mora da se bori za savez sa seljaštvom, siromašnim i srednjim. U tom sklopu dolazi i do odluke Politbiroa u Drenovi da se formira proleterska brigada, kao prva jedinica novih formacija. Ta nova jedinica dobija specijalnu vojnu ulogu krajem 1941. godine. Izmenjene međunarodne i unutrašnje vojno-političke prilike, kako ih doživljava vodstvo pokreta, uticali su, nezavisno od širih zamisli, i na obrazovanje ove prve proleterske jedinice narodnooslobodilačkih snaga Jugoslavije. Statut je predviđao da su proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade (čl. 1) pod rukovodstvom KPJ, a u čl. 3 da se one bore za oslobođenje zemlje, protiv nacionalnog porobljivanja i ekonomskog ugnjetavanja.²⁵⁴⁾

CK KPJ je isticao da je borba za seljake, naročito siromašne, osnovni zadatak, jer su oni glavno uporište narodnooslobodilačkog pokreta. U pismu CK KPJ PK KPJ za Srbiju iznose se izvesni protivurečni stavovi: s jedne strane, podvlači se da narodnooslobodilačka borba dobija sve više klasni karakter, zbog čega je potrebno stvarati uporišta, ali se, na drugoj strani, upozorava na opasnost od sektaštva; borba se vodi protiv okupatora, ali rukovodioci te borbe moraju biti radnici i proletarizovani seljaci. Nova linija probijala se kao protivurečna: na jednoj strani, reč je o „drugoj etapi“, a na drugoj, naglašava se širina narodnooslobodilačkog fronta. CK je smatrao da se vodstvo u narodnooslobodilačkoj borbi ne može nikome ustupiti.

²⁵³⁾ Kao pod 249.

²⁵⁴⁾ ACKŠKJ, CK KPJ, 1942, k-7, Bilten Vrhovnog štaba NOP i DVJ, br. 14-15, februar-mart 1942.

Ujedno se zahteva da se socijalni sastav odreda poboljša radnicima iz varoši. U tom smislu, od partijskih rukovodstava traži se da već sada stvaraju radničke čete. Ovo naglašavanje značaja okupljanja radnika i siromašnih seljaka u partizanskim četama ima za cilj stvaranje „radničko-seljačke Crvene armije”, sa borcima koji će „pušku držati čvrsto i do kraja u rukama, jer se bore za svoju stvar, za stvar radnog naroda i njegovu bolju budućnost”. Izneto shvatanje umanjuje se naglašavanjem da takav kurs nikako ne znači da se sužava karakter narodnooslobodilačke borbe. U vezi s ovim drugim traži se pravilan odnos prema oficirima i podoficirima iz bivše jugoslovenske vojske. Na to se nadovezuje i zahtev da se razbije shvatanje: „nismo mi buržoaska vojska”, jer ako NOV to nije po ciljevima i metodama, to ne znači da se u odredima može raditi „što se hoće”.²⁵⁵⁾

Ideje slične ovim, saopštenim Pokrajinskom komitetu Srbije, ponavljaju se i u pismu CK KPJ Centralnom komitetu KP Slovenije i Vrhovnog štaba Izvršnom odboru Osvobodilne fronte slovenskog naroda.²⁵⁶⁾ Hitlerov slom smatra se neizbežnim, Crvena armija uzima se za najjaču armiju sveta i ističe se strah međunarodne reakcije od njenih pobjeda. Vojno-političko vodstvo kritikuje popuštanje „prolondonskim snagama” u Osvobodilnoj fronti. Ponovo nailazimo na shvatanje o strahu reakcionarnih vrhova od Crvene armije, koju su oni hteli samo da iskoriste protiv Nemačke, i njihovom ujedinjavanju u širim razmerama. Akcent je na tome da su Nedić, četnici i izbeglička vlada beočuzi jedinstvenog lanca „velikosrpske hegemonije”. Isti proces ujedinjavanja unutrašnjih neprijatelja konstatuje se i za Sloveniju. Zato se smatra kao pozitivno što je u Sloveniji došlo do napada na Miha Kreka, „londonskog klerikalca”, pozitivna je potreba za mobilizacijom što više radnika, obrazovanjem proleterskih bataljona kao elitnih odreda narodnooslobodilačke borbe, ali i dalje razvijanje Osvobodilne fronte. Proslava 1. decembra u Sloveniji ocenjena je kao dokaz da CK KP Slovenije nije uspeo da suzbije velikosrpske elemente. Slične ideje nalaze se i u pismu Vrhovnog štaba Izvršnom odboru OF slovenskog naroda.

Opšta situacija, kao i događaji koji „odražavaju tu situaciju kod nas”, opredeljivali su zadatke KPJ i u Sandžaku. Ofanziva Crvene armije shvaćena je kao signal za jače pribiranje „reakcionarnih kapitalističkih snaga”, jer su sovjetske pobjede učvrstile uverenje i pasivnog dela buržoazije u Jugoslaviji da suprotstavljajući narodnooslobodilačkoj borbi ne trpi odlaganje. Stoga je, po ovoj oceni, došlo do povezivanja kapitalističkih i kontrarevolucionarnih snaga raznih grupa i nacionalnosti protiv partizana. Oblasni komitet KPJ za Sandžak, koristeći opštu analizu situacije Centralnog komiteta i prakse narodnooslobodilačke borbe na svom području, objašnjava politiku stvaranja jedinstva obeju

¹⁾ is.au puu it?.

²⁵⁶⁾ ACKSKJ, CK KPJ, 1942, K-6, CK KPJ - CK KP Slovenije od 1. januara 1942, Reg. br. 1.

reakcija u Sandžaku, srpske i muslimanske, između kojih je do tada postojao jaz.²⁵⁷⁾

Shvatanja o nastupanju „druge etape” dolaze do izraza, ako izuzmemo direktivna pisma CK KPJ zemaljskim rukovodstvima, i u izstupanjima pojedinih njegovih članova na sastancima i savetovanjima vojnih štabova i partijsko-političkih rukovodstava (u Rudom i Rogatici).

Izmene linije KPJ krajem 1941. i početkom 1942, izražene u pismima, uputstvima i analizama CK KPJ, koje su dostavljene područnim zemaljskim partijskim rukovodstvima, potvrđene su na sastanku grupe članova Politbiroa CK KPJ i partijskih aktivista istočne Bosne i Hercegovine u Ivančićima, kod Sarajeva, 7. i 8. januara 1942. godine. Edvard Kardelj je, prema sećanjima, „prilično ružičasto ocijenio vojno-političku situaciju u to vrijeme. Istakao je da je Crvena armija pod Moskvom prešla u kontraofanzivu, da je 1942. godina - godina definitivnog sloma Njemačke, da se danas postavlja pred nas pitanje ko će koga: ili mi četnike ili četnici nas, da treba izbaciti klasno obojene narodnooslobodilačke parole... ”²⁵⁸⁾ Posle Ivančića, Aleksandar Ranković upućuje jedno optimistično pismo PK-u KPJ za Srbiju 27. januara 1942, u kome se sreću ovakve tvrdnje i ocene: da je rasulo nemačkih okupacionih grupa munjevito počelo da zahvata okupacione snage u svim porobljenim zemljama, da je samo pitanje momenta kada će nemački narod pod vodstvom KP Nemačke ustati u odbranu svojih prava i, šta više, naslućuje mogućnost otvaranja balkanskog fronta na čelu sa SSSR. Aleksandar Ranković, povodom zaposedanja dela Srbije od strane bugarskog Prvog armijskog korpusa januara 1942, smatra da se ne radi samo o interesima nemačkog okupatora nego i o interesima balkanske buržoazije i neumoljivoj klasnoj borbi.²⁵⁹⁾

Iz sačuvanih teza za referat ili skice za diskusiju jednog od članova CK KPJ u Ivančićima (najverovatnije E. Kardelja) proizilazi ocena da se narodnooslobodilački pokret nalazi na početku etape u kojoj se zaoštava borba između proleterijata i buržoazije, a istovremeno i imperijalističke suprotnosti, što dovodi do „sedinjavanja svih reakcionarnih snaga ne samo kod nas, nego i na međunarodnom terenu”. Iz toga sledi da četnici, posle otvorenog prilaženja okupatoru, gube karakter narodnooslobodilačke vojske i postaju kontrarevolucionarna snaga. Velikosrpska buržoazija pokušava, uz pomoć Londona, da otrgne proletarijatu rukovodstvo u nacionalnooslobodilačkoj borbi. U vezi sa pregrupisavanjem snaga u međunarodnom životu, pa i u Jugoslaviji, KPJ menja taktiku. Smatra se da se danas KPJ ne može ograničiti samo na narodnooslobodilačke parole, već da mora isticati i „socijalno obojene” parole, koje će oštrije suprotstaviti radne mase buržoaziji. „Nametnuli su nam klasnu borbu, mi tu borbu prihvatamo”.

²⁵⁷⁾ Isto, K-7, Oblasni komitet KPJ za Sandžak - partijskim ćelijama u partizanskim jedinicama, bez datuma, Reg. br. 176.

²⁵⁹⁾ Partijsko savetovanje u Ivančićima, Prilozi br. 4, 1968, Sećanja Brane Kovačevića, 648. R. Hurem, Pojava krize NOB-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942 godine, 1970.

I dalje, velikosrpska buržoazija gubitkom terena u Srbiji prelazi u Bosnu, koja postaje „najvažniji čvor u Jugoslaviji“. „Pred nas se postavlja da razbijemo u Bosni velikosrpski čvor, što znači da ćemo uništiti glavnog neprijatelja koji bi već sutra okupljao svu jugoslovensku reakciju“. Kao najvažniji zadatak nameće se čišćenje „kulačkih elemenata“ iz vojske i pozadine (NOO), forsirajući siromašne seljake i uopšte proletarijat na liniji saveza sa srednjim seljacima.²⁶⁰⁾

Linija klasnog zaoštavanja počinje da se napušta u martu i aprilu 1942. godine. Pored kritike Kominterne marta 1942, na ovu promenu, svakako, utiče i neposredna realnost života i prakse. Klasna diferencijacija u taboru narodnooslobodilačkog pokreta još nije bila izvedena. Ova linija u nekim krajevima Jugoslavije nije izazvala teže posledice, jednostavno zbog toga što narodnooslobodilačka borba nije bila razvijena ili što je realna struktura narodnooslobodilačkog pokreta i politika NOP odbacivala ovu liniju u praksi i pored verbalnih klasnih naslaga u dokumentima. Do nekih rukovodstava nisu ni stigle ove poruke o promenama linije i naglašavanje klasnog momenta u okviru narodnooslobodilačke borbe. Ova linija je u nekim krajevima u veoma ekstremnom verbalnom obliku bila i proglašena, iako joj je, na jednoj strani, praksa bila suprotna, a na drugoj, nastala je bez uticaja neposrednih direktiva Centralnog komiteta, mada ne i nezavisno od savetovanja u Ivančićima i pisma PK Srbije od decembra 1941. godine. Izrazit primer u tom smislu pruža Srem, koji u vreme proglašenja i primene ove linije nije imao direktne veze sa CK KPJ.

Glavni štab partizanskih odreda za Srem, u saopštenju od 10. januara 1942, nagoveštava skori slom Nemaca na Istočnom frontu. Žarko Zrenjanin, sekretar Pokrajinskog komiteta, smatrao je da je moskovska protivofanziva znak za KPJ da bude spremna za događaje koji bi mogli nastati eventualnim raspadom fašizma. PK KPJ za Vojvodinu upozorava 1. februara 1942. organizacije Bačke i Baranje da se pripremaju za preuzimanje vlasti, što je jedinstven slučaj u Jugoslaviji. Pokrajinsko partijsko rukovodstvo u cirkularu okružnim i mesnim komitetima i sreskim rukovodstvima KPJ i SKOJ-a u Bačkoj i Baranji ocenjuje situaciju kao „krajnje revolucionarnu“, jer svakog časa može „da nastupi revolucionarna kriza - momenat za oružani ustanak“. „Nacionalne snage“ - kaže se u ovom poverljivom cirkularu - „postavljaju kao svoj krajnji cilj - oslobođenje od okupatora i povratak uglavnom starog stanja. Mi, pak, oslobođenje od okupatora smatramo za prelaznu fazu borbe na putu ka našem krajnjem cilju - izvojevanju sovjetske vlasti“. Pod tačkom 4 „osnovnih zadaća“ Partije predviđa se obrazovanje revolucionarnih odreda za preuzimanje vlasti. Ukoliko su „anglofili“ organizovali neke snage, PK traži da se u njihove redove šalju komunisti koji bi razotkrivali njihove ciljeve i „pridobijali njihove mase za našu stvar“. Preko obaveštajne službe treba saznati za snage

²⁶⁰⁾ Z. Antonie, n.d., 511-515.

neprijatelja i potencijalnih organizatora i učesnika kontrarevolucije. PK naglašava značaj prikupljanja stručnjaka za preuzimanje i organizovanje vlasti. Zanimljivo je da se od partijskih rukovodstava traži sakupljanje podataka o zemlji. U obrazloženju stoji da je ovo važno „zato što će prvi akt pri zauzimanju vlasti biti podela zemlje onima koji je nemaju ili imaju malo, a bave se zemljoradnjom”.²⁶¹⁾

Okružni komitet doneo je materijale sa jako izraženim klasnim akcentima aprila 1942, koji su povučeni dva meseca kasnije, tj. juna 1942. godine. Pismo OK Srema „Svim članovima Partije” i „Ocene i zadace partijskih organizacija u Sremu” imaju direktivan karakter. U prvom pismu OK Srema stajalo je: „Već smo na početku etape u kojoj se zaoštrava borba između proletarijata i buržoazije a istovremeno i imperijalističke suprotnosti. Sve te činjenice dovode do sjedinjavanja svih reakcionarnih snaga ne samo kod nas nego i na međunarodnom terenu. Prema tome ne može se ni Partija ograničiti samo na narodnooslobodilačke parole, već mora da ističe socijalno naglašene zahteve (hieb, mir i sloboda) koje će oštrije suprotstaviti mase reakcionarnoj buržoaziji”. Kao najvažniji zadaci u „Ocenama...” navode se: „Okolo partizanskog pokreta i naše Partije jačati radničko-seljačko jezgro u nacionalnooslobodilačkom frontu. I na taj način sprečiti da reakcionarni buržoaski elementi iskoriste plodove narodne borbe u svoje protivnarodne svrhe. Po varošima i selima naša Partija treba po svaku cenu da okupi proletarijat, varošku i seosku sirotinju i osloni se na sitnog i srednjeg seljaka”.²⁶²⁾

Na neprihvatljivost ove linije već ukazuje 18. juna 1942. Blagoje Nešković. On smatra da je OK izvukao pogrešne zaključke iz pisma CK KPJ od 14. decembra 1941. godine Pokrajinskom komitetu Srbije. Iz naknadne Neškovićeve interpretacije proizlazi da analiza događaja u Srbiji ne upućuje na prelaženje sa narodnooslobodilačke borbe na klasnu borbu, već samo konstatuje promene u pregrupisanju snaga. Po njemu, iz ove analize su nametani zaključci o potrebi mobilizacije masa oko narodnooslobodilačke borbe, za sprečavanje bratoubilačkog rata, za pojačanu akciju protiv okupatora i za razbijanje „velikoserpskog centra” kao uporišta okupatora. Naglašavanje rukovodeće uloge proletarijata i siromašnog seljaštva nije prelazilo okvire narodnooslobodilačke borbe.²⁶³⁾

Ovo prenaplašeno i zakasnelo potenciranje klasne borbe od strane rukovodstva Vojvodine ima objašnjenje u činjenici da je deo kadrova u Vojvodini, kao i u drugim krajevima Jugoslavije uostalom, živeo dugo vremena u iluzijama o brzom slomu Nemačke, sve do savetovanja u Turiji, maja 1942. Nemački poraz pod Moskvom shvatio se kao uvod u slom okupacionog sistema i kao signal za preuzimanje vlasti. Na

Lj. Vasilić, n.d., 33-39.

ACKSKJ, CK KPJ, 1942., kut. - 9, Reg. br. 287.

¹ Isto, K-10, Mihailo (B. Nešković) - Okružni komitet Srema od 18. juna 1942, Reg. br. 348 a. - Izdavanjem autokritičke okružnice Okružnog komiteta od 29. juna 1942. dokumenti su povučeni i stavovi iz njih osuđeni.

drugoj strani, iz ovoga se može slobodno postaviti i zasnovana pretpostavka o neprekidnom prisustvu ideje o dvema etapama, zapravo o težnji da se „druga etapa” radikalno sprovede u okvirima narodnooslobodilačke borbe i preuzme vlast. KPJ je nastojala do kraja 1941. da se na „drugu etapu” prelazi postepeno i preko strateško-taktičke zamisli o narodnooslobodilačkoj borbi i kao formi osvajanja te vlasti, bez naglašavanja klasnih elemenata, putem izdvajanja kontrarevolucionarne buržoazije na frontu oslobodilačke borbe.

Ocena CK KPJ o karakteru sovjetsko-engleskih odnosa i pravcu razvitka međunarodnih odnosa uopšte u zimu 1941/42 reflektovala je sektaška shvatanja rukovodstva. Aktivnost Draže Mihailovića i „pristalica Londona” tumačena je kao posledica tobožnje promene u odnosima SSSR-a, Engleske i Amerike („prelom”, „promene stava buržoazije” i „sedinjavanje svih reakcionarnih snaga”) ne samo u Jugoslaviji nego i u međunarodnom okviru. Nakon korekture ove linije aprila 1942. godine u Foči, CK konstatuje da ti odnosi u antihitlerovskoj koaliciji nisu slabili nego jačali, što je nesumnjivo tačno, iako u vrhovima Partije u jednom trenutku ovo nije zapaženo, pod uticajem držanja izbegličke vlade, četnika u zemlji i vlastitog sektaštva. Saglasno uravnoteživanju kursa prema objektivnom razvoju događaja, CK KPJ je naglašavao da se ne radi o zaoštavanju borbe između „buržoazije i proletarijata” već između fašizma i slobodoljubivih naroda. Pobjeda pod Moskvom, zaključuje CK KPJ, nije imala za posledicu razbijanje saveza već njegovo učvršćivanje.²⁶⁴

U toj fazi borbe masama su bile strane daleke parole o osvajanju vlasti kroz klasni rat. Na drugoj strani, pojavljuje se kao nužnost usklađivanje linije borbe sa politikom SSSR-a kao stuba savezničke koalicije, s obzirom na njegovu zainteresovanost da se ne dovodi u pitanje međunarodno antifašističko jedinstvo. Saznanje s korektivom nesumnjivo se nametalo iz prakse, života, negativnih rezultata „levih istrčavanja”, međunarodne realnosti u svetu antifašističke koalicije, a pre svega kritike Kominterne marta 1942. godine. Za Kominternu je narodnooslobodilački pokret isuviše skretao u „levo”. Zahtevana je revizija dotadašnje politike i stvaranje širokog narodnooslobodilačkog fronta. Kominternu je zabranjivala stvaranje proleterskih brigada, tražeći da se izbací ime „proleterska” ispred naziva brigade i da se prestane sa „sličnim lapsusima” koji liju vodu na mlin neprijateljima naroda u zemlji i u inostranstvu.² Sovjetska vlada maksimalno je držala do saveza sa Velikom Britanijom i SAD, da bi mogla rizikovati da njen eksponent u Jugoslaviji ili bilo gde drugo dovodi u pitanje perifernim klasnim ekstremizmom odnose u vrhu antifašističke koalicije koji su imali sudbonosan značaj za Sovjetsku Rusiju. Pokušaji osvajanja

²⁶⁴ Isto K-11, CK KPJ - Partijskom Povereništvu za Banat i Okružnom komitetu za Srem, 25. avgust 1942, Reg. br. 411.

²⁶⁵ g Petranović, Istoriografija i revolucija, Beograd, 1984, 477.

²⁶⁶ Isto, 479.

vlasti revolucionarnim putem mogli su se negativno odražavati i na postojeće odnose u svetskoj antifašističkoj koaliciji. Stoga je Politbiro CK KPJ bio prinuđen da u Foči 4. aprila 1942. odbaci liniju klasnih zaoštavanja u narodnooslobodilačkoj borbi.²⁶⁶⁾

Klasni radikalizam formulisalo je najviše jugoslovensko partijsko rukovodstvo, s Josipom Brozom na čelu. Primena te linije na nekim područjima, kao u Crnoj Gori, produbljivala je klasni obračun. Bilo je okružnih komiteta koji se nisu zadovoljavali s likvidacijom stvarnih neprijatelja, već su išli na likvidaciju svih onih za koje se sumnjalo da su protiv narodnooslobodilačkog pokreta, bilo da su označavani kao „petokolonaši” ili „anglofili”, dakle potencijalni neprijatelji. Radilo se, o „preventivnom terororu”, koji je dovodio do „psećih grobalja” (u Kolašinu). Nezavisno od teške situacije u jesen 1941. i u zimu 1941-1942. u KPJ je od početka preovlađivalo gledište da je narodnooslobodilačka borba samo taktika u odnosu na glavni strateški čin osvajanja vlasti u okviru drugog svetskog rata. Glavni skretač u „levo” bio je Josip Broz Tito, o čemu govore i njegove inicijative 1941-1942. i 1943. godine. Samostalne inicijative partijskog rukovodstva imale su emancipativni, samoosveštavajući značaj u odnosu na spoljni faktor, a posebno sovjetski, ali su na drugoj strani uticale na građanski rat i njegovo produbljivanje u Jugoslaviji, samim tim što se nije mogao naći zajednički osnov borbene saradnje s drugim antiokupatorskim pokretom, takođe klasno isključivim u odnosu na komuniste kao uzurpatore vlasti u ratnim uslovima.

Osnovni oblici levih skretanja sastojali su se u zaoštavanju borbe na pitanjima koja su spadala u „drugu etapu”. Milovan Đilas tretira *Narodnu borbu*, organ Partije u Crnoj Gori, kao „pravo ogledalo trockističko-desničarskih skretanja, pravi izraz nevjerovanja ne samo u snage Partije, nego i u snage naroda”. „Kulački elementi” po selima se plaše: da će komunisti sve komunizirati; kako će uskoro kod nas biti sovjeti; da sve to unosi paniku i pometnju u srednje seljaštvo; da su NOO škola za viši tip vlasti (sovjete); da je objavljen rat londonskoj vladi. „Tutnjavom o revoluciji” zaboravlja se na fašizam i borbu protiv njega. Isticalo se da su crnogorski „petokolonaši” u ratu sa Crvenom armijom i da će ih ona kazniti. Među partijskim članstvom govorilo se kako će se uskoro promeniti stav prema Engleskoj.²⁶⁷⁾ Preskakanje u etapu borbe za vlast proletarijata u Hercegovini imalo je takođe neke slične drastične spoljne oznake, od kojih na neke ukazuje CK KPJ polovinom aprila 1942. godine. Partizani se u jednom opisu borbi tretiraju kao „crvenoarmejci”. Istovremeno, pojavljuje se upotreba pozdrava: „Crvena je armija s nama - pobjeda je naša”. Jako su bile naglašene tendencije za paljenjem celih sela „neprijatelja”. CK KPJ spominje jedno „skorašnje” pismo grupe hercegovačkih „drugova” u kome se kaže: „Ide odlično - sovjetiziramo celu Hercegovinu”.²⁶⁸⁾ „Levičarenje” se izražavalo i u napadima na monarhiju, izbegličku

²⁶⁷⁾ ACKSKJ, CK KPJ, 1942., K-7, Pismo M. Đilasa drugovima (CK KPJ) od 27. marta 1942, Reg. br. 147; B. Petranović, n.d., 459.

²⁶⁸⁾ Isto, K-8, CK KPJ - OK KPJ za Istočnu Hercegovinu..., 15. april 1942, Reg. br. 21.

vlati", Englesku; protiv crkve i popova. Poznati su slučajevi u Hercegovini da su partizani izbacivali knjige i ikone iz crkava. Leva skretanja izražavaju se kroz pesmu: „Partizani, spremite mitraljeze da čekamo kralja i Engleze", ili „Kralju Petre, peta si kolona, čekamo te puškom iz Londona". Slični napadi na Englesku, kulaka, istupanje za revoluciju, protiv kapitalizma, navođenje kako su partizani vojska sirotinje, izražavani su u govorima, lecima i listovima. Izvikivane su parole: „Živjela proleterska ravalucija" i „Proleter i svih zemalja, ujedinite se". Ove parole bile su suprotne liniji okupljanja svih rodoljubivih i demokratskih snaga u narodnooslobodilačkoj borbi. S obzirom na činjenicu da su u Bosanskoj krajini Srbi bili osnova ustanka, politički problemi su se zaoštravali u jednom drugom svetlu, u međunarodnom, te u nastojanju da se za narodnooslobodilačku borbu pridobiju Hrvati, naročito domobranci, i Muslimani. Hrvati, prema partijskim izveštajima, beže od partizana verujući da oni sve „kolju i ubijaju".²⁶⁹

Masovne likvidacije prateća su pojava ovih zastranjivanja u svim krajevima, a naročito u Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini. Neprijateljima narodnooslobodilačkog pokreta nisu smatrani „današnji" već i „sutrašnji" protivnici. Narod nije bio uvek ubeđen da su oni neprijatelji. Cesto su to bili i obični „neutralci". O tim streljanjima Milovan Đilas govori kao o „očevidno, streljanjima nedovoljno motivisanim, noćnim, jamaškim. Streljati nekoga to je tehničko pitanje, kako kaže drug Crni (Sreten Žujović - B.P.), ali je osnovno ubediti masu u neophodnost toga streljanja."²⁷⁰ Te likvidacije tzv. petokolonaša vršene su često po vrlo sumnjivom i čudnom merilu, koje nije značilo razobličavanje pred masama i za konkretno delo nego: „bio je ili jeste neprijatelj komunista". Paljevine i proterivanja porodica neprijatelja u gradove bile su pojave koje su išle sa ovim levičarenjem. Tito aprila 1942. zahteva da se ubistva „petokolonaša" vrše odlučno u borbi, ali van nje „oprezno" i „politički pripremljeno".²⁷¹

Sektaštvo komunista provalilo je u punoj meri u trenutcima poraza, izbijajući kao rezultat vulgarno-doktrinarnih shvatanja o klasnim neprijateljima, „buržoaziji" kao prirodnoj antikomunističkoj snazi, pojačanih dejstvom četničkog napada u Srbiji, a kasnije i u Crnoj Gori, nemilosrdnim obračunima sa komunistima. Komunisti su u Srbiji žigosani kao snaga koja želi da uništi srpski narod svojim nepromišljenim akcijama, jer su anacionalni, tobože im je svejedno hoće li biti Srba ako preostanu Kinezi, a u Crnoj Gori što popuniše jame najviđenijim Crnogorcima, i to bez presuda. Okupator je svim snagama nastojao da iskoristi sektašku politiku komunista u Crnoj Gori. Ranijem „bauku revolucije" pridruživali su se krvoločni obračuni sa stvarnim ili mogućim protivnicima, koji su sve više bili umnožavani. Linija CK KPJ legalizovala je ove obračune. Ugrožena partijska manjina pred navalom četničke pobune u Vasojevi-

²⁶⁹ Isto, K-10, PK za Bosnu i Hercegovinu (Sekretarijat za Bosansku krajinu), bez datuma, Reg. br. 369.

²⁷⁰ Isto, K-7, Pismo M. Đilasa drugovima (CK KPJ) od 27. marta 1942, Reg. br. 147.

²⁷¹ Isto, K-8, J. B. Tito - predstavnicima PK KPJ u Crnoj Gori i PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 8. aprila 1942, Reg. br. 196.

ćima i drugim krajevima Crne Gore kao da je precenjivala preventivni teror koji je izazivao još veći otpor, trajnu difamaciju izvršilaca. Skriveni teror, podmukla ubistva, pozivi na nasilni obračun sa protivnicima, praktično su hranili drugu, četničku stranu koja je do maksimuma koristila „crveni teror”. Na primitivnom socijalnom tlu Crne Gore, sa tradicionalnim plemensko-bratstveničkim vezama, klasni teror komunisti objektivno je stvarao pretpostavke za surovo obostrano obračunavanje. Četnici su u Crnoj Gori predstavljali komuniste kao zlikovce u publikaciji „Pakao ili crnogorski komunizam”, koju je uređivao Stevan Rajković, novinar. Strah od streljanja i odmazdi uticao je da su seljaci napuštali sela i bežali sa teritorija koje su partizani povratili od četnika. Na tim teritorijama nije se moglo zateći ni „žive duše”, što je najbolji pokazatelj rasula, neverice i straha koji je ovladao svešću seljaka. U četničkom rečniku partizani su bili „jamari” i „ubice”, koje su se zaverile da unište sve pošteno, rodoljubivo i srpsko u Crnoj Gori.

Četnička pobuna u Crnoj Gori u zimu 1942. nije nastala isključivo zbog partizanskog terora, jer se ona pripremala, kao deo akcije u Srbiji, prelivajući se van okvira matice, i kao deo prethodnog zavereničkog saveza Mihailovića i vasojevičkih oficira da se partizani onemoguće u svojim planovima, likvidiraju ili podrede četničkom rukovodstvu, ali su je partizanske egzekucije uveliko ubrzale i olakšale, dajući sramotni žig partizanima, što se ogledalo i u osipanju jedinica, četničkim pučevima u četama i odredima. Dotadašnja „partizanska Crna Gora” našla se suočena sa jakim snagama četnika u zimu 1941-1942, koji su uz pomoć Italijana uspeali da potisnu partizane iz Crne Gore. Levi ekstremizam je do tog stepena razrovaio partizansku osnovu i odnose u Crnoj Gori da je četnička protivakcija imala olakšan zadatak.

Za zločine izvršene u Crnoj Gori u primeni linije „druge etape” niko nije odgovarao, jer je u njenog ostvarivanja dolazilo u okviru opšte orijentacije CK KPJ, s jedne strane, a s druge, nosioci ove linije su bili „najdosledniji komunisti”. Iako je izazvao porazne posledice, klasni ekstremizam imao je i drugu stranu - podizanje klasnim „blic krigom” duha samopouzdanja komunističkih jednomišljenika u času kada je izgledalo da porazi smenjuju jedan drugi, da nema izlaza bez koncentracije snaga za obračun sa klasnim protivnicima.

Leva zastranjivanja vodila su, između ostalog, i tome da četnici partizane i jugoslovenske komuniste proglašavaju za „trockiste”, navodeći da oni nisu protiv Staljina već protiv domaćih komunista, od kojih se navodno ograđuje i Moskva. Pristalice Mihailovića i kraljevske vlade nastojale su i ovim putem da ocrne KPJ pred Kominternom i sovjetskom vladom, znajući koliku jeres u komunističkom svetu, posebno u očima Staljina, predstavljaju trockizam i njegove pristalice. I u komunističkom pokretu Srbije došlo je do tajnih obračuna sa komunistima, kojima su pripisana skretanja u predratnom periodu, u međuratnoj emigraciji, za vreme španskog građanskog rata, najčešće podvođena pod trockizam. Bila je to najteža optužba koja se mogla izreći u KPJ. U odredima istočne Srbije prilikom osipanja boraca u jesen 1941. i proгона od snaga kolaboracije dolazilo je, takođe, do obnavljanja trockističkih imputacija pojedincima.